

ศึกษาปัจจัยสมุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
A STUDY OF THE CAUSAL CONDITIONS IN THE DEPENDENT
ORIGINATION IN INSIGHT MEDITATION PRACTICE

แม่ชีวรรณรักษ์ ธนธรรมทิศ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาปฏิบัติจนพบสาเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

แม่ชีวรรณรักษ์ ธนธรรมทิศ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of the Causal Conditions in the Dependent
Origination in Insight Meditation Practice**

Maechee Vanarak Thanathumathit

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ เรื่อง “ศึกษาปัจจัยสมุบบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(รศ.ดร.มานพ น้กการเรียน)

ประธานกรรมการ

(พระมหาบุญไทย ปุณฺณมโน, ดร.)

กรรมการ

(รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล)

กรรมการ

(พระครูพิพิธวรกีจานุการ, ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.ณัฏธีร์ ศรีดี)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูพิพิธวรกีจานุการ, ดร
ผศ.ดร.ณัฏธีร์ ศรีดี

ประธานกรรมการ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(แม่ชีวรรณรักษ์ ธนธรรมทิศ)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาปัจจัยสมุปปาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ผู้วิจัย : แม่ชีวรรณรักษ์ ธนธรรมทิศ

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระครูพิพิธวรกิจจานุกการ, ดร., ศน.บ. (ศาสนาและปรัชญา), M.A. (Pali & Buddhist Studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)

: ผศ.ดร.ณัฏฐิ์ ศรีดี, ป.ธ. ๙, พธ.บ. (บริหารรัฐกิจ), ศศ.ม. (จริยศาสตร์ศึกษา), Ph.D. (Philosophy & Religion)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๙ กรกฎาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

การศึกษานี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาปัจจัยสมุปปาทในพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ และเพื่อศึกษาปัจจัยสมุปปาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเรียบเรียงบรรยายเป็นเชิงพรรณนาเสนอผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบแล้วแก้ไขตามคำแนะนำ

ผลการวิจัยพบว่า ปัจจัยสมุปปาทเป็นองค์ธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในฐานะเป็นตัวละครหรือภพของธรรมชาติ ซึ่งเป็นหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ปัจจัยสมุปปาทเป็นองค์ธรรมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นปัจจัยเกี่ยวโยงกันเป็นลูกโซ่ตลอดสาย ทั้งสายเกิดและสายดับ ปัจจัยสมุปปาทแสดงถึงสถานะของชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตาย เมื่อเข้าใจในปัจจัยสมุปปาทนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้หายสงสัยในเรื่องโลกและชีวิต นรก สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ ชาติหน้า และนิพพานว่าเป็นของจริง

วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การอบรมจิตให้เกิดปัญญา รู้แจ้งชัดสภาวะธรรมของนามรูปตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะต้องมีองค์คุณ ๓ คือ มีความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ ในการกำหนดรู้ทางกาย เวทนา จิต และธรรม จุดหมายของการเจริญวิปัสสนาคือการบรรลุมรรคและผลญาณ ซึ่งจะทำให้รู้แจ้งพระนิพพานโดยผ่านอริยสัจ ๔ (๑) ความรู้แจ้งในความทุกข์ (๒) ความรู้แจ้งในเหตุแห่งความทุกข์ (๓) ความรู้แจ้งในความดับทุกข์ (๔) ความรู้แจ้งในหนทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์

การศึกษปัจจัยสมุปปาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นการศึกษาความสัมพันธ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ กับหลักปัจจัยสมุปปาทฝ่ายเหตุ ซึ่งปรากฏในกระบวนการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในฐานะกาย เวทนา จิต และธรรม การเข้าใจปัจจัยสมุปปาทฝ่ายเหตุคือการเกิดดับในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ทำให้เห็นความเป็นปัจจัยของนามรูปในขณะที่กำหนดรู้ตามฐานต่างๆ ในสติปัฏฐานทั้ง ๔ อย่างถูกต้อง และทำลายความสงสัยในปัจจัยให้เกิดดับของนามรูป ในขั้นปัจจัยปริคคหญาณซึ่งส่งผลให้หยุดคิดฟุ้งซ่านผ่านเข้าสู่สัมมสนญาณซึ่งเป็นทางให้การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาดำเนินไปอย่างถูกต้อง เกิดความก้าวหน้าในการปฏิบัติจนสามารถบรรลุถึงความหลุดพ้น คือ มรรค ผล และนิพพานต่อไปได้

Thesis Title : A Study of the Causal Conditions in the Dependent Origination in Insight Meditation Practice

Researcher : Maechee Vanarak Thanathumathit

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Thesis Supervisory Committee

- : Phrakru Pipithvarakijjanukarn, Dr., B.A. (Religion and Philosophy), M.A. (Pali & Buddhist Studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
- : Asst. Prof. Dr. Natdhira Sridee, Pali IX, B.A. (Public Administration), M.A. (Ethical Studies), Ph.D. (Philosophy & Religion)

Date of Graduation : July 19, 2018

Abstract

This research work contained 3 purposes, namely to study the Dependent Origination in Theravada Buddhism, to study the practice of Vipassana meditation based on 4 Foundations of Mindfulness and to study the Causal Conditions in the Dependent Origination for insight practice by studying the information from the Theravada Buddhist scriptures, Tipitaka, commentaries, and other scriptures related, then compiled by description, reviewed by experts.

The findings were that the teaching of Dependent Origination was delivered by the Buddha as true state or condition of nature which is essentially the reality. It presented the depending factor related to each other as a chain throughout its line, in both of rising and ceasing line. Dependent Origination indicates the function of life from birth until death. Those who clearly understood, will abandon all doubts regarding life, world, existence of heaven, merit, demerit, next life, Nibbana and so on.

Vipassana or insight refers to the training discourse of wisdom to realization based on principles of 4 foundations of mindfulness. Insight practitioner of Vipassana meditation must maintain 3 qualifications; great effort, mindfulness, and awareness for determining the conditions of body, feeling, mind and mental objects. Its aims of practice are to attain the Path and Fruit knowledge of insight which can lead to Nibbana through four noble truth; (1) knowledge on true suffering (2) knowledge cause of suffering (3) knowledge on cessation of suffering (4) knowledge on the way to end up all suffering.

The study of the causal conditions in the Dependent Origination in insight meditation practice focuses on relationship between the practice of insight meditation

and causal conditions of Dependent Origination which takes place in process of practice contemplating on body, feeling, mind and mental objects. Understanding the causal condition indicates the rise and fall. It visualizes the depending factors of name and forms while contemplating on each base of mindfulness correctly and it also abandons all doubts in cause of rises and falls of name and forms appearing in Paccayapariggahañāṇa resulting thought restlessness entering into Sammasanañāṇa which later leads to the right insight practice. Then it gets in advance of practice for attaining the liberation, viz. entering Path, Fruit and Nibbana in final.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้า ๆ ขอกราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร), ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D., เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม, ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่ได้เมตตาเปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา ทำให้ผู้ศึกษาได้รับโอกาสเข้ามาศึกษาวิชาการและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นระยะเวลา ๗ เดือน พร้อมทั้งสนับสนุนปัจจัยเป็นทุนการศึกษาและการปฏิบัติวิปัสสนาทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ จนสำเร็จจุล่งไปด้วยดี

ขอน้อมจิตบูชาคุณ และกราบขอบพระคุณครูและอาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ ทั้งภาคปริยัติและภาคปฏิบัติแก่ข้าพเจ้า มีพระอาจารย์ สยาดอ อชิน อู ชฎิละ, สยาดอ วชิรปาณิมหาเถระ, พระครูภาวนาสมณวัตร วิ. (ประจาก สิริวัฒนโณ), พระครูภาวนาวราลังการ วิ. (สมศักดิ์ โสรโท), พระครูภาวนาวิสุทธิคุณ วิ. (ชัชวาล ชินสโร), พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), พระมหาทองมั่น สุทนต์จิตโต, พระมหาเด่น กลยานวิโช พระอาจารย์ผู้แนะนำให้เดินบนเส้นทางวิปัสสนาภาวนา รวมถึงคณะพระอาจารย์และอาจารย์ทุกท่านที่มีได้ออกนาม

วิทยานิพนธ์นี้สำเร็จได้ด้วยดี เพราะได้รับความเมตตาจาก พระมหาโกมล กมล ผศ., รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์, พระเทพสุวรรณเมธี ดร., รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา, พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมมโสภโณ รักษาการผู้อำนวยการสำนักวิชาการ และขอกราบขอบพระคุณคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ คือ พระครูพิพิธวรกิจจานุการ ดร. และ ผศ.ดร.ณัฏฐิ์ ศรีดี ที่ให้คำแนะนำ การปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่องต่างๆ ในการทำวิทยานิพนธ์ รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล ผู้ให้ความรู้วิชาการและคำแนะนำต่างๆ ในการทำวิทยานิพนธ์ และคณะกรรมการสอบป้องกันวิทยานิพนธ์ทุกท่าน ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องมา ณ โอกาสนี้

กราบขอบพระคุณ พระเทพกิติโมลี ดร., ผู้ช่วยเจ้าอาวาสพระอารามหลวงวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามราชวรวิหาร, ประธานสงฆ์วัดศรีนครินทร์วราราม ประเทศสวิตเซอร์แลนด์, พระมหาพิรุฑโชติธมโม (มีชัย) ที่เกื้อกูลช่วยให้คำแนะนำ ตำรา เอกสารวิชาการ การสืบค้นหาข้อมูลและทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นประโยชน์ต่องานวิทยานิพนธ์, พระมหาอุทัย ภูริเมธี (ชะกิจ), พระชฎฐวิริ์ อนาลโย (อนันตกลิน) ที่แนะนำสนับสนุนข้อมูลการเขียนวิทยานิพนธ์ และขอขอบคุณ คุณสุทิน ศรีถาวรสุข และกัลยาณมิตรทุกท่าน ที่มีส่วนร่วมทำให้งานวิทยานิพนธ์สำเร็จได้ด้วยดี

อานิสงส์แห่งคุณงามความดีในด้านการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดทั้งคุณประโยชน์แห่งวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ขอน้อมนำถวายเป็นพุทธบูชาต่อพระรัตนตรัย และบูชาคุณต่อบุพการีผู้ให้กำเนิด คือคุณพ่อวินิจ - คุณแม่ละมัย ชัยสมบุญ และคุณครู อาจารย์ ท่านผู้มีพระคุณ และเพื่อนสหธรรมิกทุกท่าน ขอจงได้รับอานิสงส์แห่งผลบุญนี้ และขอบุญกุศลนี้จงเป็นพลวปัจจัยแห่งมรรค ผล นิพพาน ด้วยกันทุกท่านเทอญ

แม่ชีวรรณรักษ์ ธนธรรมทิศ

๑๙ กรกฎาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๑
บทที่ ๒ ปฏิจจสมุปปาทในพุทธศาสนาเถรวาท	๑๒
๒.๑ ความหมายและความสำคัญของปฏิจจสมุปปาท	๑๒
๒.๒ ปฏิจจสมุปปาทฝ่ายเหตุและฝ่ายผล	๑๖
๒.๓ ปฏิจจสมุปปาทในพุทธศาสนาเถรวาท	๑๗
๒.๔ องค์ธรรมในปฏิจจสมุปปาท	๒๔
๒.๕ การสืบทอดของปฏิจจสมุปปาท	๓๔
๒.๖ หลักปฏิจจสมุปปาทตามที่ศณะนักราชัญญ์ทางพระพุทธศาสนา	๓๘
๒.๗ ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปปาท	๔๐
๒.๘ สรุปท้ายบท	๔๑
บทที่ ๓ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔	๔๒
๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๔๒
๓.๒ อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา	๔๗
๓.๓ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๕๔
๓.๔ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔	๕๗

๓.๕ องค์ธรรมสนับสนุนในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๗๒
๓.๖ อานิสงส์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๗๔
๓.๗ สรุปท้ายบท	๗๖
บทที่ ๔ ปฏิจจนุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๗๗
๔.๑ ปฏิจจนุปบาทฝ่ายเหตุกับกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๗๗
๔.๒ ปฏิจจนุปบาทฝ่ายเหตุกับเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๘๒
๔.๓ ปฏิจจนุปบาทฝ่ายเหตุกับจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๘๘
๔.๔ ปฏิจจนุปบาทฝ่ายเหตุกับธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๙๒
๔.๕ ประโยชน์ที่ได้จากการศึกษาปฏิจจนุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๑๐๐
๔.๖ สรุปท้ายบท	๑๐๑
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๐๒
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๒
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๐๓
บรรณานุกรม	๑๐๕
ประวัติผู้วิจัย	๑๑๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗/๓๐. หมายถึง พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑๐ ข้อ ๓๗ หน้า ๓๐.

พระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๔	วิ.ม. (ไทย)	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๗	วิ.จ. (ไทย)	วินัยปิฎก จุฬาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๙	ที.สี. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎีกวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก	(ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (บาลี)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาฬิ	(ภาษาบาลี)
๑๔	ม.อ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อปุริปณณาสก	(ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ทก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ฉก. (บาลี)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาตปาฬิ	(ภาษาบาลี)
๒๓	อง.สตุตก. (ไทย)	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สตุตกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔	ขุ.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.สุ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิทเทส	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามวรรค	(ภาษาไทย)

คัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๔	อภิ.สง.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย)	= อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์ปกรณ์วิเสส ฉบับจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในการอ้างอิงโดยระบุ ภาค/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น มิลินท. (ไทย) ๔/๖๔ - ๖๕. หมายถึง คัมภีร์มิลินทปัญหา ภาษาไทย ข้อ ๔ หน้า ๖๔ - ๖๕.

ปกรณ์วิเสส

เล่ม	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๒	วิสุทฺธิ.	(บาลี)	= วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์	(ภาษาไทย)
๒	วิสุทฺธิ.	(ไทย)	= วิสุทฺธิมรรค	(ภาษาไทย)
๒	วิสุทฺธิ.	(ไทย)	= วิสุทฺธิมรรค	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์ ได้แก่ พระอรรถกถา และคัมภีร์ โดยใช้ อรรถกถาภาษาไทย ฉบับจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในการอ้างอิงโดยระบุ ภาค/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม.อ. (ไทย) ๑๖๔/๒๑๕. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรค อรรถกถา ภาษาไทย ข้อ ๑๖๔ หน้า ๒๑๕.

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

ภาค	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓	วิ.ม.อ.	(ไทย)	= สมันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ภาค	คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
	ที.สี.อ.	(ไทย)	= สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๑	ที.ม.อ.	(ไทย)	= สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
	ม.มู.อ.	(บาลี)	= ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
๑	ม.มู.อ.	(ไทย)	= ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๒	สั.นิ.อ.	(ไทย)	= สวรรตลกาสินี นิตานวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๓	สั.สพ.อ.	(ไทย)	= สวรรตลกาสินี สพายนวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
	อง.ทุก.อ.	(ไทย)	= มโนรณปุรณี ทุกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
	อง.ติก.อ.	(ไทย)	= มโนรณปุรณี ติกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อง.จตุกก.อ.	(ไทย)	=	มนโรธปุรณี จตุกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ฉกก.อ.	(ไทย)	=	มนโรธปุรณี ฉกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.สตก.อ.	(ไทย)	=	มนโรธปุรณี สัตตกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.อ.	(บาลี)	=	ปรมตถทีปนี อุทานอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อุ.อ.	(ไทย)	=	ปรมตถทีปนี อุทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ.	(ไทย)	=	ปรมตถทีปนี อิติวุตตกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.อ.	(บาลี)	=	ปรมตถทีปนี เถรคาถาอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.อ.	(ไทย)	=	สัทธัมมปัชโชติกา มหานิทเทสอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๑ ขุ.ป.อ	(ไทย)	=	สัทธัมมปัชโชติกา ปฐกสัมภิตามรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา	
อภิ.สง.อ.	(ไทย)	=	อัมมสังคณี อัญญาสาลินีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ.	(ไทย)	=	วิมังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ง. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ฎีกาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และฉบับมหาเมฆกุญชรราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง สารตถ. ฎีกา. (บาลี) ๓/๗/๑๘๔ หมายถึง สารตถทีปนีฎีกา เล่ม ๓ ข้อ ๗ หน้า ๑๘๔ เป็นต้น บางกรณี ใช้ ฎีกาวิ. (ไทย) ๓๕๖. หมายถึง อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา หน้า ๓๕๖ เป็นต้น

ฎีกาพระวินัยปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา	
สารตถ.ฎีกา.	(บาลี)	=	สารตถทีปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา	
ที.ม.ฎีกา	(ไทย)	=	ลีนตถปภาสนี มหาวคคฎีกา	(ภาษาไทย)
ม.ม.ฎีกา	(ไทย)	=	ลีนตถปภาสนี มัชฌิมฎีกา	(ภาษาไทย)

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา	
ฎีกาวิ.นี้.	(ไทย)	=	อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาไทย)

จ. ค่ายอเกี่ยวกับหนังสือที่ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์หรือสถานที่พิมพ์

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้ค่ายอเกี่ยวกับหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ ที่ได้จัดพิมพ์โดย
ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ หรือสถานที่พิมพ์ ดังนี้

ม.ป.ท. = ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

ม.ป.ป. = ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ปรัชญาจิตนิยมเป็นองค์ธรรมแสดงกระบวนการของจิตในการเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ และการดับไปแห่งกองทุกข์ว่า กองแห่งทุกข์ทั้งปวงล้วนเกิดและดับด้วยเหตุปัจจัย พร้อมทั้งแสดงความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยนั้นๆ อันเป็นปัจจัยว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี และเมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี และกองทุกข์ทั้งปวงยังมีความสืบต่อกันจนเกิดขึ้นเป็นวงจรต่อเนื่องของความทุกข์ที่เฝ้าลนสรรพสัตว์ มาตลอดกาลนาน

เมื่อมนุษย์ไม่รู้หลักปรัชญาจิตนิยมอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงแล้ว การปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับทุกข์ทั้งปวงย่อมเป็นไปได้ เพราะหากไม่รู้เท่าทันและเข้าใจถึงกระบวนการของทุกข์ตามหลักอิทัปปัจจยตาอันดำเนินอยู่ในปรัชญาจิตนิยม คือ เมื่อเหตุดับ ผลอันคือความทุกข์ก็ต้องดับไปด้วยความทุกข์ทั้งปวง เช่น ทุกข์เพราะการเกิด ทุกข์เพราะความแก่ชรา และทุกข์เพราะความตาย ย่อมดำเนินไปอย่างไร้ที่สิ้นสุดด้วยเพราะความเกิดขึ้นของอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน อันเป็นมูลให้ความทุกข์ทั้งปวงดำเนินไปตามกระบวนการของปรัชญาจิตนิยม ซึ่งความทุกข์นั้นย่อมแสดงความร้อนรุ่มและเฝ้าลนทั้งกายและจิต พร้อมทั้งผูกมัดมนุษย์ให้วนเวียนอยู่ในวัฏฏสงสารไม่มีที่สิ้นสุด ปรัชญาจิตนิยมควรค่าแก่การศึกษาทำความเข้าใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นธรรมที่เปิดเผยกระบวนการของจิตอันแสนละเอียดอ่อนลึกซึ้งของมวลมนุษย์ทั้งปวงในการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ การศึกษาให้เห็นด้วยแจ้งด้วยปัญญาเพื่อให้เข้าใจถึงสภาวะธรรมอันเป็นเหตุที่ก่อเกิดความทุกข์ กล่าวคือ การเห็นเข้าใจในการเกิด – ดับของสภาวะธรรม อันเป็นไปตามเหตุปัจจัยต่างๆ ในหลักอิทัปปัจจยตาได้อย่างถูกต้องถ่องแท้ สมดังที่ตรัสไว้ว่า “ผู้ใดเห็นปรัชญาจิตนิยม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปรัชญาจิตนิยม”^๑

ปัญหาของมนุษย์ทั้งในส่วนของปัญหาชีวิตและปัญหาทางสังคมนั้นล้วนมีกระบวนการของปรัชญาจิตนิยมเกี่ยวข้องด้วยเสมอ ความไม่รู้ในกระบวนการแห่งชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่าเป็นตัวตนและเข้าไปยึดมั่นเอาไว้ และทำสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปตามที่ตนเองปรารถนา ที่แฝงด้วยความหวาดกลัวและความกระวนกระวาย ย่อมเป็นการขัดแย้งต่อกระแสเหตุปัจจัยในธรรมชาติ จะทำให้มนุษย์ใช้ชีวิตอยู่อย่างยึดมั่นถือมั่น อยู่อย่างเป็นทาส อยู่อย่างขัดแย้งต่อกฎธรรมชาติ หรืออยู่อย่างเป็นทุกข์นั่นเอง^๒ ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดความทุกข์โดยประจักษ์ในปัจจุบันแล้ว ยังเป็นเหตุให้ความทุกข์

^๑ ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๕), หน้า ๑๖๔ - ๑๖๕.

วนเวียนอย่างไม่รู้จบในวัฏสงสารอีกด้วย มนุษย์ที่ยังเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ^๓ อยู่ล้วนต้อง ประสบกับความทุกข์ นั่นคือ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ ความประสพกับสิ่งที่ไม่ชอบใจ ความพลัดพรากจากสิ่งที่ชอบใจ ปรรณาสสิ่งใด ไม่ได้ในสิ่งนั้นก็เป็ทุกข์^๔ อนึ่ง น้ำตาที่หลังไหลออกเพราะประสพกับความทุกข์เหล่านี้ของบุคคลผู้เกิด ในสังสารวัฏอันยาวนานมีมากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔^๕ เสียอีก ซึ่งความทุกข์เหล่านี้เองย่อมบังเกิดมี แก่บุคคลผู้ไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่แทงตลอดในหลักธรรมคือปฏิจสมุปบาท นั่นจึงเป็นเหตุให้ชีวิตต้อง ประสบกับความวุ่นวายเหมือนเส้นด้ายที่ขดกันยุ่งของช่างทอ เป็นปมมุ่นงันเหมือนกระจุกด้ายทำให้ ไม่ข้ามพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาตและสงสารได้^๖

ปฏิจสมุปบาทเป็นธรรมสำคัญที่ควรศึกษา เพราะเป็นธรรมที่แสดงอาการเกิดขึ้นแห่ง กองทุกข์ และแสดงอาการดับแห่งกองทุกข์ แต่ปฏิจสมุปบาทนี้ เป็นหลักธรรมที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตาม ได้ยาก สงบ ประณีต ไม่ใช่วิสัยตรรกะ ละเอียด บัณฑิตเท่านั้นจึงจะรู้ได้^๗ มนุษย์ทั้งหลายผู้รู้ธรรม ในอาลัย^๘ ยินดีในอาลัย เพลิดเพลินในอาลัยอยู่ การจะเข้าใจแจ่มแจ้งในหลักปฏิจสมุปบาทนี้จึงเห็น ได้ยาก อนึ่ง พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า ธรรมนี้ ไม่ใช่ธรรมที่ผู้ถูกราคะและโทสะครอบงำจะรู้ได้ง่าย แต่เป็นธรรมพาทวนกระแส^๙ ละเอียด ลึกซึ้ง รู้เห็นได้ยาก ประณีต ผู้กำหนดด้วยราคะ ถูกกองโมหะ คุ้มห่อไว้ จักรู้เห็นไม่ได้^{๑๐}

การจะรู้เข้าใจแจ่มแจ้งในปฏิจสมุปบาทนี้ จักต้องมีความเพียรเพ่ง ฝึกฝนตนเองด้วยการ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ คือการเจริญสติปัญญากำหนดรู้กาย เวทนา จิต ธรรม เพื่อที่จะถ่ายถอนอวิชชา คือ ความหลง ไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ไม่รู้หลักอทิปปัจจยตา ไม่รู้ปฏิจสมุปป็นธรรม^{๑๑} ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติทางเดียวที่เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพานได้^{๑๒}

ปฏิจสมุปบาทมีความสัมพันธ์กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ เป็นภูมิของวิปัสสนา ภาวนาหมวดธรรมหนึ่ง นอกจากชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ และอริยสัจ ๔ ปฏิจสมุปบาทฝ่ายเหตุ เป็นธรรมแสดงการเกิดขึ้นของชีวิตแห่งความทุกข์หรือการเกิดขึ้นแห่งการมี

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์** (ชำระ - เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๒๐.

^๔ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔.

^๕ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๒๖/๒๑๗.

^๖ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗.

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๗.

^๘ อาลัย คือกามคุณ ๕ ที่สัตว์พัวพันยินดีเพลิดเพลิน หรือหมายถึงวัฏฏะทั้ง ๓ (อง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๒๘/๕๑๙.)

^๙ พาทวนกระแส ในที่นี้หมายถึงพาเข้าถึงพระนิพพาน (วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๗/๑๘.)

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๕/๓๘.

^{๑๑} พระมหาพิสุตน์ จันทวีโส (พระนิรมย์), "การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสมุปบาทกับชั้น ๕", **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๘.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

ตัวตน หลักปรัชญาสมุปบาทได้แสดงถึงการเกิดขึ้นของชีวิตแห่งความทุกข์ หรือการเกิดขึ้นของการมีตัวตน ซึ่งมีทุกข์เป็นผลลัพธ์ที่แน่นอน การทำลายวงจรปรัชญาสมุปบาท ย่อมเป็นการทำลายความทุกข์ทั้งหมดที่เกิดขึ้นจากการยึดมั่นว่ามีตัวตน ทำให้ผู้ที่เข้าใจกระบวนการของปรัชญาสมุปบาทด้วยปัญญา ที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนานั้น เป็นผู้ที่อยู่อย่างอิสระ กลมกลืนอยู่กับธรรมชาติ ไม่ตกเป็นทาสของตัณหาและอุปาทาน ใช้ชีวิตอย่างมีปัญญาทั้งภายนอกคือมีความสงบเยือกเย็น รู้เท่าทันในความทุกข์ทั้งปวง ไม่หลงแม้จะอยู่ในความสุขก็ตาม พร้อมทั้งปัญญาภายนอกคือมีความตื่นตัวพร้อมที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องหรือจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงที่ควรเป็นโดยความบริสุทธิ์ที่ไม่มีความยึดติดอยู่ภายใน ดังนั้น มวลมนุษยจะสามารถทำลายกำแพงแห่งความทุกข์นี้ลงได้ ด้วยแนวทางในการปฏิบัติ เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและทำความทุกข์ให้เบาบางจางคลายไปจนถึงการดับสนิทไปแห่งทุกข์ อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของมวลมนุษยชาติคือการศึกษาศิลปะปรัชญาสมุปบาท และอาศัยการศึกษาปรัชญาสมุปบาทฝ่ายเหตุ คือธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นี้พัฒนาปัญญาตามหลักสติปัญญาเพื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ทำให้สุดทุกข์โดยชอบให้เกิดขึ้น

ฉะนั้น ในการศึกษาวิจัยนี้ ผู้ศึกษามีความสนใจว่า ปรัชญาสมุปบาทฝ่ายเหตุ นั้นคืออะไร การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะดับปรัชญาสมุปบาทฝ่ายเหตุได้อย่างไร จึงทำวิจัยเรื่อง “ศึกษาปรัชญาสมุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” เพื่อที่จะได้เข้าใจกระบวนการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เพราะเมื่อเข้าใจเหตุเกิดทุกข์อย่างแจ่มแจ้งแล้ว ก็ดับทุกข์ได้โดยละที่เหตุให้เกิดทุกข์อย่างถูกต้อง ทำให้ทุกข์ทั้งปวงดับลงตามเหตุปัจจัยที่ถูกต้องในกระบวนการปรัชญาสมุปบาท อันเป็นจุดมุ่งหมายของมวลมนุษยเป็นลำดับไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาปรัชญาสมุปบาทในพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัญญา ๔
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาปรัชญาสมุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ ปรัชญาสมุปบาทในพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัญญา ๔ เป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ ปรัชญาสมุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารเพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัย และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นต่างๆ ที่จะศึกษามีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

ในงานวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยแบ่งเอกสารสำหรับการวิจัยออกเป็น ๒ ส่วน คือ

เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส โดยผู้วิจัยเลือกใช้เพียงคัมภีร์ต่อไปนี้ คือ

๑) พระไตรปิฎก ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ ฉบับพิมพ์เมื่อ มิถุนายน ๒๕๓๙

๒) อรรถกถา ผู้วิจัยใช้อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๓ - ๒๕๖๐

๓) ปกรณ์วิเสส ผู้วิจัยใช้ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค ฉบับแปลโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๑/๒๕๕๖

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้เอกสาร หนังสือ ตำรา บทความ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาใน ส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการศึกษาวิจัยครั้งนี้ โดยศึกษาปัจจัยสมุปบาทในพุทธศาสนาเถรวาท หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ และปัจจัยสมุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ ปัจจัยสมุปบาท หมายถึง การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้น หรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมา

๑.๕.๒ ปัจจัยสมุปบาทฝ่ายเหตุ หมายถึง ปัจจัยสมุปบาทสายเกิดทุกข์ เรียกว่า ทุกขสมุทัย ซึ่งประกอบไปด้วยความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปทาน ภพชาติ ชรามรณะ และโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

๑.๕.๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกฝนอบรมตนเอง โดยมีสติกำหนดรู้ ปัจจุบันอารมณ์ คือ รูปนามตามโพธิปักขิยธรรม เพื่อให้เกิดปัญญาญาณรู้แจ้งตามความเป็นจริง

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ หนังสือ ตำรา บทความ เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ในส่วนของงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นปัจจุบัน ผู้วิจัยได้ทบทวนรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องซึ่งเผยแพร่ตั้งแต่ปี พุทธศักราช ๒๕๕๓ เป็นต้นมา มีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎก เล่มที่ ๔ โภติกถา มีเนื้อความกล่าวถึง พระผู้มีพระภาคทรง มนสิการปฏิจจนุปบาท โดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยามแห่งราตรีว่า

ปฏิจจนุปบาทโดยอนุโลม

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณจึงมี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะจึงมี
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี
เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงมี
เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมี

กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้

ปฏิจจนุปบาทโดยปฏิโลม

อนึ่ง เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ	สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ	วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ	สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ	ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ	ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ	ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงดับ

กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการดับด้วยอาการอย่างนี้ และในพรหมยาจนกถา พระพุทธองค์ทรง พิจารณาความลึกซึ้งแห่งปฏิจจนุปบาทว่า ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้ สำหรับหมู่ประชาผู้รุ่มรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย เพลิดเพลินในอาลัย (กามคุณ ๕) ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยากนัก กล่าวคือ หลั กอิทัปปัจจยตา หลักปฏิจจนุปบาท

๒) คัมภีร์อรรถกถา มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า สติปัฏฐานสูตร ทางนี้เป็นทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อก้าวล่วงโศกะและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอุบายธรรม เพื่อทำพระนิพพานให้แจ้ง ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ ได้แก่

- พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑

- พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑

- พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑

- พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ ๑

๓) คัมภีร์อรรถกถา ฌบัมมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๐ อุทกนิกาย อิติวุตตะกะ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า คำว่า ปฏิจจสมุปบาท (ปฏิจจสมุปปาหิ) ได้แก่ ปัจจยการ จริงอยู่ปัจจยการ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท เพราะอาศัยกันและกันยังธรรมที่ประกอบกันให้เกิดขึ้น

๔) คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค มีเนื้อความกล่าวถึง ปฏิจจสมุปบาท (อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร) มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า อวิชชานี้นับเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขาร คือ บุญทั้งหลาย โดยประการ ๒ แต่มันเป็นปัจจัยแห่งอภิสังขาร คือ อบุญญาภิสังขาร โดยหลายประการ เป็นปัจจัยแห่งอภิสังขาร คือ อเนญาภิสังขาร โดยประการเดียวแล และบุคคลใดหลงใน (เรื่อง) จุตติ และอุปบาท (สงสาร) ในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลายและในปฏิจจสมุปบันธรรมทั้งหลาย บุคคลนั้นย่อมสร้างสังขารทั้ง ๓ นั้นขึ้น (ทั้งนี้) เพราะเหตุที่อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้ง ๓ นั้น และความสืบเนื่องกันแห่งขันธ ธาตุ และอายตนะทั้งหลายเป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย เรียกว่า “สงสาร”

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน” มีเนื้อความกล่าวถึง แสดงทางสู่พระนิพพานในมหาสติปัฏฐานสูตร มีทางสายตรงสายเดียว (เอกายโน) ที่มุ่งสู่พระนิพพาน ไม่มีทางสายอื่นจากนี้ เมื่อบุคคลดำเนินไปตามหนทางแห่งสติปัฏฐานนี้ย่อมบรรลุพระนิพพานในที่สุด มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวที่จะทำให้เหล่าสัตว์บริสุทธิ์ล่วงพ้นความโศกและความรำพันคร่ำครวญได้ ดับความทุกข์และโทมนัสได้ บรรลุอรियมรรคและเห็นแจ้งพระนิพพานได้ หนทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ ดังนั้น สติปัฏฐานจึงเป็นหลักสำคัญในการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งหลายใน ๔ อสงไขยแสนกัปนี้และกัปอื่นๆ ได้บรรลุความหมดจดจากกิเลสด้วยทางสายเดียว คือ สติปัฏฐาน ๔ นี้ ล้วนทรงละนิวรณ์ อันยังใจให้เศร้าหมอง ทอนกำลังปัญญา ล้วนมีพระมณีสตั้งมั่นแล้วในสติปัฏฐาน ๔ เจริญสัมโพชฌงค์ ๗ ตามความเป็นจริง จึงได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และหนังสือเรื่อง “ปฏิจจสมุปบาทเหตุผลแห่งวัฏฏสงสาร” มีเนื้อความกล่าวถึง หลักปฏิจจสมุปบาทที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา พระโพธิสัตว์ได้ทรงพิจารณาเห็นหลักปฏิจจสมุปบาทในขณะที่ทรงพยายามค้นคว้า

หาความจริงของชีวิตก่อนที่จะบรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างวิญญานและนามรูปโดยตามลำดับ (อนุโลม) ว่า “วิญญานไม่มีปัจจัยอื่นใดนอกจากนามรูป เพราะมีนามรูปจึงมีวิญญาน และเพราะมีวิญญานจึงมีนามรูป ความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันของวิญญานและนามรูป จึงทำให้มีความเกิด ความแก่ และความตาย ตลอดจนมีการเวียนเกิดเวียนตายต่อๆ มา”^{๓๓}

๒) พระธรรมธีรราชทูต (โชดก ญาณสิทธิ) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ ว่าด้วย มหาสติปัฏฐาน” มีเนื้อความกล่าวถึง สติปัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งของสติ หมายความว่า บุคคลผู้ประสงค์จะฝึกจิตให้เกิดศีล สมาธิ ปัญญา นั้น ต้องอาศัยสติเป็นหลักใหญ่และสำคัญที่สุด เพราะสติเป็นผู้คอยควบคุมกายกับใจ หรือเรียกสั้นๆ ว่า สติคอยควบคุมรูปกับนามให้ดำเนินไปถูกทางที่เราต้องการ ดูกุบุคคลเล็กๆ ที่กำลังชุกชุน ต้องคอยดูแลระมัดระวังอยู่เสมอ จะประมาทหรือผลอมีได้ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า คุณก่อนท่านผู้เห็นภัยในวัฏฏสงสารทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเอก เป็นไปพร้อมเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงความเศร้าโศกปริเทวนาการ เพื่อดับทุกข์โทมนัส เพื่อบรรลุมรรค เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน ทางสายเอกนั้น คือ สติปัฏฐาน และถ้าเห็นอริยสัง ๔ แล้วจะพ้นทุกข์ พ้นวิญญะ พ้นสงสาร ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก^{๓๔}

๓) สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้เขียนหนังสือเรื่อง “สัมมาทิฐิ ตามพระเถรานุเถระของท่านพระสารีบุตรเถระ” มีเนื้อความกล่าวถึงว่า อวิชชา นี้เป็นข้อที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนเอาไว้ว่าเป็นต้นเหตุสำคัญแห่งกิเลสและกองทุกข์ทั้งหลาย ในปฏิจจสมุปบาท คือ ธรรมะที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นก็ตรัสแสดงอวิชชาไว้เป็นข้อต้น และมีเนื้อความกล่าวถึง สัมมาทิฐินำมาซึ่งความสิ้นทุกข์ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ คือ ความรู้ในอริยสังทั้งสี่ รู้จักทุกข์ รู้จักสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ รู้จักนิโรธความดับทุกข์ รู้จักมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งก็ย่อมจะเป็นเหตุให้ปฏิบัติละกิเลสที่นอนจมหมักหมมต้องจิตสันดานอันเรียกว่า อาสวะ หรือเรียกว่า อนุสัย อันยกขึ้นมาก็คือว่าเป็นเหตุให้ละราคานุสัย กิเลสที่นอนจมหมักหมมจิตสันดานคืออราคะ บรรเทาปฏิฆานุสัย อนุสัยคือปฏิฆะ ความกระทบกระทั่ง อันเป็นเบื้องต้นของกิเลสกองโทสะ ถอนทิฐิมานานุสัย อนุสัยคือทิฐิมานะ ละอวิชชาทำอวิชชาให้บังเกิดขึ้น จึงเป็นไปเพื่อการกระทำความสิ้นสุดแห่งกองทุกข์ได้^{๓๕}

๔) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “อริยวังสปฏิบัติ ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า” มีเนื้อความกล่าวถึง ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่และความดับไป (ชาติ ชรา และมรณะ) ของรูปนามในปัจจุบันขณะที่กำหนดรู้อยู่ ทำให้เข้าใจว่า ความเกิดขึ้น (ชาติ) คือ ความปรากฏแห่งขณะจิตหนึ่ง ความตาย (มรณะ) คือ ความดับไปของขณะจิตหนึ่ง ความตั้งอยู่

^{๓๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ (สมลักษณ์ คนธสาโร), (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๙.

^{๓๔} พระธรรมธีรราชทูต (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ. ๙), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๗๐๙.

^{๓๕} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร ป.ธ. ๙), สัมมาทิฐิ ตามพระเถรานุเถระของท่านพระสารีบุตรเถระ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๖๖.

หรือความแก่ (ชรา) เป็นความดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องของรูปนาม เขาย่อมรู้เห็นเหตุเกิดของรูปนาม โดยปฏิจกสมุปบาท^{๑๖}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระมหาพิสุตน์ จันทวีโส (พระนิรมย์) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจกสมุปบาทกับชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” ผลการวิจัยพบว่า วิปัสสนาภาวนาในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การเจริญปัญญาให้เห็นแจ้งในลักษณะมือนิจลักษณะ เป็นต้น ตามหลักมหาสติปัฏฐาน โดยการกำหนดรู้กาย เวทนา จิต ธรรม หรือโดยย่อ ได้แก่ การกำหนดรูปนาม ปฏิจกสมุปบาท และชั้น ๕ จัดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เพื่อดับกองแห่งทุกข์และบรรลุตธรรม กระทั่งทราบชัดตามความเป็นจริงแห่งสิ่งทั้งหลายในโลก^{๑๗}

๒) พระมหาชัยศิลป์ พุทธวิริโย (จะลา) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจกสมุปบาทอันเป็นภูมิวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” ผลการวิจัยพบว่า ปฏิจกสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา โดยพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปแห่งกฎธรรมชาต ซึ่งไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม หลักธรรมนี้ย่อมมีอยู่ เป็นสิ่งที่ควรรู้อันประเสริฐ เป็นชื่อแห่งทางสายกลางระหว่างความเห็นที่ว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่และไม่มีอยู่ สิ่งมีชีวิตทั้งหลายมีความยุ่งยากในชีวิตเพราะเข้าไม่ถึงปฏิจกสมุปบาท ความทุกข์เกิดขึ้นเพราะความยึดมั่นถือมั่น เพราะขาดปัญญา (อวิชชา) สาเหตุมาจากความไม่รู้ที่เรียกว่า อวิชชา ส่วนผู้ที่เข้าใจในชีวิตและความเป็นไปของโลกย่อมที่จะรู้แจ้ง (วิชชา) ในหลักปฏิจกสมุปบาทจนทำให้เข้าถึงกระบวนการแห่งความดับทุกข์ หลุดพ้นจากทุกข์ด้วยการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การพิจารณากาย เวทนา จิตและธรรม หรือการพิจารณารูปกับนามเท่านั้น เมื่อปฏิบัติก็ได้รับผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นไปตามวิปัสสนาญาณ ๑๖ ซึ่งสอดคล้องกับหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยมีเป้าหมายสูงสุด คือ มรรคผลนิพพาน^{๑๘}

๓) พระมหาประทีป อภิวิฑฒโน (แถวพันธุ์) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายปฏิจกสมุปบาทตามแนวของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ” ผลการวิจัยพบว่า ปฏิจกสมุปบาทเป็นหลักธรรมสำคัญทางพระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมสายกลาง ไม่เอียงสุดไปทางสัสตติภูติและอจฺเจทติภูติ มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น อริยสัจจ ไตรลักษณ์ เป็นต้น ท่านกล่าวถึงว่า พุทธทาสภิกขุได้อธิบายว่า ปฏิจกสมุปบาท คือการเกิดสภาวะทางด้านจิตใจ เกิดครบรอบในเวลาอันเร็วในขณะที่มีชีวิตอยู่ ในแต่ละวันปฏิจกสมุปบาทสามารถเกิดครบรอบได้หลายรอบ การควบคุมวงจรปฏิจกสมุปบาทในทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ คือ การควบคุมกิเลสต้นเหตุคือการยับยั้งได้ชั่วขณะที่มีสติ คนเราสามารถควบคุมต้นเหตุได้ด้วยการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เมื่ออายตนะภายใน

^{๑๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๒ - ๑๐๓.

^{๑๗} พระมหาพิสุตน์ จันทวีโส (พระนิรมย์), “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจกสมุปบาทกับชั้น ๕”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), บทคัดย่อ.

^{๑๘} พระมหาชัยศิลป์ พุทธวิริโย (จะลา), “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจกสมุปบาทอันเป็นภูมิวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), บทคัดย่อ.

คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทับกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและ
ธรรมารมณ์ เรียกว่า ผัสสะ ในกรณีที่ตาเห็นรูปร่างนั้นควบคุมหยุดอยู่เพียงการเห็นรูปไม่ให้เกิดความรู้สึกว่า
สวยหรือไม่สวย ชอบหรือไม่ชอบ พอใจหรือเกลียดชัง หยุดอยู่เพียงการกระทบกันนั้น ลักษณะนี้คือการ
ควบคุมต้นเหตุไม่ให้เกิด เป็นแต่อาการสักว่าเห็นเท่านั้น ในกรณีหูได้ยินเสียง เป็นต้น ก็เหมือนกัน
ควบคุมได้ที่มีการกระทบกัน^{๑๙}

๔) พระมหาอุทัย ฐิริเมธี (ชะกิจ) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาคุณค่าของการเกิดเป็น
มนุษย์ในพระพุทธศาสนา” ผลการวิจัยพบว่า แนวคิดเรื่องการเกิดเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนาอยู่
ภายใต้กฎแห่งกรรม มีกรรมเป็นตัวนำให้เกิดในภพภูมิมนุษย์เป็นไปตามกฎของปฏิจลสมุปบาท และ
องค์ประกอบที่ทำให้การเกิดเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นั้น ในพระพุทธศาสนากล่าวองค์ประกอบไว้ ๓
ประการ คือ ๑) บิดามารดามีเพศสัมพันธ์กัน ๒) มารดาอยู่ในวัยที่ยังมีระดู ๓) มีสัตว์มาเกิดในครรภ์
มารดา ทำให้ได้อัตภาพความเป็นหญิง ชาย มีคุณธรรม สติปัญญา จริตและความเป็นอยู่ที่แตกต่างกัน
ก็เพราะผลแห่งกรรมที่ตนทำไว้คอยจำแนกให้มีความเลวและประณีตต่างกันไป^{๒๐}

๕) พระครูสุวรรณวิจิตร ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาปฏิจลสมุปบาทกับการบรรลุธรรม
ในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า ปฏิจลสมุปบาทเป็นแก่นแท้หรือหัวใจของพุทธศาสนา
เป็นหลักแสดงถึงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สืบต่อเชื่อมโยงกันทั้งในกระบวนการเกิด และความเป็น
เหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือ อวิชชาเป็นจุดเริ่มต้น และชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส
อุปายาส เป็นจุดสุดท้าย วิธีดับวงจรชีวิตหรือวิธีดับปฏิจลสมุปบาทเป็นการเริ่มต้นดับที่อวิชชาก่อน
เมื่ออวิชชาดับไปแล้ว วิชชา (ความรู้แจ้ง) ก็เกิดขึ้นแทน เป็นวิธีเดียวกันกับการดับต้นเหตุในอริยสัจ ๔
เพราะเป็นปัจจัยเกิดสืบเนื่องมาตามลำดับ เมื่อสามารถดับอวิชชาได้ มีผลให้ดับต้นเหตุได้ด้วยการ
ทำลายอวิชชา โดยการทำความรู้แจ้งเห็นจริง (วิชชา) ให้เกิดขึ้น สามารถทำลายความทุกข์ได้ในที่สุด
เพื่อจะให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงบังเกิดขึ้น ก็จะต้องปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ แล้วในที่สุดก็จะ
พบความรู้แจ้งเห็นจริง คือ นิพพาน การดับวงจรของชีวิตหรือดับปฏิจลสมุปบาทได้ถือว่าเป็นการ
บรรลุธรรมขั้นสูงในพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ได้บรรลุอรหัตผลเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระอรหันต์
จักไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก^{๒๑}

๖) พระวัฒน์ ภาณวโร (ดาทอง) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจลสมุปบาท
เพื่อการตอบปัญหาความจริงของโลกและจักรวาลในอภิปรายปัญหาตะวันตก” ผลการวิจัยพบว่า ความ
จริงของโลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาท มีทั้งลักษณะเป็นรูปธรรมที่มองเห็นได้ สัมผัสได้ด้วย
ประสาทสัมผัสปกติของมนุษย์ และนามธรรมที่สัมผัสได้ด้วยประสาทสัมผัสพิเศษของมนุษย์

^{๑๙} พระมหาประทีป อภิวิฑฒโน (แถวพันธุ์), “ศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายปฏิจลสมุปบาทตามแนว
ของพุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), บทคัดย่อ.

^{๒๐} พระมหาอุทัย ฐิริเมธี (ชะกิจ), “ศึกษาคุณค่าของการเกิดเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์
พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), บทคัดย่อ.

^{๒๑} พระครูสุวรรณวิจิตร, “การศึกษาปฏิจลสมุปบาทกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”,
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

พุทธปรัชญาเถรวาทจึงจำแนกโลกออกเป็น ๓ คือ สังขารโลก สัตว์โลก และโอกาสโลก ไม่ว่าจะความจริงของโลกและจักรวาลจะเป็นอย่างไร ล้วนแล้วแต่ต้องการเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุและปัจจัย ซึ่งเป็นตามธรรมดาของกฎธรรมชาติที่พุทธปรัชญาเถรวาทเรียกว่า หลักปัจจุสมุปบาท หลักปัจจุสมุปบาทจึงเป็นที่รองรับความเป็นจริงในพุทธปรัชญาเถรวาท ฉะนั้นหากพิจารณาถึงความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลายในโลกและจักรวาล ไม่มีสิ่งใดที่ไม่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน ทุกสิ่งทุกอย่างย่อมอิงอาศัยซึ่งกันและกันเป็นไปตามสภาพของตน ผู้รู้เข้าใจหลักปัจจุสมุปบาทย่อมรู้และเข้าใจความเป็นจริงของโลกและจักรวาลตลอดถึงความจริงทุกสิ่งทุกอย่างทั้งหมด^{๒๒}

๗) นายวิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจุสมุปบาทในแนวปรมาตถัสจจะ” คือ ใช้ชั้น ๕ ล้วนๆ ในการอธิบายกระบวนการทำงานของปัจจุสมุปบาทซึ่งแสดงอยู่ ๒ นัย คือ ตามนัยพระสูตร (สุดตันตภาขณีนัย) และตามนัยพระอภิธรรม (อภิธรรมภาขณีนัย) ผลการวิจัยพบว่า ปัจจุสมุปบาทในแนวปรมาตถัสจจะตามนัยพระสูตร เป็นการอธิบายปัจจุสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติด้วยปรมาตถัสจจะที่เชื่อมโยงธรรมชาติการทำงานของชั้น ๕ เข้ากับเรื่องกิเลสกรรม วิบาก และการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ สภาวะธรรมทั้งหลายล้วนเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปตามอำนาจของกระแสแห่งเหตุและปัจจัย อันปราศจากความมีอัตตาตัวตนโดยสิ้นเชิง และในแนวปรมาตถัสจจะตามนัยพระอภิธรรม ทำให้เห็นและเข้าใจกระบวนการทำงานอย่างครบวงจรของปัจจุสมุปบาทที่เกิดขึ้นในขณะจิตเดียว (ในจิตแต่ละดวง)^{๒๓}

๘) นายจिर รัตไสย ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์อุปาทานในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่มีผลกระทบต่อสังคมพุทธไทย” ผลการวิจัยพบว่า อุปาทานในพระพุทธศาสนา หมายถึง การยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ด้วยอำนาจกิเลส อารมณ์ทั้งหลายที่เป็นที่ตั้งสำหรับยึดมั่นของอุปาทาน คือ ชั้น ๕ เรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ และอุปาทานยังมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับหลักคำสอนอื่นๆ เช่น สัมพันธ์กับหลักปัจจุสมุปบาทตามกฎของเหตุปัจจัย เป็นเหตุและผลต่อกัน อาศัยกันและกันเกิดขึ้นเป็นไป สัมพันธ์กับกฎไตรลักษณ์ตามกฎของธรรมชาติ เพราะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สัมพันธ์กับหลักอริยสัจ ๔ ในฐานะที่เป็นสมุทัยให้ทุกข์ทั้งปวงเกิด สัมพันธ์กับหลักชั้น ๕ ในฐานะที่เป็นที่ยึดมั่นของอุปาทาน ทำให้เข้าใจผิดยึดมั่นว่า ชั้น ๕ เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน วิธีในการเรียนรู้เพื่อละอุปาทานต้องเจริญตามอริยมรรคมีองค์ ๘ และสติปัญญา ๔ เมื่อบุคคลได้ศึกษาพิจารณาด้วยปัญญาและเข้าใจหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องแล้ว ย่อมละคลายจากอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นที่เป็นต้นเหตุของโทษทุกข์ทั้งปวงได้ ความทุกข์และปัญหาต่างๆ ก็ลดลงตามลำดับจนสามารถละอุปาทานได้ในที่สุด จนกระทั่งบรรลุนิพพานซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา^{๒๔}

^{๒๒} พระวัฒน์ ภาณวโร (ดาทอง), “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจุสมุปบาทเพื่อการตอบปัญหาความจริงของโลกและจักรวาลในอภิปรัชญาตะวันตก”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), บทคัดย่อ.

^{๒๓} นายวิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ, “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจุสมุปบาทในแนวปรมาตถัสจจะ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), บทคัดย่อ.

^{๒๔} นายจिर รัตไสย, “การศึกษาวิเคราะห์อุปาทานในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่มีผลกระทบต่อสังคมพุทธไทย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), บทคัดย่อ.

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องพบว่า ปฏิจจสมุปปาทเป็นแก่นแท้หรือหัวใจของพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น ๒ สาย คือ ปฏิจจสมุปปาทโดยอนุโลม (สายเกิดทุกข์) และปฏิจจสมุปปาทโดยปฏิโลม (สายดับทุกข์) อวิชชา เป็นต้นเหตุสำคัญแห่งกิเลสและกองทุกข์ทั้งหลายในปฏิจจสมุปปาท สัมมาทิฏฐินำมาซึ่งความสิ้นทุกข์ สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบในอริยสัจ ๔ รู้จักทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และในงานวิจัยที่ทบทวนได้กล่าวว่า การเกิดของมนุษย์เป็นไปตามกฎของปฏิจจสมุปปาท วิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญปัญญาให้เห็นแจ้งตามหลักสติปัฏฐานสี่ โดยการกำหนดรู้กาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อการดับแห่งกองทุกข์และบรรลुरुธรรม แต่ทั้งนี้ยังไม่มีปรากฏการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสารเรื่องปฏิจจสมุปปาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยนำมาศึกษาเพื่อให้ความชัดเจนยิ่งขึ้น

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ได้แก่ หนังสือ ตำรา วารสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความถูกต้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

๑.๗.๔ วิเคราะห์ข้อมูล สรุปให้ตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้

๑.๗.๕ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

๑.๗.๖ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงาน

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบเรื่องปฏิจจสมุปปาทในพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔

๑.๘.๓ ทำให้ทราบปฏิจจสมุปปาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

บทที่ ๒

ปฏิจจสมุปปาตในพุทธศาสนาเถรวาท

ปฏิจจสมุปปาตเป็นธรรมที่แสดงถึงกระบวนการเกิดขึ้นและความดับไปของทุกข์ ซึ่งความสัมพันธ์ของแต่ละองค์ธรรมที่ปรากฏในปฏิจจสมุปปาตนี้จะแสดงถึงความเป็นเหตุปัจจัยที่อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเรื่องปฏิจจสมุปปาตว่า ปฏิจจสมุปปาตนี้เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ ก็เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจปฏิจจสมุปปาตนี้ หมูสัตว์จึงยุ่งเหมือนขอด้ายของช่างหูก เป็นปมยุ่งเหมือนกระจุกด้ายเหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง ไม่ข้ามพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาตและสงสาร^๑ การศึกษาปฏิจจสมุปปาตจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริง และพระผู้มีพระภาคยังตรัสถึงอวิชาซึ่งเป็นองค์ธรรมหนึ่งในปฏิจจสมุปปาตว่า โลกถูกอวิชาห่อหุ้มไว้ โลกไม่สดใสเพราะความตระหนี่และความประมาท เราเรียกความอยากว่า เป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้ ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^๒ ดังนั้น ในบทนี้ผู้วิจัย จึงศึกษาเรื่องของปฏิจจสมุปปาตในพุทธศาสนาเถรวาทโดยกำหนดประเด็นศึกษาไว้ดังนี้

- ๒.๑ ความหมายและความสำคัญของปฏิจจสมุปปาต
- ๒.๒ ปฏิจจสมุปปาตฝ่ายเหตุและฝ่ายผล
- ๒.๓ ปฏิจจสมุปปาตในพุทธศาสนาเถรวาท
- ๒.๔ องค์ธรรมในปฏิจจสมุปปาต
- ๒.๕ การสืบต่อของปฏิจจสมุปปาต
- ๒.๖ หลักปฏิจจสมุปปาตตามทัศนะนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา
- ๒.๗ ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปปาต
- ๒.๘ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายและความสำคัญของปฏิจจสมุปปาต

๒.๑.๑ ความหมายของปฏิจจสมุปปาต

ปฏิจจสมุปปาต เป็นศัพท์ภาษาไทยมาจากภาษาบาลีว่า ปฏิจจสมุปปาต สามารถแยกศัพท์ได้เป็น ปฏิจจ + ส + อุปาต โดย ปฏิจจ แปลว่า อาศัย ส แปลว่า พร้อม และอุปาต แปลว่า ความเกิดขึ้น มีวิเคราะห์ว่า ปฏิจจ สมุปปชชตีติ ปฏิจจสมุปปาโท แปลว่า ธรรมที่เป็นแดนอาศัย

^๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗.

^๒ จ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๕.

เกิดขึ้นแห่งผล หมายถึง ธรรมที่เป็นเหตุ หรือวิเคราะห์ว่า อณูมณฺณ ปฏิจจ สมุปปชชตีติ ปฏิจจสมุปปาโท ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น หมายถึงธรรมที่เป็นผล^๓

ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง สิ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น คือ สิ่งนี้เกิดขึ้นก็มีสิ่งนี้ตามมา หรือเมื่อสิ่งนี้ดับไปสิ่งนี้ก็ดับไป เกี่ยวโยงกันไปเหมือนลูกโซ่ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัจจยการ แปลว่า อากาโรที่เป็นปัจจัยแก่กันมี ๑๒ ประการ มีอริขชาเป็นต้น ทั้งฝ่ายเกิด ทั้งฝ่ายดับ^๔ ปฏิจจสมุปบาท เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อิทัปปัจจยตา แปลว่า ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย ความเป็นปัจจัยแห่งสิ่งนี้^๕

ปฏิจจสมุปบาท มาจากภาษาบาลีว่า ปฏิจจสมุปบาท ประกอบด้วยคำ ปฏิจจ กับคำ สมุปปาโท ปฏิจจ แปลว่า อาศัย สมุปปาโท (แยกเป็น ส = ร่วม + อุปปาโท = เกิดขึ้น) แปลว่า การเกิดขึ้นร่วมกัน เมื่อรวมคำทั้ง ๒ เข้าด้วยกัน จึงแปลได้ว่า การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกัน ไม่ใช่ต่างฝ่ายต่างเกิดด้วยตัวเองโดดๆ กล่าวคือ เป็นการเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอริขชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรง แสดงไว้ก็ทรงมุ่งหมายถึงภาวะที่ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยให้กันและกันเกิดขึ้น อาทิ อริขชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน เป็นต้น^๖

คำว่า ปฏิจจสมุปบาท เล็งถึงอาการที่เมื่อสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยทำให้สิ่งใหม่เกิดขึ้น นี้คือ ปฏิจจสมุปบาท^๗

ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง สิ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น คือ สิ่งนี้เกิดขึ้นก็มีสิ่งนี้ตามมา หรือเมื่อสิ่งนี้ดับไปสิ่งนี้ก็ดับไป เกี่ยวโยงกันไปเหมือนลูกโซ่ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัจจยการ แปลว่า อากาโรที่เป็นปัจจัยแก่กันมี ๑๒ ประการ มีอริขชา เป็นต้น ทั้งฝ่ายเกิด ทั้งฝ่ายดับ^๘

ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น เป็นกระบวนการของธรรมชาติ ที่เกิดขึ้นมีอยู่อย่างนั้น คือเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป^๙

^๓ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๔๑๔.

^๔ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๔๙๔.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗๓.

^๖ บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๔ - ๖.

^๗ พุทธศาสนิกขุ, อิทัปปัจจยตา, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๔๗๕.

^๘ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๔๙๔.

^๙ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘.

คัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรคกล่าวไว้ว่า สภาวะที่เห็นได้ยาก คือ อิทปปัจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท กล่าวคือ ความที่สิ่งนี้อาศัยสิ่งนี้เกิดขึ้น เป็นสภาวะธรรมอันเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะ เป็นต้น เป็นกระบวนการทางปัจจัยภาพ เป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น แม้ว่าพระตถาคตจะเสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม เช่น ชรามรณะมี เพราะชาติเป็นปัจจัย เป็นต้น^{๑๐}

เมื่อได้ทราบถึงความหมายของปฏิจจสมุปบาทแล้ว จึงควรทราบถึงความหมายของ ปฏิจจสมุปป็นนธรรมด้วย

ปฏิจจสมุปป็นนธรรม มาจากคำบาลีว่า “ปฏิจจสมุปปณา ธมมา” ปฏิจจ แปลว่า อาศัย สมุปปณา (แยกเป็น ส = ร่วม + อุปปณา = เกิดขึ้น) แปลว่า เกิดขึ้นร่วมกัน เมื่อรวมคำเข้าด้วยกันแล้ว แปลได้ความว่า ธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกัน กล่าวคือ เป็นธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นของอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ

คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ได้ให้ความหมายว่า ธรรมที่เกิดเป็นปัจจัยทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาท ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้นๆ ชื่อว่า ปฏิจจสมุปป็นนธรรมหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อิทปปัจจยตา แปลว่า ความที่สิ่งนี้ เป็นปัจจัยของสิ่งนี้^{๑๑}

สรุปความได้ว่า ความหมายของปฏิจจสมุปบาทนั้นมุ่งถึงอาการที่ธรรมทั้งหลาย อาทิ อวิชชา อาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกันโดยต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน ส่วนปฏิจจสมุปป็นนธรรม มุ่งถึงองค์ธรรมหรือตัวธรรม อาทิ อวิชชาที่ต่างฝ่ายต่างอาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกัน โดยต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน

๒.๑.๒ ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาท

ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทตามที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธพจน์ไว้ว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้น เห็นปฏิจจสมุปบาท”^{๑๒}

ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมสำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมสายกลางไม่เอียงสุดไปทางสัสสตทิฎฐิ คือความเห็นว่าอัตตาตัวตนเป็นสิ่งเที่ยงแท้ และอุจเฉททิฎฐิ คือความเห็นว่าสัตว์โลกเมื่อละอัตตาไปก็เป็นอันขาดสูญ มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น อริยสัจ ไตรลักษณ์ เป็นต้น การศึกษาปฏิจจสมุปบาทจะทำให้มนุษย์เข้าใจถึงกระบวนการของกรรมว่า สิ่งทั้งปวงที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในปัจจุบันอันเป็นส่วนของวิบากนี้ล้วนมีเหตุปัจจัยเกิดขึ้น ไม่ใช่เกิดจากสิ่งใดหรือผู้ใดเป็นผู้บันดาล ทำให้มวลมนุษย์รู้จักกฎธรรมดาของธรรมชาติว่า บุคคลใดสร้างเหตุคือกรรมอย่างไรย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดวิบาก คือผลของกรรมนั้นๆ ส่งเสริมให้คนเข้าใจในกระบวนการของหลักไตรวิฎฐิคือ กิเลส กรรมและวิบากทั้งที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ อดีตหรืออนาคต นี่คือความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทประการหนึ่ง

ในพุทธธรรม ฉบับขยายความ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) แสดงถึงฐานะและความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในรูปของ

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖

^{๑๑} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๒๒๓.

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๓๓๘.

กฎธรรมชาตือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลายดังที่ได้ตรัสไว้ว่า “ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ(หลัก)นั้นก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือ อิทปปัจจยา ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลักเปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า จงดุสิ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ภิกษุทั้งหลาย ตถตา (ภาวะที่เป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ภาวะที่ไม่คลาดเคลื่อนจากการเป็นอย่างนั้น) อนัญญถตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คือ อิทปปัจจยาตา ดังกล่าวมานี้แล เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท” สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า “ภิกษุทั้งหลาย แท้จริง อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ เมื่อใด อริยสาวกรู้ทั่วถึงความเกิดและความดับของโลกตามที่มันเป็นอย่างนี้ อริยสาวกนี้เรียกว่าเป็นผู้มีทิฏฐิธรรมสมบูรณ์ก็ได้ ผู้มีทัศณะสมบูรณ์ก็ได้ ผู้ถึงสัทธรรมนี้ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขญาณก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชาก็ได้ ผู้บรรลุกระแสธรรมแล้วก็ได้ พระอริยะผู้มีปัญญาขำแรกกิเลสก็ได้ ผู้อยู่ชิตประตอมตะก็ได้”^{๑๓}

ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีความสำคัญดังนี้

๑) ปฏิจจสมุปบาทเป็นวิปัสสนาภูมิ

พื้นเพของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ในวิปัสสนาภูมิ ๖ ประกอบไปด้วย ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ปฏิจจสมุปบาทก็เป็นหนึ่งในอภรณ์ของวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต้องกำหนดรู้ที่องค์ธรรมเหล่านี้เมื่อกกล่าวโดยย่อก็สรุปลงเป็นรูปนาม การกำหนดรู้รูปนามทั้งหลายก็เพื่อให้ประจักษ์แจ้งในสภาวะธรรมเฉพาะตัวของรูปนาม และสภาวะพิเศษของรูปนาม โดยมีเป้าหมายเพื่อความดับทุกข์กายทุกขใจ เพื่อบรรลุญาณธรรมและทำพระนิพพานให้แจ้ง

๒) ปฏิจจสมุปบาทสัมพันธ์กับสติปัฏฐาน ๔

ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อลงสังเคราะห์เข้าในรูปนาม และสติปัฏฐาน ๔ เมื่อย่อลงก็สังเคราะห์เข้าในรูปนามเช่นเดียวกัน การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นการเจริญปัญญาเพื่อเข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรมคือรูปและนามตามความเป็นจริงคือเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และไม่ใช่สุข^{๑๔} ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก็อาศัยอภรณ์เดียวกันคือรูปนาม นอกจากนี้ ปฏิจจสมุปบาทที่สังเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๔ คือ ช่วงแรกโดยอนุโลมปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมีเป็นต้น สังเคราะห์เข้าในทุกขสมุทัย ส่วนช่วงสองโดยปฏิโลมปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ เพราะอวิชชาสารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เป็นต้น สังเคราะห์เข้าใน ทุกขนิโรธ^{๑๕} ซึ่งอริยสัจ ๔ นี้เป็นธรรมหมวดหนึ่งในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานแห่งสติปัฏฐาน ๔

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธีม, ๒๕๕๖), หน้า ๑๕๒.

^{๑๔} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์), ๒๕๕๔, หน้า ๓๖ - ๓๗.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๕๔.

สรุปความสำคัญปฏิจจสมุปบาท คือ เป็นหลักธรรมสายกลางไม่เอียงสุดไปทางสัสตทิกุฎฐิ และอุจเฉททิกุฎฐิ เป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติคือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนเกิดปัญญาญาณรู้ทั่วถึงความเกิดและความดับแห่งองค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาทดีแล้วย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ปฏิจจสมุปบาทเป็นภูมิคือพื้นเพของวิปัสสนา และมีความสัมพันธ์กับสติปัญญา ๔ คือเป็นสภาวะธรรมแห่งรูปนามซึ่งจัดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะต้องเจริญสติกำหนดรู้รูปนามตามความเป็นจริง

๒.๒ ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุและฝ่ายผล

ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุ หมายถึง ปฏิจจสมุปบาทสายเกิดทุกข์ เรียกว่า ทุกขสมุทัย ซึ่งประกอบไปด้วยความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ และโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายผล หมายถึง ปฏิจจสมุปบาทสายดับทุกข์ เรียกว่า ทุกขนิโรธ ซึ่งประกอบไปด้วยความดับไปแห่งอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ และโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

ในการศึกษาครั้งนี้ นำปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุมาศึกษาเพราะเป็นกระบวนการเกิดขึ้นของทุกข์ การจะพ้นไปจากทุกข์หรือดับทุกข์ได้ จึงต้องศึกษาปฏิจจสมุปบาทให้เข้าใจแล้วนำมันไปปฏิบัติได้ เพราะผู้ที่มิได้ศึกษาเรียนรู้ ย่อมยึดมั่นถือมั่น ทำให้ประสบกับทุกข์ ดังคำสอนที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

“...ผู้มีได้เรียนรู้ ผู้ประกอบด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่า ผู้ประกอบด้วยทุกข์ ฝ่ายผู้ได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่คร่ำครวญ ไม่รำไร ไม่รำพัน ไม่ถือกริ่งให้ ไม่หลงไหลพันเพื่อน เธอย่อมแสวงเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่แสวงเวทนาทางใจ”^{๑๖}

ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุ เป็นกระบวนการความสัมพันธ์ขององค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาททั้ง ๑๒ องค์ที่แสดงถึงความเป็นเหตุที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ดังมีปรากฏในวิสุทธิธรรมคาวา กลุ่มเหตุนี้ได้ชื่อว่า ตปปัจจยะ เพราะความที่กลุ่มเหตุเป็นตปปัจจยะ (นั่นแล) กลุ่มเหตุนี้เรียกว่า ปฏิจจะ เพราะอรรถว่า ถึงเฉพาะหน้ากัน และกลุ่มเหตุนี้เรียกว่าสมุปบาทด้วย เพราะอรรถว่ายังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกันให้เกิด โดยวิเคราะห์ว่า บรรดาปัจจยธรรมที่เป็นองค์แห่งความรวมกลุ่มต่างถึงเฉพาะหน้ากันและกัน ไม่มีผลอะไรขาดตกบกพร่อง กลุ่มเหตุนี้ยังธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกัน จึงได้ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาทเพราะกลุ่มเหตุถึงเฉพาะหน้ากันและยังธรรมที่ไปด้วยกันให้เกิดขึ้นด้วย^{๑๗} และในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น ปัญญาที่เห็นโดยความเป็นเหตุปัจจัยขององค์ธรรมต่างๆ ในปฏิจจสมุปบาทนั้น

^{๑๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๔ - ๒๗๖.

^{๑๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิธรรมคาว, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๘๗๐ - ๘๗๑.

ผู้ปฏิบัติจะทราบถึงปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ขององค์ธรรมที่ถูกกำหนดรู้นั้นในลำดับญาณที่ ๒ แห่งโสฬสญาณ เรียกว่า ปัจจัยปริศนญาณ^{๑๘}

ปฏิจจนสมุปปาทฝ่ายเหตุเป็นภูมิหรืออารมณ์ของวิปัสสนา ซึ่งเมื่อย่อลงแล้วก็ได้แก่ รูปนาม^{๑๙} และการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต้องกำหนดรู้อารมณ์ของรูปนามในขณะปัจจุบัน การเจริญสติกำหนดรู้อารมณ์ปัจจุบันตามความเป็นจริง จะทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมเกิดปัญญาเห็นสภาวะที่แท้จริงของรูปนามและสามารถละกิเลสในขณะนั้นๆ สภาวะธรรมปัจจุบันคือรูปนามจึงเป็นอารมณ์ของการเจริญสติบำเพ็ญวิปัสสนา^{๒๐} ในปฏิจจนสมุปปาท อวิชาคือความไม่รู้ไม่เข้าใจสัจจะอย่างถูกต้อง และเข้าใจสัจจะผิดย่อมเกิดขึ้นตามสมควรในจิตของปุถุชนโดยความเป็นสันตानานุสัย คือ อนุสัยที่นอนเนื่องในกระแสจิต และยังเกิดขึ้นในอารมณ์ของบุคคลที่มีได้กำหนดรู้โดยความเป็นอารัมมณานุสัย ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาย่อมกำหนดรู้อวิชชาในปัจจุบันขณะแล้วรู้เห็นโดยประจักษ์และอาจอนุมานรู้อวิชชาที่เคยเกิดขึ้นในภพก่อนได้อีกด้วย นอกจากนั้น คนทั่วไปย่อมเพติดเพลินยินดีรูปนามและภพ โดยสำคัญผิดว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม ข้อนี้เป็นต้นหา เขาย่อมยึดมั่นเพื่อให้มีความสุขตราบเท่าที่ยังหลงเพติดเพลินยินดี ข้อนี้เป็นอุปาทาน และย่อมทำการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้ได้รับสิ่งที่ตนยึดมั่น ข้อนี้เป็นกรรม ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาย่อมกำหนดรู้ต้นหา อุปาทาน และกรรมในปัจจุบันขณะ แล้วรู้เห็นได้โดยประจักษ์และอาจอนุมานรู้อวิชชาเหล่านี้ที่เคยเกิดขึ้นในภพก่อนได้อีกด้วย เขาจะรู้เห็นโดยปัจจกขญาณว่ารูปนามในภพนี้เกิดจากกรรมดีในภพก่อนแล้วสามารถอนุมานรู้ว่า รูปนามเหล่านี้ยังเกิดจากอวิชชา ต้นหา และอุปาทานอีกด้วย เพราะเมื่อมีกรรมก็มีอวิชชา ต้นหา และอุปาทาน^{๒๑}

สรุปว่า ปฏิจจนสมุปปาทฝ่ายเหตุ คือ ปฏิจจนสมุปปาทสายเกิดทุกข์ ซึ่งประกอบไปด้วยความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาเป็นต้น เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เมื่อผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้กำหนดรู้ตามความเป็นจริงย่อมทำให้ประจักษ์แจ้งในอวิชชาและสังขารเป็นต้นโดยความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ และความดับไปตามเหตุปัจจัย เมื่ออวิชชาและต้นหาเป็นต้นถูกดับไปเนื่องด้วยอำนาจของมรรคญาณ ความทุกข์ที่มีอวิชชาและต้นหาเป็นปัจจัยก็จะถูกดับไปด้วย^{๒๒}

๒.๓ ปฏิจจนสมุปปาทในพุทธศาสนาเถรวาท

ปฏิจจนสมุปปาทเป็นองค์ธรรมที่มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมสำคัญทางพุทธศาสนาเถรวาทหลายประการ โดยปรากฏในหลักฐานชั้นพระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์วิเสสต่างๆ ผู้วิจัยศึกษาพบว่า คำสอนเรื่องปฏิจจนสมุปปาทปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ ดังต่อไปนี้

^{๑๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), พระคันธसारากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: ซีไอโอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗๗.

^{๑๙} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๓๗.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

^{๒๑} อ้างแล้ว, หน้า ๙๖.

^{๒๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), พระคันธसारากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง, ปฏิจจนสมุปปาท เหตุผลแห่งวิภูษณา, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๗.

๒.๓.๑ ปฏิจฉสมุปปาทที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก

ในพระวินัยปิฎกกล่าวถึงการพิจารณาปฏิจฉสมุปปาทว่า พระผู้มีพระภาคทรงมนสิการปฏิจฉสมุปปาทในคราวแรกตรัสรู้ทั้งอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยามแห่งราตรี ตามลำดับว่า

พระพุทธเจ้าทรงมนสิการปฏิจฉสมุปปาทโดยอนุโลมว่า

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อูปาทานจึงมี

เพราะอูปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อูปายาสจึงมี กองทุกข์ทั้งหมดนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้

พระพุทธเจ้าทรงมนสิการปฏิจฉสมุปปาทโดยปฏิโลมว่า

เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อูปาทานจึงดับ

เพราะอูปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อูปายาสจึงดับ กองทุกข์ทั้งหมดนี้มีการดับด้วยอาการอย่างนี้^{๒๓}

พระผู้มีพระภาคทรงทราบทรงเปล่งอุทานในปฐมยามหลังจากพิจารณาปฏิจฉสมุปปาทว่า เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมารู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ ทรงเปล่งอุทานในมัชฌิมยามหลังจากทรงพิจารณา

^{๒๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑ - ๓.

ปฏิจสมเด็จพระบาทอีกว่า เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย และในปัจฉิมยามนั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาปฏิจสมเด็จพระบาทโดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี จึงทรงเปล่งอุทานว่า เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นพราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนาเสียได้ ดุจพระอาทิตย์อุทัยขึ้นสาดส่องท้องฟ้าให้สว่างไสวฉะนั้น^{๒๔}

อรรถกถาได้ขยายความในพุทธอุทานทั้ง ๓ ครั้ง ว่า ในปฐมยามนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสถึงโพธิปักขิยธรรมเป็นธรรมที่ทำให้ถึงความตรัสรู้ในปัจฉยการโดยอนุโลม หรืออริยสัจ ๔ ที่เกิดแก่พระอรหันตชีนาสพผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ความสงสัยย่อมสิ้นไป เพราะรู้ธรรมคือกองทุกข์ทั้งปวงที่มีสังขารเป็นต้นพร้อมทั้งเหตุมีอวิชชาเป็นต้น^{๒๕} ในมัชฌิมยามนั้น ทรงแสดงว่า ความสงสัยเพราะไม่รู้ในนิพพานของพราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งย่อมสิ้นไป และในปัจฉิมยามนั้นทรงแสดงว่า เมื่อธรรมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่ง ย่อมกำจัดมารและเสนาเสียได้ด้วยโพธิปักขิยธรรมหรืออริยมรรค อันเป็นที่ปรากฏแห่งสัจธรรม ๔ ดำรงอยู่ เหมือนดวงอาทิตย์ขึ้นสาดส่องท้องฟ้าให้สว่างไสว และในอรรถกถายังมีข้อสันนิษฐานถึงพระอุทานทั้ง ๓ ข้อด้วยว่า พระอุทานที่ ๑ เกิดขึ้นจากการพิจารณาปัจฉยการ พระอุทานที่ ๒ เกิดจากการพิจารณาพระนิพพาน และพระอุทานที่ ๓ จากการพิจารณามรรค^{๒๖}

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาปฏิจสมเด็จพระบาทแล้ว ทรงพิจารณาถึงความละเอียดลึกซึ้งของปฏิจสมเด็จพระบาท ทรงเกิดความดำริขึ้นในพระทัยว่า “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้ สำหรับหมู่ประชาชนผู้ร้นรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย เพลิดเพลินในอาลัย ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือหลักอทิปปัจจยตา หลักปฏิจสมเด็จพระบาท ถึงแม้ฐานะอันนี้ก็เห็นได้ยากนัก กล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นค้นหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรม และผู้อื่นจะไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา” อนึ่งเล่า อนัจฉริยคาถาเหล่านี้ที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อน ได้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่พระผู้มีพระภาคว่า

บัดนี้ เรายังไม่ควรประกาศธรรมที่เราได้บรรลุด้วยความลำบาก เพราะธรรมนี้ ไม่ใช่สิ่งที่ผู้ถูกราคะและโทสะครอบงำ จะรู้ได้ง่าย แต่เป็นสิ่งพาทวนกระแส ละเอียด ลึกซึ้ง รู้เห็นได้ยาก ประณีต ผู้กำหนดด้วยราคะ ถูกกองโมหะหุ้มห่อไว้ จักรู้เห็นไม่ได้”^{๒๗}

ท้าวสหัมบดีพรหมทราบความดำริในพระทัยของพระผู้มีพระภาคด้วยใจของตน จึงออกจากพรหมโลกมาปรากฏ ณ เบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาค ประนมมือทูลขอต่อพระผู้มีพระภาคให้ทรงแสดงธรรมด้วยพระคาถาว่า

^{๒๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑ - ๓/๑ - ๖.

^{๒๕} วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๑/๖.

^{๒๖} วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๑/๗ - ๘.

^{๒๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๑๑.

พระองค์ผู้มีเจริญ ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดแสดงธรรม ขอพระสุตเจ้าได้โปรดแสดงธรรม เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีธุลีในตาน้อยมีอยู่ สัตว์เหล่านั้นย่อมเสื่อมเพราะไม่ได้สดับธรรม เพราะจักมีผู้รู้ธรรม^{๒๘}

ดังนั้น จากพระวินยปิฎกจึงกล่าวได้ว่า ปฏิจจสมุปปาทเป็นธรรมที่มีความสำคัญต่อการบรรลุธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยความละเอียดลึกซึ้งของปฏิจจสมุปปาทนี้จึงทำให้การจะอธิบายให้เข้าใจในธรรมได้อย่างชัดเจนแก่คนทั่วไปย่อมเป็นไปได้ยาก ต้องเป็นผู้มีธุลีในตาน้อย คือราคะ โทสะ โมหะ ปิดบังดวงตาปัญญาเบาบาง^{๒๙} จึงจะสามารถเข้าใจปฏิจจสมุปปาทได้

๒.๓.๒ ปฏิจจสมุปปาทที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก

ในคัมภีร์ที่ขนิภาย สีลขันธวรรค มีพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสเกี่ยวกับกระบวนการธรรมที่เป็นหลักปฏิจจสมุปปาทว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ยังมีธรรมอย่างอื่นอีก ที่ลึกซึ้งเห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต จะคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง ที่เป็นเหตุให้กล่าวชมตถาคตตามความเป็นจริงโดยชอบ”^{๓๐}

โดยอรรถกถาขยายความเพิ่มเติมอีกว่า คนเหล่านี้ไม่สามารถที่จะจำแนกปฏิจจสมุปปาทมีวิภูษะ ๓ กาล ๓ สนธิ ๓ สังเขป ๔ และอาการ ๒๐ ได้ เนื่องจากเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้น แต่ไม่ใช่ว่าไม่มีใครสามารถรู้ถึงปฏิจจสมุปปาทได้เลย จึงแสดงไว้ว่า การที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงแสดงถึงฐานะที่ทรงจำแนกปัจจัยการแล้วบันลือจึงเป็นภาวะที่ยิ่งใหญ่^{๓๑}

ในมหานิทานสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงถึงความลึกซึ้งของปฏิจจสมุปปาทแก่พระอานนท์ในขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในนิคมของชาวกรุงช็อกกัมมาสธัมมะ แคว้นกุรุ โดยพระผู้มีพระภาคได้ตรัสเตือนพระอานนท์ว่า “อย่าพูดอย่างนั้น อานนท์ อย่าพูดอย่างนั้น อานนท์ ปฏิจจสมุปปาทนี้เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจปฏิจจสมุปปาทนี้ หมู่สัตว์จึงยุ่งเหมือนขอด้ายของช่างหูก เป็นปมยุ่งยุ่งเหมือนกระจุกด้ายเหมือนหญ้ามุงกระจาด และหญ้าปล้อง ไม่ข้ามพันอบาย ทุกคติ วินิบาตและสงสาร”^{๓๒}

พระพุทธเจ้ายังทรงขยายความแห่งปฏิจจสมุปปาทออกไปว่า เมื่อถูกถามว่า ‘เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมีหรือ’ ควรตอบว่า ‘มี’ ถ้าถามว่า ‘เพราะอะไรเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี’ ควรตอบว่า ‘เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี’^{๓๓} เป็นต้น เป็นการวางวิธีแสดงปฏิจจสมุปปาทประการหนึ่ง อันเป็นประโยชน์อนุเคราะห์แก่ชนรุ่นหลังเป็นอย่างมาก ซึ่งในกาลหนึ่ง ที่พวกนิครนถ์แตกกันเป็น ๒ พวกเพราะไม่ได้เรียงร้อยพระธรรมวินัยไว้ เพราะนิครนถ์นำภูบุตร ผู้เป็นศาสดาของ

^{๒๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๘/๑๒.

^{๒๙} วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๘/๑๘.

^{๓๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘/๑๑.

^{๓๑} ที.สี.อ. (ไทย) ๒๘/๑๔๘.

^{๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗.

^{๓๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๖/๕๗

เหล่านี้ครณณ์นั้น ได้ถึงแก่กรรมแล้ว พระสารีบุตรจึงสังคายนาธรรมโดยจำแนกธรรมเป็นหมวดหมู่ โดยจัดเข้าอยู่ในหมวดที่ ๒ คือ ปฏิจจสมุปบาททุกสลดา (ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท)^{๓๔}

ในปาสราสีสูตร หลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงรับคำอาราธนาให้ทรงแสดงธรรมแก่สัตว์โลกของท้าวสหัมบดีพรหมแล้ว พระพุทธเจ้าจึงทรงพิจารณาเวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว^{๓๕} แล้วจึงตรัสกับท้าวสหัมบดีพรหมว่า ‘พรหม สัตว์เหล่าใดมีโสตประสาท จงปล่อยศรัทธามาเถิด เรามิได้ปิดประตูอมตธรรมสำหรับสัตว์เหล่านั้น แต่เรารู้สึกว่าเป็นการยากลำบาก จึงไม่คิดจะแสดงธรรมอันประณีตที่เราคล่องแคล่วในหมู่มนุษย์’^{๓๖}

ในมหาหัตถิปโทปมสูตร พระสารีบุตรได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปป็นนธรรม คือธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น และได้ยกพุทธพจน์ขึ้นบทหนึ่งว่า ‘ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท’^{๓๗}

ในมหาตณหาสังขยสูตร พระพุทธเจ้าทรงปลดเปลื้องสาติภิกษุบุตรชาวประมงจากเรื่องความเห็นผิดในวิญญูณ โดยทรงปรารภกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทและแสดงกระบวนการเกิดของวิญญูณพร้อมทั้งแสดงปัจจัยที่ทำให้เกิดวิญญูณนั้น และทรงอธิบายปัจจัยการเกิดของชั้น ๕ อันเกิดจากอาหาร ๔ มี กวฬิงการาหาร เป็นต้น^{๓๘}

ในพุทธาคุกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสตอบพระอานนท์ถึงเรื่องลักษณะของผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาทว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ที่รู้ว่า ‘เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เป็นต้น ควรเรียกว่า ‘ภิกษุผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท’^{๓๙}

ในปัจจยสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทพร้อมด้วยปฏิจจสมุปป็นนธรรม โดยแสดงปฏิจจสมุปบาทเริ่มตั้งแต่ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี กระทั่งถึง เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี พระพุทธเจ้าได้ตรัสเพิ่มเติมอีกว่า ไม่ว่าจะพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’ ในกระบวนการนี้ เป็นตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญุตตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้

^{๓๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๔.

^{๓๕} บัวที่กล่าวในที่นี้ หมายถึงบุคคลที่มีความสามารถในการบรรลุธรรมที่แตกต่างกันมี ๔ ประเภท คือ (๑) อุกคฆิตัญญู (๒) วิปจิตัญญู (๓) เนยยะ (๔) ปทปรมะ แล้วเปรียบอุกคฆิตัญญู เป็นเหมือนบัวพ่นน้ำที่พอต้องแสงอาทิตย์แล้วก็บานในวันนั้น เปรียบวิปจิตัญญู เป็นเหมือนบัวอยู่เสมอน้ำที่จะบานในวันรุ่งขึ้น เปรียบเนยยะ เป็นเหมือนบัวจมอยู่ในน้ำที่จะขึ้นมابานในวันที่ ๓ ส่วนปทปรมะ เปรียบเหมือนบัวที่มีรอยังไม่พ่นน้ำ ไม่มีโอกาสขึ้นมابานเป็นอาหารของปลาและเต่า (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒.)

^{๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๓/๓๐๗.

^{๓๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๔.

^{๓๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๔/๑๖๐.

เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ส่วนปฏิจจสมุปปันนธรรมนั้น หมายถึงองค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาท ตั้งแต่ชรามรณะ จนถึง อวิชชา ซึ่งองค์ธรรมดังกล่าวล้วนเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกัน และกันเกิดขึ้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา^{๔๐}

ในอรรถิราคสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยยกกระบวนการของอาหาร ๔ ว่า อาหาร ๔ ได้แก่ กวฬิงการาหาร (อาหารคือคำข้าว) ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร เป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้ว หรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด และยังกล่าวเพิ่มเติมอีกว่า ถัาราคะ (ความกำหนด) นันทิ (ความเพลิดเพลิน) ตัณหา (ความทะยานอยาก) มีอยู่ในกวฬิงการาหาร วิญญาณจะงอกงามในกวฬิงการาหารนั้น ที่ได้วิญญาณงอกงาม ที่นั้นย่อมมีนามรูปหยั่งลง ที่ได้มีนามรูปหยั่งลง ที่นั้นย่อมมีความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ที่ได้มีความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ที่นั้นย่อมมีการเกิดในภพใหม่ต่อไป ที่ได้มีการเกิดในภพใหม่ต่อไป ที่นั้นย่อมมีชาติชราและมรณะต่อไป ที่ได้มีชาติ ชราและมรณะต่อไป ที่นั้นมีความโศก มีความกระวนกระวายและมีความคับแค้น^{๔๑}

ในวิภังคสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงลักษณะขององค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาทพร้อมทั้งกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท โดยแสดงจากอวิชชาไปจนถึงชรามรณะ และแสดงลักษณะขององค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาท เช่น อวิชชา คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งทุกข์) เป็นต้น^{๔๒} พระพุทธเจ้าทรงแสดงสังขารในปฏิจจสมุปบาท คือ สังขาร ๓ ได้แก่ กายสังขาร วจิตสังขาร จิตสังขาร ซึ่งอรรถกถาขยายความว่า สังขารที่เป็นไปทางกาย ชื่อกายสังขาร. คำว่า กายสังขารนี้ เป็นชื่อแห่งกายสัญเจตนา ๒๐ คือฝ่ายกามาวจรกุศลจิต ๘ ฝ่ายอกุศลจิต ๑๒ ที่เป็นไปด้วยอำนาจไหวในกายทวาร คำว่า วจิตสังขาร นี้เป็นชื่อแห่งวจิตสัญเจตนา ๒๐ เหมือนกัน. ที่เป็นไปด้วยอำนาจการเปล่งวาจาในวจีทวาร สังขารที่เป็นไปทางจิต ชื่อว่าจิตตสังขาร คำว่า จิตตสังขาร นี้เป็นชื่อแห่งมโนสัญเจตนา ๒๙ คือกุศลจิต ๑๗ อกุศลจิต ๑๒ อันเป็นฝ่ายโลกิยะที่เป็นไปแก่บุคคลผู้ไม่ทำการไหวในกายทวารและวจีทวารนั่งคิดอยู่ในที่ลับ^{๔๓}

ในอุปัสสุตติสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยเริ่มจากกระบวนการตั้งแต่อายตนะภายนอกและภายในกระทบกันเกิดวิญญาณปรากฏ และความประจบของอายตนะภายในอายตนะภายนอกและวิญญาณที่เกิดจากการกระทบของอายตนะนั้นเป็นผัสสะ ดังพระดำรัสว่า “เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงเกิด เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงเกิด เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงเกิด เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงเกิด ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้

^{๔๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔ - ๓๕.

^{๔๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๔/๑๒๓ - ๑๒๔.

^{๔๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๓ - ๘.

^{๔๓} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๘.

มีได้ด้วยประการฉะนี้”^{๔๔} พระสูตรนี้แสดงให้เห็นว่ากระบวนการปฏิบัติธรรมไม่จำเป็นจะต้องเริ่มต้นจากอริชาเสมอไป

ในสัมมสสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนการของปฏิบัติธรรมโดยแสดงถึงความเป็นปัจจัยภายใน ดังพระพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาปัจจัยภายในว่า ‘ขราและมรณะนี้ไฉน มีทุกข์หลายอย่างนับไม่ถ้วนเกิดขึ้นในโลก ขราและมรณะที่เป็นทุกข์นี้มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด เมื่ออะไรมี ขราและมรณะจึงมี เมื่ออะไรไม่มี ขราและมรณะจึงไม่มี’ เธอพิจารณาอยู่ จึงรู้อย่างนี้ว่า ‘ขราและมรณะนี้ไฉน มีทุกข์หลายอย่างนับไม่ถ้วนเกิดขึ้นในโลก ขราและมรณะที่เป็นทุกข์นี้ มีอุปธิเป็นเหตุ มีอุปธิเป็นเหตุเกิด มีอุปธิเป็นกำเนิด มีอุปธิเป็นแดนเกิด เมื่ออุปธิมี ขราและมรณะจึงมี เมื่ออุปธิไม่มี ขราและมรณะจึงไม่มี’ เธอรู้ชัดขราและมรณะ รู้ชัดความเกิดแห่งขราและมรณะ รู้ชัดความดับแห่งขราและมรณะ และรู้ชัดปฏิบัติอันเหมาะสมที่ถึงความดับแห่งขราและมรณะ และเธอปฏิบัติอย่างนั้น ชื่อว่าผู้มีปกติประพฤติตามธรรม เราเรียกภิกษุนี้ว่า เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์ เพื่อความดับแห่งขราและมรณะโดยชอบทุกประการ”^{๔๕}

๒.๓.๓ ปฏิบัติธรรมที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก

ในคัมภีร์ธัมมสังคณีกถาถึงความเป็นผู้ฉลาดในปฏิบัติธรรมว่า ปฏิบัติธรรมที่ว่าเป็นเพราะอริชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เป็นต้นนั้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในปฏิบัติธรรมนั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในปฏิบัติธรรม^{๔๖}

ในคัมภีร์วิภังคกถาถึงกระบวนการและลักษณะขององค์ธรรมในปฏิบัติธรรมทั้ง ๑๒ องค์ธรรม และอธิบายถึงสังขารซึ่งเป็นองค์ธรรมหนึ่งในปฏิบัติธรรมว่า สังขารในปฏิบัติธรรมหมายถึง ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร เป็นความหมายที่ ๑ ส่วนสังขาร ได้แก่ กายสังขาร วจิตสังขาร และจิตตสังขาร เป็นความหมายที่ ๒ ในอรรถกถาวิภังคปกรณ์ ยังกล่าวถึงการแสดงปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าว่า การแสดงปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้านั้น มี ๔ นัยด้วยกัน คือ

- ๑) แสดงตั้งแต่ต้นไปถึงปลาย
- ๒) แสดงตั้งแต่ท่ามกลางไปถึงปลาย
- ๓) แสดงตั้งแต่ปลายไปถึงข้อต้น
- ๔) แสดงจากท่ามกลางไปถึงข้อต้น

ในอรรถกถายังกล่าวเพิ่มเติมอีกว่า การแสดงปฏิบัติธรรมทั้ง ๔ นัยของพระพุทธเจ้านั้นเปรียบเหมือนกับคน ๔ คนนำเถาวัลย์ไปใช้ ดังแสดงประเภทได้ดังนี้

^{๔๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๓/๑๒๖.

^{๔๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๖/๑๓๐.

^{๔๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๓/๓๓๕ - ๓๓๖.

๑) คนที่เห็นโคนเก่าวลัยจึงตัดที่โคนและดึงเก่าวลัยไปใช้ เปรียบเหมือนการ แสดงปฏิจจสมุปปาทของพระพุทธเจ้าในแบบที่ ๑ คือ แสดงตั้งแต่สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จนกระทั่งถึงชราภรณ์เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

๒) คนที่เห็นท่ามกลางของเก่าวลัยจึงตัดในท่ามกลางและดึงเอาส่วนบนไปใช้ เปรียบ เหมือนการแสดงผลปฏิจจสมุปปาทของพระพุทธเจ้าในแบบที่ ๒ คือ แสดงตั้งแต่เวทนาไปจนกระทั่งถึง ชราและภรณ์

๓) คนที่เห็นปลายเก่าวลัยจึงสาวเอาทั้งเถาจนถึงโคน เปรียบเหมือนการแสดงผลปฏิจจสมุปปาท ของพระพุทธเจ้าในแบบที่ ๓ คือ แสดงจากชราภรณ์มีเพราะชาติเป็นปัจจัย กระทั่งถึงสังขารมีเพราะ อวิชชาเป็นปัจจัย

๔) คนที่เห็นท่ามกลางเก่าวลัยก่อนจึงตัดที่ตรงกลางแล้วสาวลงมาข้างล่าง เปรียบเหมือนการ แสดงปฏิจจสมุปปาทของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ท่ามกลางจนถึงข้อต้น ได้แก่ การพิจารณา อาหาร ๔ เหล่าที่มี ต้นเหตุเป็นเหตุ แล้วสาวเหตุของต้นเหตุคือเวทนาตามลำดับขึ้นไปจนกระทั่งถึงสังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ

๒.๔ องค์ธรรมในปฏิจจสมุปปาท

ปฏิจจสมุปปาทเป็นหลักธรรมที่แสดงกระบวนการของทุกข์ทั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับโดย ความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันขององค์ธรรมทั้ง ๑๒ ประการ เพื่อให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับความหมาย และลักษณะของแต่ละองค์ธรรมในปฏิจจสมุปปาท ผู้วิจัยจึงเสนอรายละเอียดแต่ละองค์ธรรม ในปฏิจจสมุปปาทที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทดังต่อไปนี้

๑. อวิชชา

อวิชชา มาจากคำว่า “อ” กับ “วิชชา” โดยที่ “อ” แปลว่า ไม่ หรือตรงกันข้าม ส่วน “วิชชา” แปลว่า ความรู้ หรือปัญญา เมื่อรวมกันจึงแปลว่า ความไม่รู้^{๔๗}

พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสถึงความหมายของอวิชชาไว้ใน สัมมาทิฏฐิสูตร และวิภังคสูตร ความว่า อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ได้แก่ ความไม่รู้ทุกข์ ความไม่รู้เหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่รู้ความดับแห่งทุกข์ และความไม่รู้ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์^{๔๘} ในธรรมสังคณีปกรณ์ระบุ เพิ่มเติมอีกว่า อวิชชา คือ ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและ ส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปปาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงมี^{๔๙}

คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายความหมายของอวิชชาไว้ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

- ๑) ชื่อว่า อวิชชา เพราะได้สิ่งที่ไม่ควรได้ คือ อกุศลธรรมมีกายทุจริต เป็นต้น
- ๒) ชื่อว่า อวิชชา เพราะ ไม่ได้ในสิ่งที่ควรได้ คือ กุศลธรรมมีกายสุจริต เป็นต้น
- ๓) ชื่อว่า อวิชชา เพราะ ทำอรรถแห่งขันธ เป็นต้น มิให้ปรากฏ
- ๔) ชื่อว่า อวิชชา เพราะ ทำอรรถแห่งอริยสัจมิให้ปรากฏ

^{๔๗} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๕๓.

^{๔๘} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๒๘/๑๐๐.

^{๔๙} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๘/๒๘๗.

๕) ชื่อว่า อวิชชา เพราะ ยังสัตว์ให้แล่นไปในสงสารอันปราศจากที่สิ้นสุด

๖) ชื่อว่าอวิชชา เพราะ แล่นไปในบัญญัติหญิงชาย ซึ่งไม่มีในปรมาตม์ ไม่แล่นไปในบัญญัติธรรม เช่น ชั้น ๕ เป็นต้น แม้มีอยู่ในปรมาตม์

๗) ชื่อว่า อวิชชา เพราะ ปกปิดวัตถุและอารมณ์แห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณ เป็นต้น และซึ่งธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นปฏิจจสมุปบาท (คือปัจจัย) และที่เป็นปฏิจจสมุปป็นนธรรม (คือผล)^{๕๐}

อวิชชา สามารถอธิบายลักษณะ หน้าที อากาการปรากฏ และเหตุใกล้ได้ โดยอวิชชา นั้นมีความไม่รู้เป็นลักษณะ หรือเป็นปฏิบัติต่อบัญญาเป็นลักษณะ มีความมืดมนเป็นหน้าที่ มีการปกปิดสถานะที่มีอยู่ในอารมณ์เป็นอาการปรากฏ และมีอาสวะ ๓ เป็นเหตุใกล้ (เว้นตนเอง)^{๕๑}

อนึ่ง เพราะอวิชชา ย่อมไม่ให้เพื่ารู้ เพื่อดู เพื่อดู เพื่อแทงตลอดซึ่งลักษณะพร้อมทั้งรสตามความเป็นจริงแห่งทุกขสมุทัย แห่งทุกขนิโรธ แห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ปกปิดแล้ว หุ้มห่อแล้ว ยึดถือไว้ อยู่ ฉะนั้นจึงตรัสว่า ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ (อัญญาณ) ตรัสว่า อวิชชา ในฐานะ ๔ เหล่านี้ โดยปริยายแห่งพระสูตร

แต่โดยปริยายแห่งพระอภิธรรมในนิคเขปกัณฑ์ ทรงถือเอาอัญญาณ (ความไม่รู้) ในฐานะ ๔ แม้อื่นอีกว่า ปุพฺพุนโต อญญาณ (ความไม่รู้ในอดีต) เป็นต้น. ในพระบาลีนั้น คำว่า ปุพฺพุนโต ได้แก่อดีตอัทธา คือ ชั้น ๓ ชาติ อายุตนะทั้งหลายที่ล่วงแล้ว

บทว่า อปรนโต ได้แก่ อนาคตอัทธา คือชั้น ๓ ชาติ อายุตนะทั้งหลายที่ยังไม่มาถึง

บทว่า ปุพฺพุนตาปรนโต ได้แก่ กาลทั้ง ๒ แห่งชั้น ๓ ชาติ อายุตนะที่ล่วงแล้วและยังไม่มีมาถึงนั้น

บทว่า อิหปุจจยตา (ความมีธรรมนี้เป็นปัจจัย) ได้แก่ องค์ทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุแห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น

อวิชชาสามารถอธิบายได้หลายนัยโดยอรรถกถาจารย์ได้ขยายความของอวิชชาว่า

๑) อวิชชาชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะเป็นอัญญาณ (ไม่รู้) อหัสสนะ (ไม่เห็น) และโมหะ (ความหลง) เป็นต้น.

๒) อวิชชาชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะความไม่ปฏิบัติและความปฏิบัติ อนึ่ง เพราะเป็นสังขารและอสังขาร

๓) อวิชชาชื่อว่า มี ๓ อย่าง เพราะสัมปยุตด้วยเวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา

๔) อวิชชาชื่อว่า มี ๔ อย่าง เพราะไม่แทงตลอดสัจจะ ๔ คือไม่รู้ในทุกขสัจ สมุทยสัจ นิโรธสัจ และมรรคสัจ

๕) อวิชชาชื่อว่า มี ๕ อย่าง เพราะปกปิดโทษแห่งคติ ๕ คือ ทางไปเกิดเป็นสัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน เปตวิสัย มนุษย์และเทวดา

๖) อวิชชาชื่อว่า มี ๖ อย่าง โดยทวารและอารมณ์ ในอรุปรธรรมทั้งหมด

^{๕๐} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๘๗๘.

^{๕๑} สัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, **ปฏิจจสมุปบาททีปนี หลักสูตรมัชฌิมอภิธรรมิกะโท**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔), หน้า ๓๕.

สรุปว่า อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริงของสภาพธรรมทั้งปวง กล่าวคือ ความไม่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ อันเป็นความจริง เพราะไม่รู้ใน “อวิชชา” จึงเป็นเหตุให้ทำกรรม ทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดและเป็นทุกข์ อวิชชาทำให้หมู่สัตว์ไม่รู้และลุ่มหลงในวัตถุ คืออารมณ์ทั้งหลายและทำหน้าที่เป็นปัจจัยหนุนเนื่องให้เกิดเป็นสังขาร

๒. สังขาร

พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสถึงความหมายของสังขารไว้ในวิภังคสูตรว่า สังขารมี ๓ ประการ ได้แก่

- ๑) กายสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งกาย)
- ๒) วจิตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา)
- ๓) จิตตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งใจ)^{๕๒}

ในพระอภิธรรมปิฎกได้แสดงสังขารในปัจจุสมุปบาทเพิ่มเติมอีกว่า สังขารอีกนัยหนึ่ง ได้แก่

๑) ปุณฺณาสังขาร หมายถึง เจตนาที่เป็นกุศลซึ่งเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร สำเร็จด้วยทาน ศีล และภาวนา

๒) อปุณฺณาสังขาร หมายถึง เจตนาที่เป็นอกุศลซึ่งเป็นกามาวจร

๓) อานเณยฺขาสังขาร หมายถึง เจตนาที่เป็นกุศลซึ่งเป็นอรูปาวจร

ส่วนสังขาร ได้แก่ กายสังขาร วจิตสังขาร จิตตสังขาร ในพระอภิธรรมใช้คำเรียกว่า กายสังขารเจตนา วจิตสังขารเจตนา มโนสังขารเจตนา^{๕๓}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบาย สังขารไว้ ๒ อย่าง คือ สังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย และสังขารที่มาจากสังขารศัพท์ ซึ่งสังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย หมายถึง สังขารทั้ง ๖ ประเภท แยกเป็น ๒ กลุ่ม ได้แก่

๑) สังขารในกลุ่มที่ ๑ คือ ปุณฺณาสังขาร อปุณฺณาสังขาร อเนยฺขาสังขาร

๒) สังขารในกลุ่มที่ ๒ คือ กายสังขาร วจิตสังขาร จิตตสังขาร

ส่วนสังขารที่มาจากสังขารศัพท์นั้น มีตัวอย่างโดยนัย เช่น “อาวุโส วิสาขะ เมตฺถิกษุเข้า สัญญาเวทิตนโรธ วจิตสังขารดับก่อน แต่นั้นกายสังขารดับ ต่อนั้นจิตตสังขารจึงดับ” เป็นต้น^{๕๔}

กล่าวอีกนัยหนึ่ง สังขารคือ เจตนาหรือความจงใจที่จะทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งทาง ทวารทั้ง ๓ โดยกายสังขาร ได้แก่ ลมหายใจเข้าออก วจิตสังขาร ได้แก่ วิตกและวิจารณ์ จิตตสังขาร ได้แก่ สัญญาและเวทนา^{๕๕}

อรรถกถาจารย์ได้อธิบายสังขาร ๓ เพิ่มเติมอีกว่า กายสังขาร หรือกายสังขารเจตนา ได้แก่ เจตนา ๒๐ ที่เป็นกุศลและอกุศล แยกเป็นกามาวจรกุศลเจตนา ๘ ดวง อันเกิดขึ้นแล้วให้ถึงการยึด การถือ การปล่อย การไหวในกายทวาร, และอกุศลเจตนา ๑๒ ดวง รวมถึงลมหายใจเข้าและลมหายใจออก

^{๕๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๘.

^{๕๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒/๒๑๙ - ๒๒๐.

^{๕๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๘๘๐ - ๘๘๑.

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๓/๕๐๓.

วจีสังขาร หรือวจีสัญเจตนา ได้แก่ เจตนา ๒๐ ดวง วิตกและวิจารณ์ ซึ่งทำให้ส่วนคางไหวเพื่อเปล่งวาจา ในวจีทวาร ส่วนจิตตสังขาร หรือมนโสนัญเจตนา ได้แก่ เจตนา ๒๙ ดวงที่เป็นกุศลและอกุศลอันเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้นั่งคิดอยู่ในที่ลับ ยังไม่ถึงการไหวในกายทวารและวจีทวาร และ ธรรม ๒ อย่าง คือ สัญญา และเวทนา

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว สังขาร คือ เจตนาที่เนื่องด้วยอวิชชาอันเป็นเหตุให้ลงมือทำการกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งส่งผลให้ไปเกิดในภพใหม่เพื่อเสวยผลของกรรมเหล่านั้นต่อไป สังขาร คือ เจตนาที่ทำให้เกิดการทำการกรรมต่างๆ เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ดังกล่าวแล้วก็สืบต่อหมุนเนื่องเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ สังขาร มีลักษณะ หน้าที่ อากาการปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีการพยายามให้ปฏิสนธิวิญญาณเกิด หรือพยายามให้ผล คือ รูปกับนาม ที่เป็นหมวดเป็นกองเกิดขึ้นเป็นธรรมชาติที่ชักนำกระตุ้น เป็นอาการปรากฏ และมีอวิชชาเป็นเหตุใกล้^{๕๖}

๓. วิญญาณ

ในวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิญญาณ ๖ ประการ ได้แก่

- ๑) จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา)
- ๒) โสตวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู)
- ๓) ขานวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก)
- ๔) ชิวหาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น)
- ๕) กายวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย)
- ๖) มโนวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)^{๕๗}

คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายวิญญาณว่า หมายถึง วิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ขานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ กล่าวคือ การรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ วิญญาณเหล่านี้ คือ วิปากวิญญาณที่เป็นโลกียะ เมื่อจำแนกโดยละเอียดมีรวมทั้งหมด ๓๒ ดวง ซึ่งเป็นไปในปฏิสนธิกาล (เวลาเกิด) หรือในขณะที่ปฏิสนธิ คือ อุปาททขณะหรือขณะเกิดอันเป็นขณะแรกของปฏิสนธิจิต (ปฏิสนธิจิตหรือจิตที่กำลังเกิดในภพใหม่) และในปัตติกาล คือช่วงเวลาหลังจากปฏิสนธิกาล ตั้งแต่ฐิตินขณะหรือขณะที่ดำรงอยู่อันเป็นขณะที่สองของปฏิสนธิจิตเป็นต้นไปจนถึงจุติกาล คือขณะเกิดจุติ จิตเวลาตาย^{๕๘} หมายความว่า วิญญาณกล่าวรวมถึงปฏิสนธิวิญญาณ^{๕๙} ที่ทำหน้าที่ในการเกิดในภพใหม่และวิญญาณ ๖ ที่ทำหน้าที่ต่างๆ ทางตา เป็นต้น หลังจากเกิดแล้วหรือขณะยังมีชีวิตอยู่ด้วย วิญญาณนี้ที่รับรู้วัตถุ คืออารมณ์และพร้อมกันนั้นก็ปัจจัยแก่นามรูปสืบต่อกันไป

^{๕๖} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะาทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทรุ่งเรืองวิริยะพัฒนาโรงพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๔๐.

^{๕๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๗.

^{๕๘} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อจ อาสภมหาเถร), หน้า ๙๑๐.

^{๕๙} ปฏิสนธิวิญญาณ ที่เชื่อว่าอยู่ท่ามกลางระหว่างนามกับรูปนั้น เพราะวิญญาณเป็นตัวก่อปัจจัยให้เกิดรูปกับนาม (อง.ฉก.อ. (ไทย) ๓/๖๑/๒๑๑.)

วิญญาน มีลักษณะ หน้าที่ อากาการปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ วิญญานมีการรู้อารมณ์เป็นพิเศษจากสัญญาและปัญญาเป็นลักษณะ มีความเป็นประธานแก่เจตสิกและกัมมชรูป เป็นหน้าที่มีการติดต่อรหว่างภพเก่าและภพใหม่เป็นอากาการปรากฏ และมีสังขาร ๓ เป็นเหตุใกล้ (ปุญญาภิสังขาร เป็นต้น) หรือมีวัตถุ ๖ กับอารมณ์ ๖ เป็นเหตุใกล้^{๖๐}

สรุปความว่า วิญญาน หมายถึง การรับรู้อารมณ์มี ๖ ประการ คือ จักขุวิญญาน ๑ ไสตวิญญาน ๑ ฆานวิญญาน ๑ ชิวหาวิญญาน ๑ กายวิญญาน ๑ มโนวิญญาน ๑

๔. นามรูป

พระผู้มีพระภาค ได้แสดงความหมายไว้ในวิภังคสูตรว่า นามรูป คือ เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) เจตนา (ความตั้งใจ) ผัสสะ (ความกระทบหรือสัมผัส) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ) โดยรูปหมายถึง มหาภูต^{๖๑} และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔ (อุปาทายรูป)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า หมายถึงนามและรูปที่เป็นไปในปฏิสนธิกาล ได้แก่ กาลอันเป็นขณะแรกของปฏิสนธิจิตและในปวัตติกาล ได้แก่ กาลที่ดำรงอยู่ซึ่งนับเอาตั้งแต่กาลแห่งปฏิสนธิจิต เป็นต้นไปจนถึงกาลที่เกิดจุดจิตคือเวลาตายนั่นเอง นามรูปนี้ก็คำจุนกันและกันพร้อมกันนั้นก็เป็นการปัจจัยแก่สฬายตนะ

นามรูป อธิบายโดยแยกลักษณะของนามและรูปได้ดังนี้

นาม มีลักษณะ หน้าที่ อากาการปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ นามมีการโน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีการประกอบกับวิญญาน และประกอบกันเองโดยอาการที่เป็นเอกุปาตทา เป็นต้น เป็นหน้าที่ มีการไม่แยกกันกับจิตเป็นอากาการปรากฏ มีวิญญานเป็นเหตุใกล้^{๖๒}

รูป มีลักษณะ หน้าที่ อากาการปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ รูปมีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ มีการแยกออกจากกันได้เป็นหน้าที่ มีความเป็นอภัยกตธรรมหรือมีความไม่รู้อารมณ์เป็นอากาการปรากฏ มีวิญญานเป็นเหตุใกล้^{๖๓}

สรุปความว่า นาม คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ และรูป คือ มหาภูตรูป ๔ (ดิน น้ำ ไฟ ลม) กับอุปาทายรูป (๒๔)

๕. สฬายตนะ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงความหมายไว้ในวิภังคสูตร ความว่า สฬายตนะมี ๖ ประการนี้ คือ

๑) จักขุวยตนะ (อายตนะคือตา)

^{๖๐} สัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปฏิจจสมุปปาตทีปนี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท, หน้า ๕๓.

^{๖๑} มหาภูตหรือมหาภูตรูป ๔ คือ ธาตุ ๔ ได้แก่ (๑) ปฐวีธาตุ คือธาตุดินมีลักษณะแข็ง (๒) อาโปธาตุ คือธาตุน้ำมีลักษณะเหลว (๓) เตโชธาตุ คือธาตุไฟมีลักษณะร้อน (๔) วาโยธาตุ คือธาตุลมมีลักษณะพัดไปมา (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐ - ๓๓๕.)

^{๖๒} ขุนสรพพิทโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะทิจจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๕๗.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

- ๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู)
- ๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก)
- ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น)
- ๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย)
- ๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ)^{๖๔}

สฬายตนะ หรืออายตนะ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ประสาทสัมผัสทั้ง ๖ มี จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน ที่เป็นส่วนหนึ่งของร่างกายเกี่ยวข้องกับการรับอารมณ์ของร่างกายที่เกิดใน ปฏิสนธิกาล สฬายตนะนี้ก็เข้าไปในวิสัย (อารมณ์) ของตนๆ มีรูป เป็นต้น และเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ

สฬายตนะ มีลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ มีการกระทบ หรือมีการ ทำให้วิญญูสงสารยืนยาวเป็นลักษณะ มีการเห็น เป็นต้น เป็นหน้าที่ มีความเป็นวัตถุและทวาร ของปัญจวิญญูณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญูณธาตุ ตามสมควร เป็นอาการปรากฏ มีเจตสิก และกัมมชรูป เป็นเหตุใกล้^{๖๕}

สรุปความว่า สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ได้แก่ จักขุอายตนะ ๑ โสตายตนะ ๑ ฆานายตนะ ๑ ชิวหายตนะ ๑ กายายตนะ ๑ มนายตนะ ๑

๖. ผัสสะ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงความหมายไว้ในวิภังคสูตร ความว่า ผัสสะมี ๖ ประการนี้ คือ

- ๑) จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา)
- ๒) โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู)
- ๓) ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก)
- ๔) ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น)
- ๕) กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย)
- ๖) มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ)^{๖๖}

ผัสสะ หมายถึง การกระทบกันระหว่างอายตนะภายในมีตา เป็นต้น กับอายตนะภายนอก มีรูป เป็นต้น ที่ทำงานร่วมกับวิญญูณ คือการรับรู้ทางอายตนะทั้ง ๖ ทุกครั้งที่วิญญูณเกิดนามรูป สฬายตนะและผัสสะต้องเกิดร่วมด้วยเสมอ ผัสสะนี้สัมผัสอารมณ์พร้อมกันนั้นก็เป็นปัจจัยแก่เวทนา

ผัสสะ มีลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ มีการกระทบอารมณ์เป็น ลักษณะ มีการทำให้จิตกับอารมณ์ติดต่อกันเป็นหน้าที่ มีการประชุมร่วมกันระหว่างวัตถุ อารมณ์และ จิต เป็นอาการปรากฏ มีอัมมัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุใกล้^{๖๗}

สรุปความว่า ผัสสะ มี ๖ ประการ ได้แก่ จักขุสัมผัส ๑ โสตสัมผัส ๑ ฆานสัมผัส ๑ ชิวหา สัมผัส ๑ กายสัมผัส ๑ มโนสัมผัส ๑

^{๖๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๖ - ๗.

^{๖๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๖ - ๗.

^{๖๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๖ - ๗.

^{๖๗} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จิตตะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๒.

๗. เวทนา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงความหมายไว้ในวิภังคสูตร ความว่า เวทนามี ๖ ประการนี้ คือ

- ๑) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา)
- ๒) โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู)
- ๓) ขานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก)
- ๔) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น)
- ๕) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย)
- ๖) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ)^{๖๘}

เวทนา หมายถึง ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ที่เกิดจากการมีผัสสะ เวทนานี้ก็เสวยรส อารมณ์ และพร้อมกันนั้นก็เป็นปัจจัยแก่ตัณหา

เวทนา มีลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ มีการเสวยรสของอารมณ์เป็นหน้าที่ มีความสุขและความทุกข์ เป็นอาการปรากฏ มีผัสสะเป็นเหตุใกล้^{๖๙}

สรุปความว่า เวทนา หมายถึง การเสวยอารมณ์โดยความเป็นสุข เป็นทุกข์ และเฉยๆ ที่เกิดจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อันเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

๘. ตัณหา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงความหมายไว้ในวิภังคสูตร ความว่า ตัณนามี ๖ ประการนี้ คือ

- ๑) รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้รูป)
- ๒) สัทตตัณหา (ความทะยานอยากได้เสียง)
- ๓) คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้กลิ่น)
- ๔) รสตัณหา (ความทะยานอยากได้รส)
- ๕) โผฏฐัพพตัณหา (ความทะยานอยากได้โผฏฐัพพะ)
- ๖) ธัมมตัณหา (ความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์)^{๗๐}

คัมภีร์วิสุทธิมรรคขยายความว่า นอกจากหมายถึงตัณหาในอารมณ์ ๖ มีตัณหาในรูป เป็นต้น เมื่อนำตัณหา ๖ อย่างมาจับคู่กับตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา จะได้ตัณหา ๑๘ ตัณหา ๑๘ เมื่อจำแนกเป็นภายในและภายนอก จะได้ตัณหา ๓๖ และตัณหา ๓๖ เมื่อจำแนกเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน จะได้ตัณหา ๑๐๘^{๗๑}

^{๖๘} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒/๖.

^{๖๙} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะที่จุดกระแห่งปรมัตถธรรม*, หน้า ๔๒.

^{๗๐} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒/๕.

^{๗๑} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),

ตัณหาในบริบทนี้ จึงหมายถึง ความอยากที่ทำให้เกิดอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นแล้ว ทำกรรมอันเป็นเหตุให้เกิดในชาติใหม่ ตัณหานี้ก็กำหนดยินดีในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดยินดี และพร้อมกันนั้นก็เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน

ตัณหา มีลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ มีการเป็นเหตุของทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ มีความยินดีพอใจในอารมณ์ ภูมิและภพ เป็นหน้าที่ มีความไม่อิมในอารมณ์ต่างๆ ของจิต หรือบุคคลเป็นอาการปรากฏ มีเวทนาเป็นเหตุใกล้^{๗๒}

สรุปความว่า ตัณหาในบริบทนี้จึงหมายถึง ความอยากที่ทำให้เกิดอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นแล้ว ทำกรรมอันเป็นเหตุให้เกิดในชาติใหม่ ตัณหานี้ก็กำหนดยินดีในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดยินดี และพร้อมกันนั้นก็เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน

๙. อุปาทาน

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงความหมายไว้ในวิภังคสูตร ความว่า อุปาทานมี ๔ ประการนี้ คือ

- ๑) กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม)
- ๒) ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ)
- ๓) สีสัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศิลปพรต)
- ๔) อัตตวาทูปาทาน (ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา)^{๗๓}

อุปาทาน ได้แก่ ความยึดมั่น ๔ อย่าง คือ ความยึดมั่นในกาม ความยึดมั่นในทิฏฐิ ความยึดมั่นในศิลปพรต ความยึดมั่นในวาทะว่ามีตัวตน^{๗๔}

อุปาทานนี้จึงหมายถึงความถึง การยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น และพร้อมกันนั้นก็เป็นปัจจัยแก่ภพ

อุปาทาน มีลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ มีการยึดไว้เป็นลักษณะ มีการไม่ปล่อยเป็นหน้าที่ มีตัณหาที่มีกำลังอย่างมั่นคงและมีความเห็นผิดเป็นอาการปรากฏ มีตัณหาเป็นเหตุใกล้^{๗๕}

สรุปความว่า อุปาทาน หมายถึง การยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น คือ กาม ทิฏฐิ ศิลปพรต วาทะว่ามีตัวตน และพร้อมกันนั้นก็เป็นปัจจัยแก่ภพ

๑๐. ภพ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงความหมายไว้ในวิภังคสูตร ความว่า ภพมี ๓ ประการนี้ คือ

- ๑) กามภพ (ภพที่เป็นกามาวจร)

^{๗๒} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๙๔๕.

^{๗๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๕.

^{๗๔} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๙๔๖.

^{๗๕} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะที่จิตเกาะแห่งปรมาตมธรรม*, หน้า ๔๓.

๒) รูปภพ (ภพที่เป็นรูปาวจร)

๓) อรูปภพ (ภพที่เป็นอรูปาวจร)^{๗๖}

ภพ หมายถึง กรรมภพและอุปัตติภพ คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า หมายถึง กรรมคือเจตนาอันเอง กรรมภพ จึงหมายถึงปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขารและอาเนญชาภิสังขาร^{๗๗} อุปัตติภพ หมายถึง ความเข้าถึงหรืออุบัติขึ้น คือชั้นทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรม อีกนัยหนึ่ง อุปัตติภพ หมายถึง ชั้นที่เกิดในภพ^{๗๘} ต่างๆ เพราะกรรม แสดงว่ากรรมภพเป็นปัจจัยแก่อุปัตติภพ ภพนี้ ก็ผ่านไปไปในคติต่างๆ และเป็นปัจจัยแก่ชาติ

ภพ มีลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ มีกรรมและผลของกรรมเป็นลักษณะ มีความได้ประสบเป็นหน้าที่ มีกุศล มีอกุศลและอัปายากฤตเป็นอาการปรากฏ^{๗๙} มีอุปาทานเป็นเหตุใกล้^{๘๐}

สรุปความว่า ภพ มี ๓ ประการ คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ และอีกนัยหนึ่ง กรรมคือเจตนาอันเป็นปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขารและอาเนญชาภิสังขาร เรียกว่า กรรมภพ ส่วนกรรมที่นำไปเกิดขึ้น อุบัติขึ้น เรียกว่า อุปัตติภพ

๑๑. ชาติ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงความหมายไว้ในวิภังคสูตร ความว่า ชาติ คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งชั้น ความได้อายตนะในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ เรียกว่า ชาติ^{๘๑}

ชาติ หมายถึง ภพและการปฏิสนธิ (ความปรากฏของจิตหรือวิญญาณดวงแรกในครรภ์มารดา) รวมถึงการคลอดออกมา คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า หมายถึงการเกิดหรือการปรากฏของชั้น ๕ ในภพใหม่ โดยมีกรรมภพเป็นปัจจัย อุปัตติภพไม่ได้เป็นปัจจัยแก่ชาติ^{๘๒} กล่าวอีกอย่างก็คือ กรรมภพเป็นปัจจัยแก่อุปัตติภพและชาติ เพราะอุปัตติภพคือชั้นที่เกิดในภพใหม่ตามอำนาจของกรรมคือกรรมภพ ส่วนชาติก็คือการปรากฏของอุปัตติภพ คือ ชั้นในภพใหม่ซึ่งเป็นไปตามอำนาจ

^{๗๖} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒/๕.

^{๗๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๙๕๒.

^{๗๘} ภพทั้งปวง ได้แก่ กรรมภพ อุปัตติภพ, กามภพ รูปภพ อรูปภพ, สัญญีภพ อสัญญีภพ เนวสัญญีนาสัญญีภพ, เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๑๒๑/๓๗๖).

^{๗๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๘๘๓.

^{๘๐} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร) กล่าวโดยแยกภพเป็นกัมมภพโดยลักษณะ เป็นกัมมภพโดยความเป็นกรรม และอุปัตติภพโดยความเป็นผลของกรรม แต่มีอุปาทานเป็นเหตุใกล้เช่นเดียวกัน (ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะชาติจุดกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๓.).

^{๘๑} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒/๕.

^{๘๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๙๕๙.

ของกรรมภาพ ชาตินี้ก็ยังมีทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณให้เกิด และเพราะว่า
 ชั้นทั้งหลายอันเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา นี้เกิดขึ้นจึงเป็น
 ปัจจัยแก่ชรามรณะด้วย ชรามรณะก็ครอบเอาความห่อหุ้มและความแตกดับแห่งชั้นทั้งหลายไว้ด้วย
 และในขณะที่เดียวกันนั้นก็ปัจจัยให้เกิดในภพอื่น

ชาติ มีลักษณะ หน้าที่ อากาโรปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ มีการเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพ
 นั้นๆ เป็นลักษณะ มีการเป็นไปคล้ายกับว่ามอขันธ์ ๕ ที่มีขอบเขตในภพหนึ่งๆ ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย
 เป็นหน้าที่ มีการผุดขึ้นในภพนี้จากภพก่อนหรือมีสภาพที่เต็มไปด้วยทุกข์เป็นอากาโรปรากฏ มีนามรูป
 ที่เกิดขึ้นครั้งแรกเป็นเหตุใกล้^{๘๓}

สรุปความว่า ชาติ คือ ความเกิด ความกำเนิดขึ้น ความหยั่งลงสู่ครรภ์ ความบังเกิด ความ
 ผุดเกิด ความปรากฏขึ้นแห่งชั้นของสัตว์เหล่านั้นๆ ในหมู่สัตว์นั้นๆ

๑๒. ชรามรณะ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงความหมายไว้ในวิภังคสูตร ความว่า ชรา คือ ความแก่
 ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวยุ่น ความเสื่อมอายุ ความแก่ห่อหุ้ม
 แห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่า ชรา มรณะ คือ ความจืด ความเคลื่อนไป
 ความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือ มฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งชั้น ความ
 ทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้นๆ จากหมู่สัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่า มรณะ^{๘๔}

ชรา มีลักษณะ หน้าที่ อากาโรปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ มีความแก่ของชั้น ๕ ที่ปรากฏอยู่
 ในปัจจุบันภพเป็นลักษณะ มีการนำเข้าไปใกล้ความตายเป็นหน้าที่ มีการทำลายซึ่งวัยที่ดีเป็นอากาโร
 ปรากฏ มีนามรูปทั่วไปที่กำลังแก่เป็นเหตุใกล้^{๘๕}

มรณะ มีลักษณะ หน้าที่ อากาโรปรากฏ และเหตุใกล้ ได้แก่ มีการเคลื่อนย้ายจากภพที่
 ปรากฏอยู่เป็นลักษณะ มีการจากกันกับสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตที่เคยเห็นกันในภพนี้เป็นหน้าที่ มีการ
 ไปจากภพเก่าเป็นอากาโรปรากฏ มีนามรูปที่กำลังดับอยู่เป็นเหตุใกล้^{๘๖}

ในส่วนของ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสนั้น แม้ไม่นับเป็นองค์ธรรม
 ในปฏิจจนสมุพบาทก็มีลักษณะแสดงอยู่ในวิสุทธิมรรคดังต่อไปนี้

โสกะมีลักษณะประจำตัวคือ มีความตรอมตรมภายในเป็นลักษณะ มีความเกรียมใจเป็นกิจ
 มีความละห้อยหาเป็นผล โสกะ เป็นทุกข์ทุกข์ คือเป็นตัวทุกข์และที่เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย ปริเทวะมี
 ความพร่าบ่นเป็นลักษณะ มีการร่ำพันความดีความเสียเป็นกิจ มีความกลิ้งเกลือกไปเป็นผล ปริเทวะ
 เป็นสังขารทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย ทุกข์ มีความบีบคั้นกายเป็นลักษณะ มีการทำความโทมนัส
 แก่บุคคลปัญญาทราหมทั้งหลายเป็นกิจ มีความเจ็บป่วยทางกายเป็นผล ทุกข์ เป็นทุกข์ทุกข์และ

^{๘๓} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตักแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๔.

^{๘๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔.

^{๘๕} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตักแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๔.

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

นำความทุกข์ทางใจมาด้วย โทมนัส มีความบีบคั้นจิตเป็นลักษณะ ทำให้จิตรุ่มร้อนเป็นกิจ ทำให้ป่วยใจเป็นผล โทมนัสเป็นทุกข์ทุกข์เพราะนำทุกข์ทางกายมาให้ด้วย และอุปายาส มีความแผดเผาจิตเป็นลักษณะ มีการทอดถอนเป็นกิจ มีความตรอมตรมเป็นผล อุปายาสเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขารทุกข์ เพราะแผดเผาจิตและเพราะทำร่างกายให้เผือดซีดด้วย โดยมีการเปรียบเทียบโสกะ ปรีทเวะ และ อุปายาสเหมือนกับน้ำเดือดว่า โสกะเหมือนน้ำเดือดในภาชนะด้วยไฟอ่อน ปรีทเวะเหมือนน้ำเดือดล้นจากภาชนะด้วยไฟแรง และอุปายาสเหมือนน้ำเดือดจนแห้งภายในภาชนะ น้ำที่ยังไม่ล้นออกจากภาชนะมีไม่เพียงพอจะล้นออกนอกภาชนะอีก^{๘๗}

สรุปความว่า ชรา คือ ความแก่ ความเสื่อมลงแห่งชั้น ๕ ส่วน มรณะ คือ ความตายหรือความแตกแห่งชั้น ๕ ความขาดไปแห่งชีวิตินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย

๒.๕ การสืบทอดของปฏิจจสมุปบาท

การสืบทอดในปฏิจจสมุปบาทมี ๒ อย่าง คือ การสืบทอดของปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ และการสืบทอดของปฏิจจสมุปบาทแบบปัจจุบันขณะ

๒.๕.๑ ปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ

การศึกษาปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุ นั้น เป็นการศึกษาโดยพิจารณาถึงความเป็นเหตุที่อาศัยกันเกิดขึ้นของสภาพองค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาท ซึ่งปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ธรรมัญญูติญาณนิทเทสว่า

ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า “อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเกิดขึ้นเพราะเหตุ” แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะเหตุ” ชื่อว่าธรรมัญญูติญาณ ปัญหาในการกำหนดปัจจัยว่า “ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชาเป็นเหตุ สังขารอาศัยเหตุเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะเหตุ” ชื่อว่าธรรมัญญูติญาณ^{๘๘}

ในกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุ นั้น ยังมีการอธิบายถึงความ เป็นเหตุอาศัยซึ่งกันและกันของสภาวะธรรมในลักษณะที่ต่อเนื่องข้ามภพชาติ โดยอธิบายในลักษณะของไตรวิภูฏที่มีส่วนของอดีตเหตุเป็นเหตุให้เกิดปัจจุบันผล และปัจจุบันเหตุทำให้เกิดอนาคตผล โดยฝ่ายอนุโลมนัยจะเกี่ยวข้องกับทุกข์ เหตุของทุกข์ วิสัยของสัตว์โลก และการเวียนว่ายตายเกิด^{๘๙}

หลักการอธิบายลักษณะหนึ่งของปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุพร้อมทั้งผลได้แก่การพิจารณาแบบสังเขป ๔ กาล ๓ สนธิ ๓ และอาการ ๒๐ โดยปัญหาที่เกิดขึ้นจากการพิจารณานี้ ชื่อว่าธรรมัญญูติญาณ โดยสามารถอธิบายรายละเอียดได้ดังนี้

^{๘๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธปาหารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๘๔๑ - ๘๔๔.

^{๘๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๖/๗๑.

^{๘๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูฏสงสาร, หน้า ๑๕.

๑) สังขеп ๔ หมายถึงธรรม ๔ กลุ่ม ได้แก่ อดีตเหตุ คือ อวิชชาและสังขาร เรียกว่า เหตุสังขеп ปัจจุบันผล คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา เรียกว่า ผลสังขеп ปัจจุบันเหตุ คือ ตัณหา อุปาทานและภพ เรียกว่า เหตุสังขеп และอนาคตผล คือชาติ ชรา มรณะและโสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เรียกว่า ผลสังขеп

๒) กาล ๓ หมายถึงธรรมที่เป็นไปในกาล ๓ กาล ได้แก่ อดีตกาล คือ อวิชชาและสังขาร ปัจจุบันกาลคือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทานและภพ และอนาคตกาล คือ ชาติ ชรามรณะ และโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

เมื่อแยกออกเป็น ๓ ช่วงเช่นนี้ ย่อมถือเอาช่วงกลาง คือ ชีวิตปัจจุบัน หรือ ชาตินี้ เป็นหลัก ซึ่งแสดงความสัมพันธ์ในฝ่ายอดีตเฉพาะด้านเหตุ คือสืบสาวจากผลที่ปรากฏในปัจจุบันว่าเกิดมาจากเหตุใดในอดีต และในฝ่ายอนาคตแสดงเฉพาะด้านผล ว่าเหตุปัจจุบันจะก่อให้เกิดผลอะไรในอนาคต^{๙๐}

๓) สนิธิ ๓ หมายถึงขั้วต่อระหว่างสังขеп ๔ มี ๓ ขั้วต่อ ได้แก่ ขั้วต่อระหว่างอดีตเหตุกับปัจจุบันผล เรียกว่าเหตุผลสนธิ ขั้วต่อระหว่างปัจจุบันผลกับปัจจุบันเหตุ เรียกว่าผลเหตุสนธิ และขั้วต่อระหว่างปัจจุบันเหตุกับอนาคตผล เรียกว่า เหตุผลสนธิ

๔) อาการ ๒๐ หมายถึง องค์ประกอบแต่ละอย่างดุจก้าของล้อที่ต้องกระจายให้เต็มตามช่องแห่งสังขеп ๔ อาการ ๒๐ ประการนี้ จำแนกตามส่วนที่เป็นเหตุและส่วนที่เป็นผลได้ดังนี้ คือ อดีตเหตุ ๕ ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทานและภพ ปัจจุบันผล ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา ปัจจุบันเหตุ ๕ ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทานและภพ อนาคตผล ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา

ส่วนองค์ธรรม ได้แก่ ชาติ และชรามรณะ นั้น ก็คือการเกิดและเสื่อมไปของวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนานั่นเอง^{๙๑}

การแสดงเรื่องลักษณะของปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาตินั้น มีการแสดงไว้ในกัมมภพก่อน ความหลงเป็นอวิชชา กรรมเป็นเครื่องประมวล มาเป็นสังขาร ความตั้งใจเป็นตัณหา ความยึดมั่นเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ ประการนี้ในกัมมภพก่อน ย่อมเป็นไปเพราะปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพปัจจุบันนี้

ในภพปัจจุบันนี้ ปฏิสนธิเป็นวิญญาณ ความก้าวลงเป็นนามรูป ปสาทะ เป็นอายตนะ ส่วนที่ถูกต้องเป็นผัสสะ การเสวยอารมณ์เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการนี้ ในภพปัจจุบัน ย่อมเป็นไปเพราะปัจจัยแห่งกรรมที่ทำไว้ในภพก่อน เพราะอายตนะทั้งหลายในภพนี้สุตรอบ ความหลงเป็นอวิชชา กรรมเป็นเครื่องประมวลมาเป็นสังขาร ความตั้งใจเป็นตัณหา ความยึดมั่นเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ ประการนี้ในกัมมภพนี้ ย่อมเป็นไปเพราะปัจจัยแห่ง ปฏิสนธิในอนาคตกาล

^{๙๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๑๗๕.

^{๙๑} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๔๗/๓๓๐ - ๓๓๔.

ปฏิสนธิในอนาคตกาลเป็นวิญญาน ความก้าวลงเป็นนามรูป ปสาทะเป็นอายตนะ ส่วนที่ถูกต้องเป็นผัสสะ การเสวยอารมณ์เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการนี้ในภพปัจจุบัน ในอนาคตกาล ย่อมเป็นไปเพราะปัจจัยแห่งกรรมที่ท้าวในภพนี้^{๙๒}

ในแง่ของการเกิดในภพใหม่ คำอธิบายตามแบบก็ได้แสดงความแตกต่างในกรณีท้าววิชา เป็นกิเลสตัวเด่น กับกรณีที่ค้นหาเป็นกิเลสตัวเด่นว่า อวิชาเป็นตัวการพิเศษที่ผู้ถูกอวิชาครอบงำ ย่อมไม่รู้อะไรถูกผิด มีประโยชน์หรือไม่ ย่อมทำการต่างๆ ด้วยความหลงมึนเมา มีโอกาสทำกรรมที่ผิดพลาดได้มาก ส่วนภพค้นหาที่เป็นตัวการพิเศษนั้น บุคคลย่อมใส่ใจในภาวะชีวิตที่ดี ถ้าเป็นโลกหน้า ก็อยากไปเกิดในสวรรค์หรือพรหมโลก ถ้าภพปัจจุบันก็อยากเป็นเศรษฐี คนมีเกียรติ หรือแม้แต่อยากได้ชื่อว่าเป็นคนดี^{๙๓}

อวิชาทำให้ลุ่มหลงไม่รู้ตามความเป็นจริง นำให้เกิดสังขารกล่าวคือ การตั้งจิตเจตจำนงที่สอดรับกับความไม่รู้ตามความเป็นจริงนั้น ส่งผลให้เกิดการกระทำกรรมลงไปทั้งที่ดีบ้างไม่ดีบ้าง เพราะอำนาจสิ่งที่ดีและไม่ดีนี้ จิตก็สะสมผลที่ดีบ้างไม่ดีบ้างเหล่านั้นปรุงให้มีลักษณะคุณสมบัติเฉพาะตัวแล้ว เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน กล่าวคือ เมื่อตายจากภพนี้แล้วก็ทำให้เกิดปฏิสนธิวิญญานคือ วิญญานที่เชื่อมระหว่างภพเรียกว่าปฏิสนธิหรือถือกำเนิดแล้ว จากที่ปฏิสนธิวิญญานถือกำเนิดแล้วก็ไปปัจจัยให้เกิดนามรูป กล่าวคือ เกิดกระบวนการแห่งการก่อตัวของรูปชีวิตทั้งส่วนที่เป็นรูปธรรม คืออวัยวะต่าง ๆ ส่วนนามธรรมนั้นก็คือตัวจิตกับเจตสิก (อารมณ์ที่เกิดร่วมกับจิต) อิงอาศัยกันและกันค้ำจุนกัน เกิดขึ้นรวมเรียกว่า ชันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน นามรูปที่กล่าวนั้นก็ไปปัจจัยให้เกิดอายตนะ กล่าวคือ เมื่อถือกำเนิดก่อเกิดเป็นรูปชันธนั้นแหละ พร้อมกันนั้นก็เกิดเป็นอายตนะทั้ง ๖ ที่สามารถสื่อกับโลกภายนอกได้คือประสาทตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้ง ๖ นี้เรียก สฬายตนะ พร้อมกันนั้นเมื่อประสาทตา หู จมูก ลิ้น กาย สื่อกับอายตนะภายนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เกิดการรับรู้อารมณ์ที่สื่อสารประจวบกันเข้าก็เป็นผัสสะ พร้อมกันนั้นผัสสะก็เป็นปัจจัยแก่เวทนาด้วย กล่าวคือ เมื่อสัมผัสแล้วก็เกิดความรู้สึกขึ้น เช่น สุขบ้าง ทุกข์บ้างหรือเฉยๆ เช่นนี้เรียกเวทนา พร้อมกันนั้นเวทนามก็เป็นปัจจัยแก่ตัณหาด้วย กล่าวคือ เมื่อรู้สึกเป็นสุข พอใจ ก็ดิ้นรนทะเยอทะยานแสวงหาต่อไป เมื่อเป็นทุกข์ก็อยากให้พ้นไปหรือไม่ก็นิ่งอยู่ในความเฉยๆ นั้น เช่นนี้เรียกตัณหา พร้อมกันนั้นตัวตัณหานี้ก็เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานด้วย กล่าวคือ เมื่อเกิดความอยากดิ้นรนทะเยอทะยานมาก ก็เข้าไปผูกติดยึดมั่นถ้อยมั่นอยู่กับสิ่งนั้นๆ เช่นนี้เป็นอุปาทาน พร้อมกันนั้นตัวอุปาทานก็เป็นปัจจัยให้เกิดภพด้วย กล่าวคือ เมื่อเกิดความยึดถือมากๆ เข้าก็เกิดการผลักดันให้เกิดการกระทำกรรมขึ้น และกรรมที่กระทำนั้นก็เป็นปัจจัยหนุนเนื่องให้เกิดในภพต่อไปอีก เช่นนี้เรียกภพ พร้อมกันนั้นตัวภพนั้นก็ไปปัจจัยให้เกิดชาติด้วย กล่าวคือ การเกิดนั่นเอง และเมื่อมีการเกิด (ชาติ) การเกิดนี้ก็ย่อมมีความแตกทำลายไปแห่งชันธทั้งหลายนั้น คือตายนั่นเอง เรียกว่าการเกิดเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรรณะโสกะ เป็นต้น และเมื่อมีความแตกทำลายไปแห่งชันธในชาตินี้แล้ว ตัวปฏิสนธิวิญญานที่ทำหน้าที่เชื่อมต่อระหว่างภพนั้นก็เกิดอีก ซึ่งในการเกิดแต่ละชาติปฏิสนธิจิตหรือปฏิสนธิวิญญานที่นำไปให้เกิดเชื่อมระหว่างภพนั้นก็ยังมีลักษณะที่สอดคล้องกับกรรมที่ได้กระทำไว้ก่อให้เกิดเป็นนามรูป สฬายตนะ

^{๙๒} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓.

^{๙๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๗๗.

ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ต่อไปหมุนเวียนเป็นวงจรรออยู่อย่างนี้เรื่อยไป และในการเกิดจนกระทั่งถึงวาระสุดท้ายของชีวิตในแต่ละชาตินั้น ก็ย่อมมีความเศร้าโศก ทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ พวงมาด้วยเสมอ กองทุกข์ที่ประสบพบเจอย่อมเกิดขึ้นได้^{๙๔} การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น สามารถทำให้ผู้ที่ตั้งใจปฏิบัติสามารถเกิดปัญญาพิจารณาในกระบวนการทั้งหมดของปฏิจลสมุปบาทฝ่ายเหตุที่แสดงแบบข้ามภพข้ามชาติด้วยปัญญาที่เรียกว่า อานุมานวิปัสสนา^{๙๕} คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นว่ารูปนามที่ไม่ได้กำหนดรู้ในปัจจุบัน ที่เป็นอดีตเหตุ หรือปัจจุบันเหตุ หรืออนาคตผลก็ตาม ล้วนเกิดขึ้นโดยมีเหตุอาศัยกันเกิดขึ้นทั้งสิ้น

สรุปความว่า ปฏิจลสมุปบาทตามนัยนี้นั้น เป็นการกำหนดหมายช่วงชีวิตที่สืบต่อจากภพสู่ภพเป็นชาติๆ ไป และแต่ละชาตินั้นก็ล้วนเป็นเหตุเป็นผลของกันและกันสืบทอดต่อกัน ไปกล่าวคือ การเกิดมาในชาติปัจจุบันนี้ เป็นผลมาจากการสร้างเหตุไว้ในอดีตชาติ และปัจจุบันชาตินี้แต่ละช่วงที่ได้กระทำการไปก็ล้วนจะเป็นผลของปัจจุบันใกล้อนาคตในชาติปัจจุบันนั้น แล้วจะกลายเป็นผลสืบต่อเนื่องกันไปในอนาคตด้วย หมายความว่า ปัจจุบันชาตินี้เป็นทั้งเหตุและผลพร้อมในตัวเองซึ่งจะสืบต่อไปในอนาคตชาตินั้นเอง

๒.๕.๒ ปฏิจลสมุปบาทแบบปัจจุบันขณะ

ความหมายตามนัยนี้ต้องทำความเข้าใจกับคำว่า ปัจจุบัน ชาติและชรามรณะใหม่ การตีความตามนัยนี้ถึงจะชัดเจนยิ่งขึ้น คำว่า “ปัจจุบัน” นั้นหมายถึง เกิดขึ้นจำเพาะหน้า ส่วนคำว่า “ชาติ” นั้นก็ได้หมายเอาการเกิดที่เป็นภพเป็นชาติแบบการเกิดจากอดีตชาติแล้วมาปฏิสนธิในครรภ์มารดาในชาตินี้ แต่คำว่า “ชาติ” ที่มุ่งหมายเอาในปัจจุบันนี้เป็นารมุ่งหมายเอาภาวะที่เกิดขึ้นหรือเกิดขึ้นในขณะปัจจุบันนั่นเอง และคำว่า “ชรามรณะ” ก็ไม่ได้หมายถึงความแตกทำลายไปแห่งขันธคือชีวิต แต่เป็นความเปลี่ยนแปลงหรือผันแปรไปจากสภาวะเดิมของชีวิตแต่ละขณะ เมื่อทำความเข้าใจเบื้องต้นแล้ววงจรถุติจลสมุปบาทตามนัยนี้จึงมีความหมายที่มุ่งเป็นวงจรถุติจล คือ ชีวิตของมนุษย์ที่เกิดขึ้นมาแล้วในปัจจุบันภพนี้ มีสฬายตนะ คือ มีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อประสาทตา เป็นต้นเหล่านี้สัมผัสกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณในขณะใดก็เกิดการรับรู้ (วิญญาณ) ขึ้น และการรับรู้อารมณ์เหล่านี้เป็นการรับรู้ที่ประกอบด้วยอวิชชา เมื่อรับรู้แบบไม่เข้าใจรู้แจ้งกระจ่างชัดในอารมณ์นั้นตามความเป็นจริงแล้ว ภาวะด้านร่างกายที่เป็นทั้งนามและรูปก็ตอบสนองอารมณ์นั้นด้วยความไม่รู้ เรียกว่า เกิดวงจรถุติจลขึ้น กิริยาที่พร้อมในการตอบสนองอารมณ์ที่กระทบกันนั้น เรียกว่าเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะแล้วผัสสะก็เกิดสืบต่อเนื่องกันทันที ตัวเวทนาคือความรู้สึกในอารมณ์นั้น ตัณหาคือความอยากในความรู้สึกในอารมณ์นั้น อุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์นั้น ก็เกิดเป็นภพเป็นชาติคือความมีความเป็นแล้วผลักดันให้เกิดการกระทำทันที เมื่อเกิดขึ้นเป็นขึ้นตั้งอยู่ชั่วขณะ ก็แปรสภาพเปลี่ยนจากสภาพเดิมไปสู่สภาพใหม่เสื่อมสลายไปจากภาวะเดิมเช่นนี้เรียกว่าเป็นชรามรณะ ในขณะที่เกิดมีภาวะนั้นในขณะนั้น ภาวะที่เกิดขึ้นนั้นก็ปัจจัยให้เกิดเป็นชรามรณะ คือความแปรสภาพไม่คงสภาพเดิม ทุกขณะที่มีความเสื่อม

^{๙๔} ชุม.อ. (ไทย) ๒๖/๒๘๔ - ๒๘๘.

^{๙๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๒.

จากสภาวะเดิมนั้น ก็พ่วงเอาความเศร้าโศก ความร่ำไรร่ำพัน ทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้นใจเข้ามา ด้วย วงจรนี้มีความสืบเนื่องกันอยู่อย่างไม่ขาดสายในทุกขณะแห่งชีวิตที่ดำเนินไป หมุนวนไปในชีวิตประจำวันแต่ละขณะ^{๙๖} กระบวนการความรู้ที่เกิดขึ้นจากการพิจารณาปฏิจสมุปบาทฝ่ายเหตุแบบปัจจุบันขณะนี้จะทำให้เกิดปัญญาที่เรียกว่า ปัจจกขวิปัสสนา^{๙๗}

หลักสำคัญของปฏิจสมุปบาทนั้นต้องไม่ลืมหลักที่ว่า “อาศัยกันและกันเกิดขึ้นพร้อมกัน” ถึงแม้จะมีการอธิบายแต่ละองค์ประกอบแต่ละข้อเป็นข้อๆไป แต่การยกมาอธิบายในลักษณะเป็นข้อๆ นี้ ก็เพื่อความกระจ่างชัดของแต่ละองค์ประกอบว่าคืออะไร เป็นอย่างไร เท่านั้นเอง โดยความเป็นจริงของการเกิดขึ้นของสิ่งทั้งหลายหรือแม้แต่ชีวิตมนุษย์นั้นก็มีความเป็นไปสืบเนื่องสืบต่อเป็นปัจจัยแก่กันและกันไม่ขาดไปตอนใดตอนหนึ่ง หลักปฏิจสมุปบาทนั้นมีความเกิดพร้อมกันแบบอิงอาศัยกันและกันพร้อมที่จะทำหน้าที่สืบต่อกันไปเรื่อยๆ อย่างเป็นเหตุเป็นผลของกัน ไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นลอยๆ โดยไม่มีสาเหตุ ปฏิจสมุปบาทแสดงความเป็นสาเหตุความเป็นเหตุเป็นผลเป็นปัจจัยแก่กันและกันอย่างละเอียดถี่ถ้วนด้วยนัยลักษณะนี้ การจะทำความเข้าใจต้องไม่ลืมหลักนี้คือ “อาศัยกันและกันเกิดขึ้นพร้อมกัน หรืออาศัยซึ่งกันและกันเกิดต่อเนื่องกันอย่างไม่ขาดสาย” ถ้าเข้าใจหลักนี้แล้ว แม้จะแยกอธิบายเป็นข้อๆ หรือเป็นองค์ประกอบแต่ละองค์ประกอบก็จะเข้าใจถึงความเป็นปัจจัยแก่กันและกันของสรรพสิ่งได้อย่างดียิ่งขึ้น ไม่ว่าจะป็นนัยแบบข้ามภพข้ามชาติหรือนัยแบบปัจจุบันขณะ

สรุปความว่า ปฏิจสมุปบาทแบบปัจจุบันขณะ คือ การรับรู้อารมณ์ทางสฬายตนะที่มีอวิชชาเป็นปัจจัยเป็นต้นทำให้เกิดผัสสะสืบต่อเนื่องกันทันที และเวทนา ตัณหา อุปาทานก็เกิดเป็นภพเป็นชาติคือความมีความเป็นแล้วผลักดันให้เกิดการกระทำทันที เมื่อเกิดมีขึ้นเป็นขึ้นตั้งอยู่ชั่วขณะก็แปรสภาพเปลี่ยนจากสภาพเดิมไปสู่สภาพใหม่เสื่อมสลายไปจากภาวะเดิมเช่นนี้เรียกว่าเป็นชรามรรณะ ในขณะที่เกิดมีภวะนั้นในขณะนั้น ภาวะที่เกิดขึ้นนั้นก็ป็นปัจจัยให้เกิดเป็นชรามรรณะ คือ ความแปรสภาพไม่คงสภาพเดิม ทุกขณะที่มีความเสื่อมจากสภาวะเดิมนั้น ก็พ่วงเอาความเศร้าโศก ความร่ำไรร่ำพัน ทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้นใจเข้ามาด้วย วงจรนี้มีความสืบเนื่องกันอยู่อย่างไม่ขาดสายในทุกขณะแห่งชีวิตที่ดำเนินไป หมุนวนไปในชีวิตประจำวันแต่ละขณะ

๒.๖ หลักปฏิจสมุปบาทตามทัศนะนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา

ผู้วิจัยพบว่า มีนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ท่านได้แสดงทัศนะในเรื่องของปฏิจสมุปบาทไว้ดังนี้

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้แสดงการเกิดปฏิจสมุปบาทในแต่ละวันไว้ในหนังสือ ปฏิจสมุปบาท: เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท สรุปความได้ว่า

เด็กคนหนึ่งทำตุ๊กตาตกแตก จะมีปฏิจสมุปบาทได้อย่างไร เด็กเล็กๆ คนหนึ่งร้องให้ขึ้นมาเพราะเห็นตุ๊กตาตกแตก ปฏิจสมุปบาทจะเริ่มต้น ในขณะที่ตุ๊กตาตกแตกอยู่นั้น พอเด็กเล็กๆ เห็นตุ๊กตาตกแตก นี้เรียกว่า ตากัปรูปกระทบกันเกิดจักขุวิญญาณขึ้นมา รู้ว่า ตุ๊กตาแตก

^{๙๖} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒๔๓/๓๓๘ - ๓๓๙.

^{๙๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีลยาตอ), พระคันธसारภิงค์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๓๑.

ตามธรรมดาเด็กคนนี้จะประกอบไปด้วยอวิชชา เพราะไม่เคยรู้ธรรม เมื่อตึกตาคแตกแตกใจของเขาประกอบไปด้วยอวิชชา อวิชชาจึงปรุงแต่งให้เกิดสังขาร คือ อำนาจชนิดหนึ่งที่จะทำให้เกิดความคิด

ความนึกคิดอันหนึ่งที่จะเป็นวิญญาน สิ่งนี้เรียกว่า วิญญาน เด็กเมื่อเห็นตึกตาคแตกแตกแล้วรู้ว่า ตึกตาคแตก อันนี้เป็นวิญญานทางตา เพราะอาศัยตาเห็นตึกตาคแตก แล้วมีอวิชชาอยู่ในขณะนั้น คือ ไม่มีสติ เพราะว่า ไม่มีความรู้เรื่องธรรมเลย จึงเรียกว่า ไม่มีสติ ฉะนั้น จึงเกิดอำนาจปรุงแต่งวิญญาน ที่จะเห็นรูปนี้ไปในทางที่จะเป็นทุกข์ ความประจบของตากับรูป คือ ตึกตากับวิญญานที่รู้นี้รวมกัน เรียกว่า ผัสสะ ซึ่งผัสสะทางตาได้เกิดขึ้นแก่เด็กคนนั้นแล้ว หรือถ้าจะพูดให้ละเอียดกว่าได้เกิดนามรูป คือ ร่างกายและใจของเด็กคนนั้นขึ้นมา ชนิดที่พร้อมสำหรับที่จะเป็นทุกข์

ตามธรรมดาร่างกายจิตใจของเราไม่อยู่ในลักษณะที่จะเป็นทุกข์ จะต้องมียวิชชา หรือมีอะไรมาปรุงแต่งให้มันมาอยู่ในลักษณะที่มันอาจจะเป็นทุกข์ ดังนั้นจึงเรียกว่า นามรูปก็พึ่งเกิดเดี๋ยวนี้ เฉพาะกรณีนี้หมายความว่า มันปรุงแต่งวิญญานด้วยอวิชชาขึ้นมาแล้ว วิญญานนี้ก็ช่วยทำให้ร่างกายกับจิตใจนี้เปลี่ยนสภาพลุกขึ้นมาสำหรับทำหน้าที่ที่พร้อมที่จะเป็นทุกข์ คือ ไม่หลับอยู่ตามปกติ แล้วมันก็มีผัสสะที่สมบูรณ์พร้อมที่จะเป็นทุกข์ เฉพาะในกรณีนี้แล้วมันก็มีเวทนาคือความรู้สึกรับเป็นทุกข์ แล้วเวทนาที่เป็นความทุกข์นี้ทำให้เกิดตัณหา คือ อยากไปตามอำนาจของความทุกข์นั้น มีอุปาทานยึดมั่นว่าความทุกข์ของกู มันก็เกิดกูขึ้นมา เรียกว่า ภพ แล้วเบิกบานเต็มที่เรียกว่าชาติ แล้วมีความทุกข์ในเรื่องตึกตาคนี้คือ ร้องไห้ นั่นก็คือสิ่งที่เรียกว่า อุปายาส แปลว่า ความเหี่ยวแห้งใจอย่างยิ่ง ที่นี้เรื่องชาตินี้มันมีความหมายกว้างคือ รวมขรามรณะอะไรไว้เสร็จ ถ้าไม่มีอวิชชาก็จะไม่ถือว่าตึกตาคแตก หรือตึกตาคตาย แล้วก็จะไม่มีความทุกข์แต่อย่างหนึ่งเกิดขึ้นเลย เดี่ยวนี้ทุกข์มันเกิดเต็มที่ เพราะว่าเกิดอุปาทานว่า ตัวกู ตึกตาคของกู แล้วตึกตาคก็แตกแล้ว แล้วก็ทำอะไรไม่ถูกเพราะมีอวิชชา ดังนั้น จึงร้องไห้ การร้องไห้ คือ อากาธของความทุกข์ขึ้นสูงสุดเต็มที่ ที่สุดของปฏิจจสมุปบาท^{๙๘}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวว่า หลักปฏิจจสมุปบาทได้อธิบายว่าอดีตเหตุคืออวิชชาและตัณหาเท่านั้น แต่ความจริงอวิชชาจะต้องมีตัณหาและอุปาทานติดตามเสมอในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจึงกล่าวอดีตเหตุอย่างบริบูรณ์โดยเพิ่ม ตัณหา อุปาทานและกรรมภพว่า อวิชชาครอบงำเราขณะทำกรรมในภพก่อน สังขารคือการขวนขวายกระทำกรรม ตัณหาคือความอยากเพื่อให้ได้รับผลของการกระทำทั้งในภพปัจจุบันและภพหน้า อุปาทานคือความผูกยึดมั่นกรรมและผลกรรมนั้นๆ กรรมภพ คือเจตนา ธรรมทั้ง ๕ (อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ) เป็นเหตุในอดีตที่ทำให้เกิดมีในภพปัจจุบัน^{๙๙} ผู้ปฏิบัติธรรมควรทราบชีวิตประกอบด้วยธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้นเพื่อตัดความหลงผิดในตัวตนก็เพียงพอแล้ว เพราะหากการปฏิบัติต้องมีความรู้อย่างพิสดารแล้ว ผู้มีปัญญาน้อยมีการศึกษาน้อย เช่น พระจูฬปันถกก็จะไม่สามารถบรรลุธรรมได้เลย^{๑๐๐}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวว่า ในทางปฏิบัติอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อใดข้อหนึ่งในระหว่างก็ได้ สุดแต่องค์ประกอบข้อใดจะกลายเป็นปัญหาที่ถูกยกขึ้นพิจารณาแล้ว

^{๙๘} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **ปฏิจจสมุปบาท: เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓ - ๑๔.

^{๙๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูษิต**, หน้า ๓๓๓ - ๓๓๕.

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๐ - ๓๔๑.

เชื่อมโยงกันไปตามลำดับ จึงไม่จำเป็นต้องครบ ๑๒ หัวข้อและไม่จำเป็นต้องมีรูปแบบตายตัวเสมอไป^{๑๐๑} พระพรหมคุณาภรณ์ยังตั้งข้อสังเกตเพิ่มอีกว่า การศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจสมุปปาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานี้ ส่งเสริมกระบวนการความคิดให้อยู่กับปัจจุบันโดยมองอดีตและอนาคตอย่างถูกต้อง คือ รู้ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นในปัจจุบันเป็นผลจากอดีตที่เคยกระทำไว้ ทำให้อาศัยอดีตเป็นบทเรียนที่จะไม่ทำให้เกิดทุกข์อย่างเดิมเหมือนในอดีต การสร้างปัจจุบันเหตุทำให้เกิดอนาคตผลนั้น ทำให้เราอยู่กับปัจจุบันโดยไม่ประมาท รู้จักระมัดระวังป้องกันภัยอันจะเกิดในอนาคตได้ ทำให้เห็นคุณค่าของการกำหนดรู้ในปัจจุบันขณะมากขึ้น ในด้านของกรรมทำให้เข้าใจเรื่องกรรมและผลของกรรมอย่างถูกต้อง และเมื่อสามารถดับทุกข์ตามหลักปฏิจสมุปปาทได้อย่างถูกต้องแล้ว พร้อมทั้งสำรวมระวังไม่สร้างกรรมให้เกิดวิบากที่เป็นทุกข์ต่อไปในอนาคต ก็ย่อมทำให้ปัจจยการทางสังคัมที่ประกอบด้วยทุกข์ดับลงไปด้วย เพราะปฏิจสมุปปาทแห่งทุกข์ของสังคัมก็ดำเนินตามปฏิจสมุปปาทแห่งทุกข์ของชีวิตนั่นเอง

๒.๗ ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษาเรื่องปฏิจสมุปปาท

จากการศึกษาเรื่องปฏิจสมุปปาททำให้ได้รับประโยชน์ดังประเด็นต่อไปนี้

๑) ปฏิจสมุปปาทเป็นหลักธรรมที่อธิบายกระบวนการของธรรมทั้งหลายทั้งฝ่ายโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม กล่าวคือ

(๑) ฝ่ายโลกียธรรม เมื่อบุคคลมีความรู้ความเข้าใจกระบวนการเกิดขึ้นของเหตุปัจจัยของโลกียธรรม จะทำให้บุคคลทราบถึงสาเหตุ (เหตุปัจจัย) ที่แท้จริงของความเป็นไปในชีวิตประจำวัน ทั้งอดีต ปัจจุบัน และกำลังจะเกิดขึ้นในอนาคตว่า จะมีกระบวนการเกิดขึ้นอย่างไรและอะไรคือสาเหตุที่แท้จริง ส่งผลให้บุคคลคลายกำหนดในสรรพสิ่งทั้งหลาย และตระหนักรู้สำนึกในการกระทำของตนว่า ควรกระทำสิ่งทั้งหลายที่ชอบด้วยศีลและธรรม

(๒) ฝ่ายโลกุตตรธรรม บุคคลเมื่อมีความรู้ความเข้าใจกระบวนการดับของธรรมทั้งหลายแล้ว ทำให้บุคคลเร่งรีบทำความเพียรเพื่อส่งเสริมคุณธรรมของตนให้เจริญไปบุลย์ยิ่งขึ้นไป ที่สุดคือการเข้าถึงการบรรลุดุธรรม และพระนิพพานเป็นที่สุด ปฏิจสมุปปาทจึงเป็นธรรมที่มีผลานิสงส์มากต่อสรรพสัตว์ในด้านของการปรับเปลี่ยนความเห็นและพฤติกรรมทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ

๒) บุคคลเมื่อพิจารณาการหมุนเวียนของปฏิจสมุปปาทอย่างถี่ถ้วนแล้ว จะเกิดความรู้ความเข้าใจ ความเป็นไปของโลกและรูปรูปนามของสรรพสัตว์ที่หมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏและหาต้นเหตุไม่ได้ นั่น มีธรรมที่อาศัยซึ่งกันและกันเป็นเหตุทำให้เกิดผลเกิดขึ้น ส่งผลให้บุคคลมีความละอาย เกรงกลัวต่อกุศลธรรม เพราะกรรมที่บุคคลได้กระทำไว้ทั้งดีและไม่ดีนั้น จะส่งผลให้บุคคลได้รับความสุขบ้าง ความทุกข์บ้าง

๓) เพื่อให้บุคคลได้มีความรู้ความเข้าใจว่า สรรพสัตว์หากยังมีอวิชชาครอบงำอยู่ เมื่อตายไปจะต้องเกิดในภพหน้าอีก ซึ่งพิจารณาได้จากปัจจุบันเหตุ ๕ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชา สังขาร ที่สรรพสัตว์กำลังทำกรรมดีกรรมชั่วอยู่ในปัจจุบันจะเป็นเหตุปัจจัยนำไปเกิดในภพหน้า และผลของกรรมเหล่านั้นก็คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา หรือขันธ ๕ นั่นเอง

^{๑๐๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๕๖.

๔) เพื่อให้บุคคลมีความรู้ความเข้าใจในธรรมที่เป็นเหตุแห่งทุกข์ในสังสารวัฏ กล่าวคือ ตั้งแต่อวิชชาจนถึงชาติ เป็นต้น ทำให้ได้รู้ว่า ความทุกข์ทั้งหลายมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ที่สรรพสัตว์กำลังได้รับอยู่นั้น เกิดขึ้นเพราะอาศัยชาติเป็นเหตุปัจจัย เมื่อชาติเกิดขึ้นทำให้เห็นเหตุคือกัมมภาวะ เมื่อกัมมภาวะเกิดขึ้นทำให้เห็นเหตุคืออุปาทาน และทำให้เห็นเหตุปัจจัยที่สืบเนื่องกันจนถึงอวิชชา และที่สุดก็คือ อวิชชาเป็นหัวหน้าของเหตุแห่งความทุกข์ทั้งปวง

๕) เพื่อให้บุคคลมีความรู้ความเข้าใจว่า ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง วงจรของเหตุปัจจัยที่เชื่อมโยงซึ่งกันและกันเป็นสายโดยหาที่สุดไม่ได้ แนวคิดเหล่านี้ สามารถทำให้บุคคลนำหลักการเหล่านี้ มาพิจารณาความทุกข์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันว่า มีเหตุปัจจัยอย่างไรจึงทำให้ตนได้รับความทุกข์ เมื่อบุคคลเข้าใจถึงความจริงว่า ผลที่ตนกำลังได้รับอยู่ในปัจจุบันนี้ มีเหตุปัจจัยมาจากกรรมในอดีต และกำลังจะเป็นไปในอนาคต ส่งผลให้บุคคลตระหนักรู้ในกรรมของตน จะทำให้เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด สามารถละคลายความยึดมั่นถือมั่นได้ สำหรับผู้ปรารถนาจะพ้นออกจากกองทุกข์ ควร ยินดีในการภาวนาอยู่เป็นนิตย์ เพื่อให้เข้าถึงปัญญาที่สามารถเห็นแจ้งกระบวนการหมุนเวียนของปฏิจจสมุปบาทได้อย่างถ่องแท้ จนสามารถพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยกำหนดรู้ทุกขสัจ ประทาน สมุทัยสัจ เห็นแจ้งในนิโรธสัจ และเข้าถึงพระนิพพานเป็นที่สุด

๖) เพื่อหมดความสงสัยเรื่องตัวตนในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เพราะมีความเข้าใจ การสืบทอดเหตุปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทแล้ว บุคคลจึงละคลายความยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ ว่า เป็นตัวเป็นตน ละคลายความมานะ โอ้อวดทั้งหลาย ขณะเดียวกันก็ละความแข็งกระด้างของตนลงไป เพราะมีความเชื่อว่าการกระทำที่ตนกระทำแล้วไม่มีผลหรือขาดสูญ แต่มีความเชื่อในเหตุและผล ที่เรียกว่ามีความเห็นเป็นกลาง โดยละความคิดเรื่องอดีตและอนาคต แต่ตระหนักรู้ในเหตุและผลที่เป็นปัจจุบันเป็นผู้ไม่ยึดติดอยู่ในเหตุการณ์ในอดีต และไม่เพ้อเจ้อไปในเรื่องอนาคตอย่างไม่มีเหตุผล แต่เป็นผู้มีความเห็นเป็นกลางในกาล ทั้ง ๓ และไม่ติดยึดอยู่ในกาลใดๆ เพราะเหตุปัจจัยนั้นล้วนเป็นไปตามอำนาจของไตรลักษณ์

๒.๘ สรุปท้ายบท

ปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต สุดจะคาดคะเนได้ เป็นองค์ธรรมที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงไว้ในฐานะเป็นตัวของสภาวะหรือกฎของธรรมชาติ ซึ่งเป็นหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระองค์ทรงแสดงไว้ ๒ ประการ คือ ประการแรก เรียกว่ากระบวนการเกิดทุกข์ คือ สมุทยวาร ประการที่สอง เรียกว่า กระบวนการดับทุกข์ คือ นิโรธวาร เป็นองค์ธรรมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันเกี่ยวโยงกันเป็นลูกโซ่ตลอดสาย ทั้งสายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์ เป็นธรรมที่แสดงถึงสภาวะของชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิต เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่ประกอบด้วยชั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือนามรูป อันเป็นทุกข์ มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้หายสงสัยในเรื่องโลกและชีวิต นรก สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ ชาติหน้า และนิพพานว่าเป็นของจริง

บทที่ ๓

หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔

พระพุทธศาสนามีคำสอนเพื่อการฝึกขัดเกลาตนเองจนกระทั่งสิ้นตัณหา (วิราคะ) ดับกิเลส ได้หมดสิ้นไป คือ การบรรลุมรรค ผล นิพพาน ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ เพราะการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏนั้น ทำให้ประสบกับกองทุกข์อย่างใหญ่หลวง กระบวนการที่จะเข้าถึงธรรมนี้ต้องอาศัยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นหนทางเดียวที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ภิคุชทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียวที่จะทำให้เหล่าสัตว์บริสุทธิ์ล่วงพ้นความโศกและความรำพันคร่ำครวญได้ ดับความทุกข์และโทมนัสได้ บรรลอรุณมรรค และเห็นแจ้งพระนิพพานได้ หนทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ^๑ ผู้วิจัยเห็นความสำคัญตามนี้ จึงได้กำหนดหัวข้อการศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ไว้ดังนี้

- ๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๒ อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๓ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๔ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔
- ๓.๕ องค์ธรรมสนับสนุนการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๖ อานิสงส์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๗ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาภาวนา เป็นคำที่บ่งบอกถึงการปฏิบัติฝึกหัดขัดเกลาจิตใจให้ผ่องใสสะอาดปราศจากมลทิน คือ กิเลสต่างๆ มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น การศึกษาทำความเข้าใจของคำนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญ ส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมส่วนของปริยัติทำให้เกิดความเข้าใจประจักษ์แจ้งในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาได้ยิ่งขึ้นและน้อมนำมาสู่การปฏิบัติได้อย่างถูกต้องเป็นเหตุปัจจัยให้ถึงปฏิเวธ คือ การรู้แจ้งแทงตลอดมรรค ผล นิพพาน

๓.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนา

ก. ความหมายโดยศัพท์ (สัทนัย)

คำว่า วิปัสสนา แยกออกตามโครงสร้างไวยากรณ์บาลีได้ดังนี้

คำที่ ๑ เป็นอุปสรรค วิ (บทหน้า) แปลว่า วิเศษ แจ่ม ต่าง

^๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑

คำที่ ๒ เป็นธาตุ ทิส ธาตุในความหมายว่า เห็น
 คำที่ ๓ เป็นปัจจัย ยุ ปัจจัยในนามกิตก์
 คำที่ ๔ เป็นปัจจัย อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์ (เพศหญิง)
 เมื่อสำเร็จรูปแล้วได้คำว่า วิปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง^๒
 คำว่า วิปัสสนา ในอภิธรรมตถวิภาวินีฎีกา (วิภาวินี) มีวิเคราะห์ ว่า
 อนิจจาทิวเสน วิวิธกาเรน ปสสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปัสสนาทิกา ภาวนาปญญาฯ
 แปลว่า ปัญญาที่เห็นความไม่เที่ยงของสังขาร ชื่อว่า วิปัสสนา^๓

หรืออีกวิเคราะห์ว่า

วิวิธกาเรน อนิจจาทิวเสน ปสสตีติ วิปัสสนา^๔

แปลว่า ปัญญาโดยอ้อมพิจารณาเห็นรูปนามโดยอาการต่างๆ ด้วยอำนาจแห่งความเป็น
 ของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ปัญญานั้นชื่อว่า วิปัสสนา

ข. ความหมายโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

คัมภีร์พระอภิธรรมสังคณี ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า วิปัสสนา หมายความว่า
 ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไป
 กำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง
 ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง
 ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลง งมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐินี้
 ชื่อว่า วิปัสสนา^๕

อากังขยสูตร^๖ พระอานนท์แสดงไว้ว่า สมัยนั้น พระพุทธองค์ประทับอยู่ในพระเชตะวัน
 อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสกับเหล่าภิกษุว่า ผู้ที่มี
 ความหวังว่า “เราพึงเป็นที่รัก เป็นที่ชบใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารี
 ทั้งหลาย ควรมีศีลบริสุทธิ์ มีความเพียรทำลายกิเลส ด้วยการเจริญฌาน และ ปฏิบัติในวิปัสสนา และ
 เพิ่มพูนเรือนว่าง

คำว่า วิปัสสนา พระอรุทธกถาอธิบายว่า หมายถึงอนุปัสสนา ๗ ประการ^๗ คือ

- ๑) อนิจจานุปัสสนา (พิจารณาความไม่เที่ยง)
- ๒) ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาความเป็นทุกข์)
- ๓) อนัตตานุปัสสนา (พิจารณาความไม่มีตัวตน)

^๒ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙,ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด
 ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๗.

^๓ มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธรรมตถวิภาวินีฎีกา (วิภาวินี), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
 มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๒๖๗.

^๔ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริเถร ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑,
 (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๑๑.

^๕ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๗.

^๖ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗.

^๗ ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙.

- ๔) นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาความเบื่อหน่าย)
- ๕) วิราคานุปัสสนา (พิจารณาความคลายกำหนด)
- ๖) นิโรธานุปัสสนา (พิจารณาความดับกิเลส)
- ๗) ปฏินิสัสคานุปัสสนา (พิจารณาความสลัดทิ้งกิเลส)

วิปัสสนาในคัมภีร์อรรถกถา หมายถึง ปัญญาอันเห็นแจ้ง^๘ เกิดจากการกำหนดรู้^๙ ใคร่ครวญพิจารณาสังขารธรรม^{๑๐} โดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เพราะความเปลี่ยนแปลงแปรผันไปต่างๆ นานาด้วยอำนาจแห่งศีล ที่มีอนิจจลักษณะเป็นตัวบ่งบอก เป็นทุกข์ เพราะความเปื่อยดับเย็นจนไม่สามารถทนอยู่ในสภาพเดิมของตนได้ และไม่ใช่อัตตุน เพราะบังคับไม่ได้^{๑๑}

ในคัมภีร์ฎีกา คำว่า วิปัสสนา หมายถึงปัญญาที่เห็นสังขตธรรม โดยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๑๒} หรือปัญญาที่ยังเห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๑๓}

คำว่า วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาที่รู้ชัดโดยประการต่างๆ อย่างพิเศษว่า สักแต่ว่ารู้ คือ รู้ถึงความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาของสังขารทั้งหลายจนสามารถแทงตลอดถึงมรรคญาณได้^{๑๔}

คำว่า วิปัสสนา คือ ความเห็นแจ้งต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความจริง^{๑๕}

คำว่า วิปัสสนา คือ ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่างๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า วิปัสสนา^{๑๖}

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิตได้แสดงไว้ว่า “วิปัสสนา” คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความไม่มีตัวตน คือ ผลที่เกิดจากการเจริญภาวนา^{๑๗}

เมื่อกล่าวโดยสรุป “วิปัสสนา” หมายถึง ปัญญาที่รู้ชัด ปัญญาที่ทำลายกิเลส ความรู้้อย่างแจ่มแจ้งต่อความจริงของสภาวะธรรมต่างๆ ปัญญาที่รู้ถึงความไม่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของสังขาร

^๘ อัง.สวดตก.อ. (ไทย) ๔/๙๒/๓๐๓.

^๙ อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๖๒/๓๘๘., อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๕๔/๖๑๘.

^{๑๐} อัง.ทุก.อ. (ไทย) ๑/๒/๒๙๔., อัง.ทุก.อ. (ไทย) ๑/๒/๓๑๐., อัง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/๕๗๓ - ๕๗๒.

^{๑๑} อัง.สวดตก.อ. (ไทย) ๔/๓๓., อัง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/๕๗๕ - ๕๗๖.

^{๑๒} อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา (ไทย) ประเด็นที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค, หน้า ๒ มีวิเคราะห์ว่า ขนธาที่สังขตมเม อนิจจาทีวิวิธากาเรน ปสสตีติ วิปัสสนา.

^{๑๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๓๑๑.

^{๑๔} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๗๑๑ - ๗๑๒.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๓๗๓.

^{๑๖} พระมหาสมปอง มุทีโต, **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๑.

^{๑๗} พระมหาเด่น กลยาณวิชิโช (รุ่งกุล), “ศึกษาวิปัสสนูปกิเลสในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕.

ทั้งหลายจนสามารถแทงตลอดถึงมรรค ผล นิพพาน ได้ วิธีการอบรมให้เกิดวิปัสสนา เรียกว่า ภาวนา อันได้แก่ การกระทำให้เกิดขึ้น

๓.๑.๒ ความหมายของภาวนา

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรเถระให้ความหมายของภาวนา มี ๔ ประการ คือ

๑) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่ทำให้ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตนไม่ล่วงเลยกันและกัน เช่น เมื่อพระโยคาวจรละความพอใจในกามได้แล้วทันทีที่ตนเอง ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการหลีกออก เว้นออกจากกามก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ล่วงเลยกันและกัน เป็นต้น

๒) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่ทำให้อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว อินทรีย์ทั้ง ๕ มีรสเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกาม เป็นต้น

๓) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นๆ เข้าไป คือ เมื่อละกามฉันทะแล้ว ย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกามเข้าไป เมื่อละพยาบาทแล้ว ย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งความไม่พยาบาทเข้าไป เป็นต้น

๔) ภาวนา คือ การปฏิบัติเรื่อยๆ เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว ย่อมปฏิบัติเรื่อยๆ ซึ่งความออกจากกาม เมื่อละพยาบาทแล้วย่อมปฏิบัติเรื่อยๆ ซึ่งความไม่พยาบาท เป็นต้น^{๑๘}

พระอรุณกถาจารย์ได้วิเคราะห์คำว่า “ภาวนา” ไว้ในคัมภีร์อรุณกถาปฏิสัมภิทามรรคว่า ภาวียติ วชฺฌียตติ ภาวนา ธรรมชาติได้อันพระโยคิบุคคลอบรมอยู่ เจริญอยู่ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ภาวนา ได้แก่ ธรรมควรเจริญ คือ ให้เกิดในสันดาน^{๑๙}

ภาวนา ๓ ในอภิธัมมัตถสังคหะ ได้แก่ ปริกรรมภาวนา อุปจารภาวนา และอัปณาภาวนา^{๒๐} หมายถึง ภาวนาที่เกิดด้วยการเจริญบ่อยๆ ภาวนาที่ใกล้จะแน่วแน่ และ ภาวนาที่แน่วแน่

คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ให้ความหมายไว้ว่า ภาเวติ กุสลธมฺเม อาเสวติ วชฺฌเขตติ เอตายาติ ภาวนา ที่ชื่อว่า ภาวนา^{๒๑} เพราะเป็นเครื่องให้กุศลธรรมทั้งหลายเกิดมี คือ เสพคุ่น ได้แก่ ทำกุศลทั้งหลายให้เจริญแห่งชน

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ให้ความหมาย ภาวนา ว่า ภาเวตพฺพชาติ ภาวนา ธรรมที่บุคคลควรเจริญ และ ภาเวนติ จิตตสนฺดานํ เอตาทิ ภาวนา คือ เจตนาที่ทำให้กุศลเจริญขึ้น หมายความว่า ทำให้เกิดกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และทำกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเพิ่มขึ้น^{๒๒}

เมื่อกล่าวโดยหลักแห่งลักษณะที่จุดกะของคำว่า ภาวนา ได้แก่
การทำให้กุศลเจริญขึ้น เป็นลักษณะ

^{๑๘} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑., พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๐/๒๔๙ - ๒๕๒.

^{๑๙} พุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๙., อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๓๐๐/๒๑๕.

^{๒๐} พระอรุณรุทธะ, อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค, พระคันธสาราภิงค์ แปล, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๙๕ - ๙๖.

^{๒๑} วิภาวินี. (บาลี) ๑๗๑.

^{๒๒} พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, ปรมัตถทีปนี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ไทยรายวัน การพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๔๗๘.

การประหานครอกุศล เป็นกิจ
 การเข้าสู่ทางปฏิบัติที่เกี่ยวกับสติของนามกายรูปกาย เป็นอาการปรากฏ
 การตั้งใจอยู่ในอารมณ์ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่ถูกที่ควร เป็นเหตุใกล้

ดังนั้น ภาวนา จึงมีลักษณะหลากหลายแต่มีหน้าที่เดียว คือ ประหานครอกุศล ธรรมที่
 ภาวนากุศลทำให้เกิดขึ้นได้แก่ อรหัตตมรรค^{๒๓}

ในทางไวยากรณ์บาลีคำว่า ภาวนา เป็นอิตถิลิงค์ มีรูปวิเคราะห์ศัพท์ ว่า
 ภาเวตตี ภาวนา แปลว่า คุณชาติที่ยังกุศลให้มีขึ้น ภู ธาตุในความหมายว่า มี เป็น ลง ยุ
 ปัจจย ในนามกิตก์ และ ลง อา ปัจจยในอิตถิลิงค์ พกฺทฺธิสฺสระ อู เป็นสระ โอ แปลงสระ โอ เป็น อาว
 ลง ยุ ปัจจย แปลง ยุ ปัจจยเป็น อน ลง สิ ปฐมาวิภัตติฝายเอกวจนะสำเร็จรูปเป็น ภาวนา แปลว่า
 การเจริญ การทำให้มีให้เพิ่มขึ้น^{๒๔}

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายคำ “ภาวนา”ว่า เป็นคำภาษาไทย
 ที่ยืมมาจากภาษาบาลี เป็นคำนาม หมายถึง การทำให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้นทางจิตใจ เป็นกริยา หมายถึง
 สำรวมใจให้แน่วแน่เป็นสมาธิ^{๒๕}

สรุปคำว่า ภาวนา หมายถึง การอบรมทำให้มีขึ้น การปฏิบัติเนื่องๆ หรือ การทำความ
 เพียรเพื่อยังกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และทำกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้เพิ่มมากขึ้น

๓.๑.๓ ความหมายวิปัสสนาภาวนา

เมื่อรวมคำว่า วิปัสสนา กับคำว่า ภาวนา เข้ากันแล้ว สำเร็จรูปเป็นวิปัสสนาภาวนา
 เป็นรูปศัพท์ใหม่ได้ความหมายใหม่ที่ใจความและรูปศัพท์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมีได้แยกกันแปลทีละ
 ศัพท์ทีละความหมายดังนี้ว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การอบรมในศีล สมาธิ ปัญญาให้บริสุทธิ์
 หมัดจดตามความหมายของพระพุทธศาสนา คือ ความพ้นทุกข์ในวิภูสงสาร หรือ แปลว่า “การเจริญ
 วิปัสสนา” ^{๒๖}

ในปรมัตถโชติกะ^{๒๗} คำว่า วิปัสสนาภาวนา มีรูปวิเคราะห์ว่า

“รูปาทิอารมฺมณฺสุ ปญฺญตฺติยา จ นิจฺจ สุข อตฺต สุข สญฺญาเย จ วิเสเสน นามรูปภาเวน
 วา อนิจฺจาทีอากาเรน วา ปสฺสตีติ วิปัสสนา”

^{๒๓} ชุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะทิจตุกะ**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คัลเลอร์ โฟร์
 จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๕๗.

^{๒๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด
 ศัพท์วิเคราะห์**, หน้า ๔๘๗.

^{๒๕} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**, (กรุงเทพมหานคร:
 บริษัทนานมีบุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๒๑.

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑,
 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๓๗๔.

^{๒๗} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปณี**, พิมพ์
 ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี.อินเตอร์ พรีนซ์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๗ - ๑๘.

ธรรมชาติโดยย่อเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณ เป็นต้น โดยความเป็นนามรูป ที่พิเศษออกไปจากบัญญัติ โดยการละทิ้งสัททบัญญัติ อตถบัญญัติเสียสิ้น และย่อเห็นแจ้งในอารมณ์ ต่างๆ มีรูปารมณ เป็นต้น โดยอาการเป็น อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ ที่พิเศษออกไปจาก นิจจสัญญาวิปลาส สุขสัญญาวิปลาส อตถสัญญาวิปลาส สุขสัญญาวิปลาสเสีย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศล มหากิริยา

คำว่า วิปัสสนาภาวนา (insight meditation) หมายถึง ข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกฝน อบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งในสภาวะของความเป็นจริงของสรรพสิ่งโดยการเอาอุปนามเป็นอารมณ์ พิจารณาอุปนามให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ห่างจากความ ยึดมั่นในบัญญัติทั้งปวง^{๒๘}

คำว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกจิตให้เกิดความเห็นแจ้ง คือ ให้จิตรู้เห็นความ ไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา โดยประการต่างๆ

คำว่า วิปัสสนาภาวนา คือ การอบรมจิตให้เกิดปัญญา เพื่อการเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ ที่ปรากฏในรูป นาม หรือตาที่เห็นรูป หูฟังเสียง หรือเห็นอาการที่เคลื่อนไหว จิตนึกคิด เป็นต้น วิธีกรรมนี้ เป็นวิธีการปฏิบัติให้เข้าถึงซึ่งพระนิพพานได้ วิปัสสนาภาวนาเป็นความรู้แจ้งในสติปัฏฐานทั้ง ๔ คือ ฐานกาย ฐานเวทนา ฐานจิตและฐานธรรม ที่ปรากฏโดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็น อนัตตา หรือการเพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรม โดยความเป็นพระไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง^{๒๙}

สรุปคำว่า วิปัสสนาภาวนา คือ การประกอบความเพียรพิจารณากายและใจหรือรูปและ นามให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตามความเป็นจริง

๓.๒ อารมณของวิปัสสนาภาวนา

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น ต้องอาศัยการกำหนดอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นพื้นฐานของการปฏิบัติวิปัสสนา อันเป็นภูมิแห่งปัญญา ที่เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ

คำว่า วิปัสสนาภูมินั้น แยกออกเป็น “วิ+ปัสสนา+ภูมิ” วิ แปลว่า วิเศษ, แจ้ง ในรูปนาม ต่าง ๆ (รูป นามปรากฏเป็นพระไตรลักษณ์)^{๓๐} ปัสสนา แปลว่า เห็น (ปัญญา) ส่วน ภูมิ แปลว่า พื้น ที่ ให้จิตเข้าไปยึด ให้จิตเข้าไปตั้งพิจารณา ตั้งฐานพิจารณาเป็นอารมณ์^{๓๑} ในความหมายของคำว่า วิปัสสนาภูมิ แปลว่า ภูมิหรือพื้นฐานของวิปัสสนา คือ ที่เกิดของวิปัสสนา หมายถึง ธรรมอันเป็น อารมณของวิปัสสนาภาวนา อันได้แก่ ชั้นธ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัง ๔

^{๒๘} พระมหารุ่งเรือง รุกขิตตมโฆ (ปะมะชะ), “ ผลการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน: ศึกษากรณีเยาวชน ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมสวนเวฬุวัน อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ”, **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๗๙.

^{๒๙} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมจารย์, **เอกสารประกอบการสอน รายวิชา สติปัฏฐานภาวนา (Satipatthanabhavana)**, ม.ป.ท., ๒๕๕๖, หน้า ๒๒.

^{๓๐} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) ดร.จำลอง สารพัฒน์, **พจนานุกรม บาลี-ไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๔๒๑.

^{๓๑} จิตวัฒน โณ ภิกขุ, **วิปัสสนาภาวนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๓.

ปฏิจสมเด็จพระบาท ๑๒ เมื่อย่อวิปัสสนาภูมิ ๖ แล้วได้แก่ รูปกับนาม และภูมิทั้ง ๖ นี้ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา หรือเป็นกรรมฐานของวิปัสสนา หรือเป็นธรรมที่อบรมเพื่อจะให้เกิดปัญญา^{๓๒} เพื่อใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดพิจารณารูปนาม วิปัสสนาภูมิ ๖ ใช้เป็นหลักการกำหนดอารมณ์ ๖ ประการ ที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้จิตเข้าไปยึดตั้งไว้พิจารณาเพื่อให้ประจักษ์แจ้งในรูปนาม ว่าเป็นพระไตรลักษณ์ ทำให้สามารถเกิดปัญญาญาณ วิปัสสนาภูมิเหล่านี้จัดเป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาหรือเป็นภูมิแห่งปัญญา ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับอารมณ์ของวิปัสสนาภูมิ ๖ แยกได้ดังนี้

๓.๒.๑ ชั้นที่ ๕

คำว่า ชั้นที่ ๕ แปลว่า กอง ได้รวมสิ่งที่เป็นธรรมชาติทั้งปวงเข้าด้วยกันมีปรากฏการณ์ร่วมกัน ๑๑ ประการ^{๓๓} คือ (๑) เป็นสภาพที่เป็นมาแล้วในอดีต (๒) เป็นสภาพที่เป็นไปในอนาคต (๓) เป็นสภาพที่มีอยู่ในปัจจุบัน (๔) เป็นสภาพที่มีอยู่ภายใน (๕) เป็นสภาพที่มีอยู่ภายนอก (๖) เป็นสภาพที่หายาบ (๗) เป็นสภาพที่ละเอียด (๘) เป็นสภาพที่ไกล (๙) เป็นสภาพที่ใกล้ (๑๐) เป็นสภาพเลว (๑๑) เป็นสภาพที่ประณีตของรูปนาม รวม ๑๑ ประการนี้เป็นกองหนึ่ง

การที่พระพุทธเจ้าทรงยกชั้นที่ ๕ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา โดยมีสภาวะความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๓๔} ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงเข้าไปยึดถือเอาไว้ เพราะว่าชั้นที่ ๕ เป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ทั่วไปจะรู้อะไรก็ได้แม้แต่ประสบการณ์ในขณะก็อยู่ในชั้นที่ ๕^{๓๕} สภาวะนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติและเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาโดยชั้นที่ ๕ นั้นเป็นสิ่งที่กำหนดรู้ได้จะมีองค์ประกอบอยู่ด้วยกัน ๕ ประการดังนี้คือ

๑) รูปชั้นที่ กองรูป คือ กองแห่งรูปเป็นธรรมชาติทั้งปวงที่มีปรากฏขึ้นมาแล้วมีการแตกดับมีการเสื่อมสลายไปและสิ้นไป ด้วยวิโรธปัจจัย คือ ปัจจัยที่ไม่ถูกกัน ได้แก่ ความร้อน ความเย็น เป็นต้น^{๓๖}

๒) เวทนาชั้นที่ กองเวทนา เป็นธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์ มี ๓ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา^{๓๗}

๓) สัญญาชั้นที่ กองสัญญา เป็นธรรมชาติที่มีการจำหมายรู้ มีหน้าที่จำอารมณ์ต่างๆ^{๓๘}

๔) สังขารชั้นที่ กองสังขารเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตให้ตีให้ขุ่นให้เป็นกลางๆ

๕) วิญญาณชั้นที่ กองแห่งวิญญาณ มีหน้าที่รู้อารมณ์ รู้แจ้งเป็นลักษณะ^{๓๙}

^{๓๒} ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, **พุทธปัญญาคู่มือการสร้างปัญญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บ.ธนัชการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๘๗.

^{๓๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๙๘.

^{๓๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๕/๑๕๒.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **ไตรลักษณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐๔.

^{๓๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๓๑๑๗.

^{๓๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๐/๓๑.

^{๓๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๑/๓๒.

^{๓๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒ - ๒๗/๑ - ๑๔.

ชั้น ๕^{๔๐} ได้แก่ รูปชั้น เป็นรูป ส่วนเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น เป็นนาม

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า ชั้นปัญจจะ เกิดขึ้นด้วยปัจจัยและเพราะสิ่งนั้นมีอยู่โดยปรมาตถ์ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงพิจารณาชั้นปัญจจะนี้ การเห็นสิ่งนั้นตามความเป็นจริงโดยความไม่วิปริตเป็นลักษณะ และว่าโดยสามัญลักษณะนี้ เพราะว่าชั้นปัญจจะนี้เป็นแต่เพียงรูปนามเท่านั้น ซึ่งหมายความว่า การพิจารณาเห็นชั้นปัญจจะนี้เป็นเพียงรูป นาม โดยความเป็นรูปนามพร้อมด้วยปัจจัยอย่างนี้ในรูปนามนั้น ธรรมทั้งหลายมีปฏิวิธาตุ เป็นต้น เป็นรูปธรรมทั้งหลายอันมีผัสสะ เป็นต้น เหล่านี้เป็นนาม ชั้นปัญจจะเหล่านี้เป็นลักษณะ เป็นต้น ของรูปนามเหล่านั้นอันมีอวิชชา เป็นต้น เหล่านี้เป็นปัจจัยของรูปนามเหล่านั้น และด้วยอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น อย่างนี้ว่า “ธรรมเหล่านี้ทั้งหมด ไม่มีแล้ว เกิดมีแล้วเสื่อม เพราะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เพราะไม่เที่ยงจึงเป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกข์จึงเป็นอนัตตา”^{๔๑}

ปัญญาที่เป็นเครื่องพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงในชั้น ๕ ของ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จะมีลักษณะให้เห็น ๓ ประการ คือ มีความไม่เที่ยงแน่นอนเพราะไม่อยู่ในสภาพเดิมตลอดไป ต้องเปลี่ยนแปลงเรื่อยไป เป็นของทนได้ยากเพราะทนต่อความเปลี่ยนแปลง การบีบคั้นตามธรรมชาติไม่ได้ ต้องแตกทำลายไป เป็นของไม่ใช่ตัวตนเพราะว่าไม่อยู่ในอำนาจในคำสั่งของมนุษย์^{๔๒}

สรุปแล้วชั้น ๕ ที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนานี้เมื่อย่อแล้วก็จะเหลือแค่ ๒ อย่างคือกายกับใจหรือรูปกับนามเท่านั้น โดยรูปชั้นจัดเป็นรูป และเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้นจัดเป็นนาม รูปนามกับชั้น ๕ จึงเป็นอย่างเดียวกัน โดยสภาวะธรรมที่ท่านกำหนดได้ในสภาวะฉานที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นและวิญญาณชั้นนั่นเอง

๓.๒.๒ आयตนะ ๑๒

อายตนะ ๑๒^{๔๓} ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ จัดเป็นคู่ได้ดังนี้ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพารมณ์ มโนกับธัมมารมณ์ เป็นทั้งรูปและนาม อายตนะเป็นที่ประชุมของเหตุปัจจัยมาประชุมกัน และเป็นที่อยู่อาศัยของนามรูป เป็นที่เกิดอาศัยของบุญและบาป บุญและบาปจะต้องอาศัยอายตนะนี้ทั้งสิ้น^{๔๔} และยังเป็นที่เกิดของจิตและเจตสิกอีกด้วย ทำให้สัตว์พากันจมอยู่ในสังสารทุกข์ ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน เกิดความมืดมน เกิดอวิชชาห่อหุ้ม จึงพากันทำความชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วก็จะได้รับผลของวิบาก เกิดกิเลส วนอยู่ในห้วงภพสงสารนี้ตลอดไป ได้ซึ่งจำแนกเป็น ๑๒ คู่ดังต่อไปนี้คือ

^{๔๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑ - ๒๓/๓๗ - ๔๓.

^{๔๑} ชุ.อิติ.อ. (ไทย) ๔๕/๑๔/๓๓๕.

^{๔๒} อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๕๕/๑๐๐.

^{๔๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔ - ๑๖๑/๑๑๒ - ๑๑๖.

^{๔๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙), หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๓๒๗.

- คู่ที่ ๑ ตา จะมีความสัมพันธ์กับ รูป
 คู่ที่ ๒ หู จะมีความสัมพันธ์กับ เสียง
 คู่ที่ ๓ จมูก จะมีความสัมพันธ์กับ กลิ่น
 คู่ที่ ๔ ลิ้น จะมีความสัมพันธ์กับ รส
 คู่ที่ ๕ กาย จะมีความสัมพันธ์กับ โผฏฐัพพะ
 คู่ที่ ๖ ใจ จะมีความสัมพันธ์กับ ธรรมารมณ^{๔๕}

อายตนะจึงเป็นแดนติดต่อ เป็นสถานที่ที่ของสองสิ่งมาพบเจอกันแล้ว ก็จะเกิดผลอีกอย่างหนึ่งตามมา เช่นว่า ตาสัมผัสกับรูปบนแดนติดต่อก็จะเกิดความรู้สึกขึ้นว่า รูปอะไร สีอะไรเป็นอย่างไร เมื่อจิตของผู้เห็นยังมีนันทิราคะ^{๔๖} คือชื่นชมยินดี พอใจในการที่จะเห็นจะรู้อายตนะเป็นแดนติดต่อก็ให้เห็นให้รู้สึก ว่า รู้สึกยินดี รู้สึกยินร้าย รู้ว่าเป็นของดีที่รักใคร่ รู้ว่าเป็นของไม่ดีที่เคียดโกรธ หรือว่ารู้แล้วเกิดความรู้สึกเฉยๆ ไม่ยินดีและไม่ยินร้าย ถึงเป็นอย่างนั้นในส่วนลึกของจิตผู้กระทำกรรมก็ยังมียกเลสเจือปนฝังรากอยู่ ลักษณะอย่างนี้เป็นตัวอย่างที่ตา หรือหู มาพบรูปหรือเสียงที่อายตนะ คือแดนติดต่อแล้วก็เกิดความรู้สึกอีกอย่างหนึ่งขึ้นมา

สรุปแล้วจึงเห็นได้ว่า อายตนะเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กัน ทำให้เกิดการเชื่อมต่อกัน ทำให้เกิดความรู้ เป็นภูมิพื้นฐานที่ทำให้ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดวิปัสสนาญาณรู้แจ้งเห็นจริงมี ๑๒ อย่าง แบ่งเป็นอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ซึ่งอายตนะนั้นสิ่งที่จัดเป็นรูปมี ๑๑ อย่าง และสิ่งที่ป็นนามมี ๑ อย่าง คือ ธรรมารมณ

๓.๓.๓ ธาตุ ๑๘

ธาตุ ๑๘^{๔๗} ได้แก่ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ เป็นทั้งรูปและนาม

ธาตุ ๑๘ นั้น หมายถึง สิ่งที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะของตนเองตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นที่เป็นไปตามธรรมนิยาม เป็นสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติ ไม่มีผู้สร้างขึ้น ไม่มีผู้บันดาลขึ้นและมีรูปลักษณะหน้าที่อาการเป็นแบบเฉพาะตัวสามารถกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ ดังต่อไปนี้

ก. จักขุธาตุ	รูปธาตุ	จักขุวิญญาณธาตุ
ข. โสตธาตุ	สัทธาตุ	โสตวิญญาณธาตุ
ค. ขานธาตุ	คันธธาตุ	ขานวิญญาณธาตุ
ง. ชิวหาธาตุ	รสธาตุ	ชิวหาวิญญาณธาตุ
จ. กายธาตุ	โผฏฐัพพธาตุ	กายวิญญาณธาตุ
ฉ. มโนธาตุ	ธัมมธาตุ	มโนวิญญาณธาตุ ^{๔๘}

ธาตุต่างๆ เหล่านี้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ธาตุเหล่านี้เป็นของเฉพาะตัวมีหน้าที่มีคุณสมบัติ มีอาการเฉพาะตัวไม่เหมือนใคร ดังนั้นการกำหนดธาตุเหล่านี้จำต้องกำหนดตามความเป็นจริง โดยเป็นแต่ละอย่างๆ แยกออกมาให้เห็นชัดถึงความไม่ใช่ตัวตน เป็นอนัตตาแต่ละอย่างๆ ไม่ใช่

^{๔๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔ - ๑๖๗/๑๑๒ - ๑๑๗.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๕๙, ๓๔๐.

^{๔๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓ - ๑๘๔/๑๔๒ - ๑๔๖.

^{๔๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๔๒.

สิ่งที่เป็นตัวของตัว เป็นของแยก ของแตก ของกระจัดกระจายทั้งสิ้น ธาตุ เป็นสภาพที่ทรงไว้ซึ่งสภาพอันเป็นของตนแต่ละชนิดไม่เกี่ยวข้องกัน

ธาตุนั้นจัดว่าเป็นรูปพวกหนึ่ง เป็นนามพวกหนึ่ง พร้อมกับเป็นทั้งรูปและนามพวกหนึ่ง เป็นสภาพที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตนมีอยู่ แต่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวิต แล้วเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน บุคคล ผู้รู้เห็นเหตุดังกล่าวนี้ จึงเรียกว่า ผู้ฉลาดในธาตุ^{๔๙}

สรุปได้ว่า ธาตุมี ๑๘ ก็ด้วยการเกิดขึ้นของวิญญาณ โดยอำนาจหรือความสามารถแห่ง ทวาร ๖ และอารมณ์ทั้ง ๖ ด้วยอำนาจแห่งอายตนะภายใน คือ ทวาร ๖ รับกระทบกับอายตนะภายนอก คือ อารมณ์ ๖ ซึ่งจัดเป็นรูป แล้วจึงทำให้เกิดวิญญาณ ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสทวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ และ มโนวิญญาณธาตุ^{๕๐} ซึ่งจัดได้ว่าเป็นนาม นอกจากนั้นจึงจะจัดว่าเป็นรูป ฉะนั้น พระสารีบุตรที่ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในธาตุ เพราะเข้าใจในความเป็นจริงของสิ่งที่ป็นธาตุ

๓.๒.๔ อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ หมายถึง ผู้ที่เป็นใหญ่หรือสิ่งที่ป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน หรือมีหน้าที่นั้นๆ^{๕๑} อินทรีย์นี้สามารถทำให้ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์ใกล้เคียงกับตนเป็นไปตามอำนาจของตนเอง ในกิจการภาระหน้าที่นั้นๆ ในขณะที่อินทรีย์กำลังเป็นไปอยู่อย่างนั้น ซึ่งประกอบไปด้วย

- ๑) จักขุอินทรีย์ ได้แก่ ประสาทที่เกิดจากทางตา จัดเป็นรูป
- ๒) โสตินทรีย์ ได้แก่ ประสาทที่เกิดจากทางหู จัดเป็นรูป
- ๓) ฆานินทรีย์ ได้แก่ ประสาทที่เกิดทางจมูก จัดเป็นรูป
- ๔) ชิวหินทรีย์ ได้แก่ ประสาทสัมผัสที่เกิดจากทางลิ้น จัดเป็นรูป
- ๕) กายินทรีย์ ได้แก่ ประสาทที่เกิดจากทางกาย จัดเป็นรูป
- ๖) มนินทรีย์ ได้แก่ ใจที่มีความนึกคิด จัดเป็นนาม
- ๗) อิตถินทรีย์ ได้แก่ ภาวะความเป็นหญิง จัดเป็นรูป
- ๘) ปุริสินทรีย์ ได้แก่ ภาวะความเป็นชาย จัดเป็นรูป
- ๙) ชีวิตินทรีย์ ได้แก่ ธรรมชาติที่ทำให้รูปนามดำรงอยู่ได้ จัดเป็นนาม
- ๑๐) ทุกขินทรีย์ ได้แก่ ทุกขเวทนา จัดเป็นนามเจตสิก
- ๑๑) สุขินทรีย์ ได้แก่ สุขเวทนา จัดเป็นนามเจตสิก
- ๑๒) โทมนัสสินทรีย์ ได้แก่ โทมนัสเวทนา จัดเป็นนาม
- ๑๓) โสมนัสสินทรีย์ ได้แก่ โสมนัสเวทนา จัดเป็นนาม
- ๑๔) อุเบกขินทรีย์ ได้แก่ อุเบกขาเวทนา จัดเป็นนามเจตสิก

^{๔๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑.

^{๕๐} อนันท์ เพชรบรรณรัตน์, “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓๑.

^{๕๑} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๑๓๗๔.

- ๑๕) สัทธินทรีย์ ได้แก่ ศรัทธา จัดเป็นนามเจตสิก
 ๑๖) วิริยินทรีย์ ได้แก่ ความเพียร จัดเป็นนามเจตสิก
 ๑๗) สตินทรีย์ ได้แก่ ความระลึก จัดเป็นนามเจตสิก
 ๑๘) สมาธินทรีย์ ได้แก่ ความที่จิตตั้งมั่น จัดเป็นนามเจตสิก
 ๑๙) ปัญญินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาในการเลือกเฟ้นธรรมที่เป็นสัมมาทิฐิ จัดเป็นนามเจตสิก
 ๒๐) อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาในโศดาปัตติมรรคจัดเป็นนาม
 ๒๑) อัญญินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาในโศดาปัตติผลจนถึงอรหัตตมรรคจัดเป็นนาม
 ๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาในอรหัตตผล จัดเป็นนาม^{๕๒}

สรุปว่า อินทรีย์ ๒๒ ประการนี้มีความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน โดยสามารถที่จะทำให้ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับตนเป็นไปตามอำนาจของตนได้ ในขณะที่อินทรีย์เหล่านี้ดำเนินไปในแต่ละขณะๆ เหมือนกับพระราชผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินมีอำนาจเด็ดขาดในแผ่นดิน สามารถสั่งการให้ประชาชนที่อยู่ ในแผ่นดินไปทำอะไร หรือดำเนินกิจการใดตามประสงค์ได้ ในหมวดอินทรีย์นี้ กล่าวโดยสรุปจัดเป็นรูป ได้ ๘ เป็นนามได้ ๑๔ เป็นอารมณ์หรือพื้นเพของการปฏิบัติวิปัสสนาหมวดหนึ่ง

๓.๓.๕ อริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔^{๕๓} คือ ความจริงของชีวิตเมื่อรู้แล้วทำให้ละกิเลสได้ ความจริงดังกล่าวนี้มี ๔ ประการ ได้แก่

อารมณ์ของวิปัสสนา อันเป็นแนวทางของอริยสัจที่เป็นความจริงแท้ คืออริยสัจ ๔^{๕๔} ซึ่งได้แก่ ทุกข์ อันผู้ปฏิบัติต้องกำหนดให้รู้ว่านี่คือทุกข์ต้องกำหนดรู้ สมุทัยต้องละ นิโรธต้องทำให้เห็น แจ่ม และมรรคต้องดำเนินไปตามข้อปฏิบัติต่างๆ ตามความหมายเป็นลำดับๆ ไป คือ

๑) ทุกขอริยสัจ คือ ความทุกข์ ได้แก่ การเกิด การแก่ การตาย การประสบกับสิ่งอัน ไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งทีรัก ความปรารถนาที่ไม่สมหวัง เป็นทุกข์ทั้งสิ้น ดังที่พระพุทธองค์ ทรงชี้ให้เห็นว่า ทุกขอริยสัจนี้เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ อันได้แก่ ชั้น ๕ คือ ควรศึกษาให้รู้ให้เข้าใจ ทุกข์ตามสภาพที่เป็นจริงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ คือ เหตุแห่งความทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ (๑) กามตัณหา ความรักใคร่พอใจในกาม (๒) ภวตัณหา ความอยากได้ อยากมี อยากเป็น (๓) วิภวตัณหา ความไม่อยากมี ไม่อยากเป็น ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้เกิดในภพใหม่อีก พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า ทุกขสมุทยอริยสัจเป็น ธรรมที่ควรละ คือ ควรกำจัดตัณหาอันเป็นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ให้หมดสิ้นไป

๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ การดับตัณหาไม่ให้เหลือด้วยมรรค คือ วิราคะ สละคืน ไม่พัวพัน พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า ทุกขนิโรธอริยสัจเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ่ม เพื่อความหมดจดจากกิเลส

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง ได้แก่ มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และ

^{๕๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗.

^{๕๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐ - ๒๔.

^{๕๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘.

สัมมาสมาธิ พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์เป็นธรรมที่ควรเจริญ คือ ศึกษาปฏิบัติให้เข้าใจในมรรคมืองค์ ๘ แล้วทำตามข้อปฏิบัติที่นั้นซึ่งจะเป็นทางนำไปสู่จุดหมายเพื่อบรรลุถึงนิพพานในที่สุด^{๕๕}

สรุปความว่า อริยสังข์ คือ ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ย่อลงเป็นรูปและนาม เป็นอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เกิดสติปัญญาที่แจ่มแจ้งตามความเป็นจริง ทำให้เข้าถึงมรรค ผล นิพพานได้ในที่สุด

๓.๒.๖ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^{๕๖} หมายถึง การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้น เพราะอาศัยอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส จึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมด มีด้วยประการฉะนี้ เป็นทั้งรูปและนาม

ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นทั้งรูปและนาม^{๕๗} เป็นภาวะที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น เป็นระบบการกำเนิดของชีวิตอันเป็นกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ชีวิตทุกชีวิตมีส่วนเป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เมื่อสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นก็เป็นเหตุให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นสืบต่อกันเป็นลูกโซ่ ไม่รู้จักจบสิ้น^{๕๘} พระสารีบุตรจึงได้รับการยกย่องว่าเป็นบัณฑิต เพราะเป็นผู้มีปัญญามากเข้าใจในสภาวะของปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นสิ่งที่รู้เห็นได้ยาก เป็นของละเอียดลึกซึ้งเป็นวิสัยเฉพาะตนของบัณฑิต ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นแห่งตัณหา คลายกำหนดดับกิเลส เพื่อความพ้นทุกข์

สรุปว่า ปฏิจจสมุปบาท คือ สิ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น คือ สิ่งนี้เกิดขึ้นก็มีสิ่งนี้ตามมา หรือเมื่อสิ่งนี้ดับไปสิ่งนี้ก็ดับไป เมื่อสรุ่ยย่อลงคงเป็นแต่รูปและนาม ในการปฏิบัติวิปัสสนานั้นจะต้องมีเฉพาะรูปนามเท่านั้นเป็นอารมณ์ ปฏิจจสมุปบาทจัดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเพราะในองค์ธรรมนั้นเป็นรูปและนาม ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนประจักษ์แจ้งในรูปนามนี้ย่อมบรรลุถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

สรุปความ วิปัสสนาภูมิเป็นพื้นเพหรืออารมณ์วิปัสสนา มี ๖ หมวด ได้แก่ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสังข์ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ซึ่งเมื่อย่อแล้วได้แก่ รูปและนาม

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๘๖.

^{๕๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕ - ๒๔๒/๒๑๙ - ๒๒๓.

^{๕๗} พัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล, “ศึกษาสังโยชนในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๗.

^{๕๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕/๒๑๙.

ซึ่งผู้ที่เจริญวิปัสสนาต้องกำหนดรูปร่างก่อน เพราะว่ารูปร่างนั้นเป็นสภาวะธรรมที่ต้องพิสูจน์ด้วยวิปัสสนาปัญญา ฉะนั้นการกำหนดรูปร่างจึงเท่ากับการปฏิบัติวิปัสสนาครบทั้ง ๖ ภูมิ

ธรรมที่เป็นอารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาทั้ง ๖ หมวดนี้ จึงเป็นที่ตั้งหรือเป็นทางเดินของการปฏิบัติวิปัสสนา คือการเจริญปัญญาเพื่อเข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรม (รูปร่าง) ตามความเป็นจริง คือเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยสภาวะธรรมแห่งรูปร่างที่ปรากฏเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขะ) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตะ) และไม่สวยงาม (อสุภะ) ที่พิเศษออกไปจากนิจจสัจญญวิปัสสาส สุขสัจญญวิปัสสาส อตตสัจญญวิปัสสาส และสุภสัจญญวิปัสสาส เมื่อวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นแล้ว จะเข้าไปทำลายอาสวะกิเลสทั้งหลายลงได้ ทำให้ความทุกข์เบาบาง เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญวิปัสสนาไปจนถึงมัคคญาณจะเกิดปัญญาไปพหานกิเลสได้อย่างเด็ดขาดทำให้กิเลสและความทุกข์หมดสิ้นไปในที่สุด

๓.๓ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีเป้าหมายเพื่อให้เกิดสติปัญญาเห็นแจ้งรูปร่างตามความเป็นจริงอันจะเป็นกระบวนการพัฒนาตนเพื่อบรรลุอุบายธรรม ทำพระนิพพานให้แจ้งโดยอาศัยแนวทางของสมถะและวิปัสสนา แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๕๙} แสดงหลักการปฏิบัติเพื่อให้แจ้งซึ่งอรรถัตต์ ด้วยมรรคใดมรรคหนึ่งใน ๔ แบบนี้ คือ

๑. สมถปุพพังคมิวิปัสสนา เจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า
๒. วิปัสสนาปุพพังคมิสมถะ เจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า
๓. สมถวิปัสสนายุกนัทระ เจริญสมถะและวิปัสสนาควคู่กันไป
๔. ธัมมูทัจจจะวิปัสสนา เจริญวิปัสสนาละความฟุ้งซ่านภายใน

ในการเจริญวิปัสสนา ๔ แบบดังกล่าวนี้ มีคำอธิบายสรุปหลักการปฏิบัติจากหนังสือ อริยวังสปฏิปทา โดยสังเขปดังนี้^{๖๐}

๓.๓.๑ แนวปฏิบัติของสมถยานิก (สมถปุพพังคมนัย)

สมถยานิก ผู้ปรารถนาจะบรรลุธรรมควรพยายามเจริญฌานขึ้นใดขั้นหนึ่งในฌาน ๔ ก่อนเมื่อเข้าถึงฌานแล้วก็ควรปฏิบัติให้คล่องแคล่ว แล้วจึงใช้ฌานเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนาต่อ โดยออกจากฌานแล้ว กำหนดรู้องค์ฌานอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะ เช่น วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา ผัสสะ เจตนา และ มนสิการ เป็นต้น หรือกำหนดรู้ สภาวะสัมผัสของลมหายใจเข้าออก (โณฐัพพารมณเป็นปรมัตถ์) อย่างไรก็ตาม ส่วนมากการกำหนดรู้องค์ฌานของผู้เจริญสมถภาวนาแล้วทำสมถะให้เป็นบาทของวิปัสสนา มักกำหนดรู้ปิติเป็นอารมณ์ เพราะปิติเป็นธรรมชาติที่ปรากฏชัดแม้ในขณะที่ออกจากฌานแล้ว ส่วนผู้ที่ไม่อาจเพียรปฏิบัติจนบรรลุฌานได้ ก็ควรพยายามปฏิบัติให้บรรลุอุปปจารสมาธิเป็นอย่างน้อย โดยยึดเอาอารมณ์กรรมฐาน ๑๐ คือ อนุสสติ ๘

^{๕๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓ - ๔๑๔.

^{๖๐} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๕๕ - ๖๑.

อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตววัตถาน ๑ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอาภรณ์ จนให้จิตได้บรรลุถึง
ขั้นอุปลารสมาธิ (สมาธิใกล้ฉาน สมาธิใกล้จะแนบแนน) และอุปลารสมาธิมีกำลังกล้ามากขึ้น
จนถึงอัปนาสมาธิเกิดองค์ฉานได้ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา

เมื่อผู้ปฏิบัติอย่างนี้ วิตก กับ วิจารณ์ อันเป็นองค์ของฉานเบื้องต้นก็จะมีกำลังกล้าปรากฏชัด
วิตกทำหน้าที่ยกจิตขึ้นให้ติดอยู่กับอาภรณ์กรรมฐาน วิจารณ์ทำหน้าที่พิจารณาอาภรณ์กรรมฐานนั้น
จากนั้น ปีติ อันเป็นองค์ฉานที่ ๓ ย่อมจะเกิดมีกำลังกล้าทำหน้าที่ให้จิตเอบอ้อมชุ่มชื้น เมื่อจิตมีความ
เอบอ้อม ความร่าร้อน กระวนกระวายทางกายและทางจิตย่อมสงบลงด้วยกำลังแห่งปีติ อันมีปีติ
เป็นเหตุ เมื่อความกระวนกระวายสงบระงับลงแล้ว ความสุขกายสุขใจ อันเป็นองค์ฉานที่ ๔ ย่อมเกิด
มีกำลังแรงขึ้น เมื่อมีความสุขกายสุขใจเช่นนี้ จิตย่อมเป็นสมาธิ (เอกัคคตา) ดำรงมั่นอยู่ในอาภรณ์นั้น
อย่างเดียว อันเป็นองค์ฉานที่ ๕ เป็นอันว่าองค์ฉานทั้ง ๕ ซึ่ง ได้แก่ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา คือ
สมาธิได้เกิดขึ้นในขณะเดียวกันตามลำดับ

วิตก ทำหน้าที่ข่มถีนมิทธนิรวรณ วิจารณ์ ทำหน้าที่ข่มวิจิกิจฉานิรวรณ ปีติ ทำหน้าที่
ข่มอุทธัจจกุกกัจฉนิรวรณ สุข ทำหน้าที่ข่มพยายาพนิรวรณ เอกัคคตา ทำหน้าที่ข่มกามฉันทนิรวรณ

บุคคลผู้เจริญสมถกรรมฐานโดยยึดเอาอาภรณ์กรรมฐาน ๔๐ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็น
อาภรณ์จนจิตเข้าถึงอุปลารสมาธิหรืออัปนาสมาธิ นับว่าได้ก้าวถึงขั้นจิตตวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งจิต)

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้สภาวะธรรม กล่าวคือ ปีติ (สังขารชั้น)
นี้เป็นอาภรณ์อย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง ตั้งแต่ต้นจนจบสิ้นทุกขณะ ก็จะบรรลุวิปัสสนาญาณชั้นต่างๆ มี
นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้น จนกระทั่งบรรลุมรรคญาณและผลญาณในที่สุด ดังมี พุทธดำรัสเกี่ยวกับการ
การบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้ปีติ ดังนี้ว่า

“สปีติเก เทว ฌานะ สมาปชชิตวา วุฏฐาย ฌานสมปยุตต์ ปีตี ขยโต วยโต สมมาสติ.
ตสส วิปัสสนากุณเณ ลกขณปฏิเวธเน อสมโมหโต ปีตี ปฏิสวิตตา โหติ”^{๖๑}

“โยคิบุคคลเข้าฌานสองที่มีปีติแล้วออกจากฌาน ย่อมกำหนดรู้ปีติที่ประกอบกับฌานว่า
เสื่อมไปสิ้นไป เขาได้รู้ชัดปีติในขณะที่เกิดวิปัสสนาญาณอย่างถูกต้องด้วยการแทงตลอด
ไตรลักษณ์”

๓.๓.๒ แนวปฏิบัติของวิปัสสนายานิก (วิปัสสนาบุพพังคมนัย)

วิปัสสนายานิก ที่เริ่มเจริญวิปัสสนาเป็นลำดับแรก โดยมีได้เจริญสมถภาวนามาก่อนนั้น
ควรพยายามกำหนดรู้รูปนามมีธาตุ ๔ (จตุธาตววัตถาน) ก่อนแล้วอบรมให้เกิดวิปัสสนาขณิกสมาธิ
ซึ่งมีอำนาจกำจัดนิรวรณได้เช่นเดียวกับอุปลารสมาธิ และเมื่อขณิกสมาธิมีกำลังกล้าแข็งขึ้น ก็จะทำให้เกิด
วิปัสสนาปัญญาที่รู้เห็นรูปนามอย่างชัดเจนโดยปราศจากสมมุติบัญญัติใดๆ คือนามรูปปริจเฉทญาณ
เป็นต้น ดังที่วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

สุทรวิปัสสนายานิกโก ปน อยเมว วา สมถยานิกโก จตุธาตววัตถานา วุตตานํ เตสํ เตสํ
ธาตูปริคคหฺมุขานํ อณฺณตรมฺมุขเสน สงฺเขปโต วา วิตถารโต วา จตฺสโส ธาตุโย ปริคคณฺหาติ^{๖๒}

^{๖๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๑๔.

^{๖๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๕๑.

ผู้มีวิปัสสนาล้วนๆ เป็นญาณหรือผู้มีสมณะเป็นญาณนี้นั้นแหละ ย่อมกำหนดธาตุ ๔ โดยย่อหรือโดยพิสดารตามวิธีกำหนดธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นๆ ที่กล่าวไว้ในหมวดกำหนดธาตุ ๔

เมื่อขณิกสมาธิมีกำลังกล้าแข็งขึ้นก็จะเกิดวิปัสสนาญาณที่รู้เห็นรูปนามอย่างชัดเจนโดยปราศจากสมมุติบัญญัติใดๆ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดรูปนาม) เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง วิปัสสนาปุพพังคมนัย (นัยที่มีวิปัสสนานำหน้า) วิปัสสนายานิก ไม่เจริญอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ แต่เริ่มเจริญวิปัสสนาโดยกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นรูปนามทันที เช่น ในขณะที่เห็น เป็นต้น พึงเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะการเห็นซึ่งเป็นจิตและเจตสิก (นาม) รูปอันเป็นที่ตั้งของนามธรรมเหล่านั้น และสิ่งที่พบเห็น แม้ในขณะที่ได้ยิน รู้ กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้ ส่วนในขณะที่นึกคิด พึงรู้เท่าทันสภาวะคิดที่เป็นจิตและเจตสิก (นาม) รูปอันเป็นที่ตั้งของนามธรรมเหล่านั้น และรูปที่เกิดจากจิตที่คิดฟุ้งซ่านโดยรับรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏชัด ในขณะนั้นๆ ตามสมควร เมื่อเจริญสติกำหนดรู้ต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนหลับสนิทอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้น เมื่อแก่กล้าขึ้นตั้งแต่อุท্থัพพญาณ (ปัญญาหยั่งรู้ความเกิดดับ) เป็นต้นไปแล้ว สมาธิ (ขณิกสมาธิ) ก็จะตั้งมั่นกว่าเดิม ดังที่กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า

วิปัสสนํ ปุพพังคมํ ปุเรจาริกํ กตวา สมถํ ภาเวติ. ปกตียา วิปัสสนาลาภี วิปัสสนาย จตวา สมาธิ อูปปาเทตติ อตโถ

ผู้บำเพ็ญเพียรกระทำวิปัสสนาให้เป็นเบื้องต้น คือ ทำให้เกิดขึ้นก่อนแล้วเจริญสมาธิ ความว่า ผู้บรรลुวิปัสสนาญาณโดยปกติ จะดำรงอยู่ในวิปัสสนาแล้ว จึงเกิดสมาธิ^{๖๓}

๓.๓.๓ ยุคันทรนัย (นัยประกอบกันเป็นคู่)

อนึ่ง นอกจากสมถปุพพังคมนัย (นัยที่มีสมณะนำหน้ามีวิปัสสนาตามหลัง) ดังที่ได้แสดงมาแล้ว สมถยานิก (ผู้มีสมณะเป็นญาณ) จะปฏิบัติโดยยุคันทรนัย (นัยประกอบกันเป็นคู่) ก็ได้ หมายความว่า สมถยานิก ผู้บรรลุฌานได้เจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปตามลำดับตาม โดยเข้าปฐมฌานแล้วเจริญวิปัสสนากำหนดรู้ฌานจิต หลังจากนั้นจึงเข้าทุติยฌานแล้วกำหนดรู้ฌานจิตอีกเข้าฌานตามลำดับพร้อมกับเจริญวิปัสสนา เมื่อออกจากฌานนั้นๆ จนกระทั่งบรรลุมรรค อย่างไรก็ตาม ยุคันทรนัยนี้ เมื่อสงเคราะห์ในนัยทั้งสองแล้ว ก็จัดเป็นสมถปุพพังคมนัย เพราะเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า

๓.๓.๔ รัมมูทัจจปหานนัย (นัยละความฟุ้งซ่านในสภาวะธรรม)

อนึ่ง นอกจากสมถปุพพังคมนัยและวิปัสสนาปุพพังคมนัยแล้ว ทั้งสมถยานิกและวิปัสสนายานิก ควรเจริญรัมมูทัจจปหานนัย (นัยละความฟุ้งซ่านในสภาวะธรรม) หมายความว่า เมื่อวิปัสสนูปกิเลส (สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ทำให้วิปัสสนาเสื่อม) มีโอกาส (แสงสว่าง) เป็นต้น เกิดขึ้นในขณะที่บรรลุอุท্থัพพญาณ (ญาณที่หยั่งเห็นความเกิดดับ) แก่สมถยานิกหรือวิปัสสนายานิก ขณะนั้น ผู้ปฏิบัติอาจสำคัญผิดว่าโอกาส เป็นต้น นั้นเป็นคุณธรรมพิเศษ คือ มรรคผล และสำคัญว่าตนนั้นได้บรรลุมรรคผลแล้ว ความสำคัญเช่นนี้เป็นความฟุ้งซ่านในสภาวะธรรม เมื่อเกิดความฟุ้งซ่านอย่างนี้ รูปนามที่เคยปรากฏชัดก็จะไม่ชัดเจน การกำหนดรู้ย่อมขาดช่วงไม่ต่อเนื่อง ในขณะที่นั้นผู้ปฏิบัติไม่ควร

^{๖๓} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๑๗๐/๕๓๘.

ใส่ใจต่อโอกาส เป็นต้น แต่ควรกำหนดรู้รูปนามตามเดิม เมื่อกำหนดดังนี้ ความฟุ้งซ่านในสภาวะธรรม จะอันตรธานไป รูปนามย่อมปรากฏชัดเจนเหมือนก่อน การกำหนดรู้จะตั้งมั่นอยู่ในรูปนามที่เป็น อารมณ์ภายในเท่านั้น จากนั้นวิปัสสนาญาณย่อมแก่กล้าตามลำดับจนกระทั่งบรรลุมรรคญาณ อย่างไรก็ตาม ธรรมุทธัจจะพานนี้เข้าในสมถูปพังคมนัย และวิปัสสนาพุพังคมนัยทั้งสองอย่าง เพราะเนื่องด้วยสมถยานิกและวิปัสสนายานิก

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา พระอรรถกถาจารย์ได้กำหนดความประพฤติของโยคีไว้ เพื่อเวไนยสัตว์ที่เป็นต้นหาจริตและทิกขุจริต^{๖๔} มี ๒ วิธี คือ

วิธีที่ ๑ สมถยานิก ผู้มีสมถะเป็นญาณ อธิบายว่า เป็นการปฏิบัติที่อาศัยกำลังสมาธิ ฌาน มีบัญญัติเป็นอารมณ์เป็นบาทฐาน โดยออกจากฌานแล้วการกำหนดรู้องค์ฌานซึ่งเป็นรูปนาม^{๖๕} เพื่อเจริญวิปัสสนาบรรลุมรรคผลเหมาะสำหรับผู้มีต้นหาจริตปัญญาอ่อน ควรเจริญสติปัฏฐานในฐาน กาย มีต้นหาจริตปัญญากล้า ควรเจริญในฐานเวทนาในฐานกาย

วิธีที่ ๒ วิปัสสนายานิก ผู้มีวิปัสสนาเป็นญาณ อธิบายว่า เป็นการปฏิบัติที่อาศัย วิปัสสนาสมาธิที่เรียกว่า ขณิกสมาธิ หรือ จิตวิสุทธิ ใช้อารมณ์ปรมาตถ์เป็นบาทฐาน ในการเจริญ วิปัสสนากำหนดรู้รูปนามปัจจุบันทันที โดยไม่เข้าฌานมาก่อน แต่สามารถบรรลุมรรคผลได้ (มรรคญาณ อย่างน้อยปฐมฌาน) เหมาะสำหรับผู้มีทิกขุปัญญาอ่อน ควรเจริญสติปัฏฐานในฐานจิต ผู้มีทิกขุปัญญากล้า ควรเจริญในฐานธรรม

สรุปว่า แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค มี ๔ แบบ คือ ๑) สมถูปพังคมิวิปัสสนา เจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า ๒) วิปัสสนาพุพังคมิสมถะ เจริญสมถะ มีวิปัสสนานำหน้า ๓) สมถวิปัสสนายุคันทัระ เจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป ๔) ธรรมุทธัจจะวิปัสสนา เจริญวิปัสสนาละความฟุ้งซ่านภายใน และในอรรถกถาแบ่งเป็น ๒ วิธีตามความประพฤติของผู้ปฏิบัติ ได้แก่ ๑) ผู้มีต้นหาจริต ควรเจริญวิปัสสนาแบบสมถยานิก ผู้มีสมถะเป็นญาณก่อนยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา และ ๒) ผู้มีทิกขุจริต ควรเจริญวิปัสสนาแบบวิปัสสนายานิก ผู้มีวิปัสสนาเป็นญาณ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนาตรวจสอบจริตนิสัยตนเองเป็นอย่างไร ควรเลือกรูปแบบการเจริญวิปัสสนาภาวนาให้ตรงกับ จริตนิสัยตนเองเพื่อความเจริญ รวดเร็วในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๓.๔ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญปัญญาเพื่อเข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษ ในสภาวะธรรมคือรูปนามตามความเป็นจริง เพื่อที่จะถ่ายถอนความเห็นผิดคือสำคัญว่าเที่ยงแท้ เป็นสุข เป็นตัวตน และสวยงามอันเป็นเหตุให้พอกพูนขึ้นซึ่งต้นหา มานะ ทิภฏฐิ และเมื่อประสบกับความพลัดพรากไม่สมปรารถนาในสิ่งเหล่านี้จึงทำให้เกิดความโศกเศร้าเสียใจเป็นทุกข์ แนวทาง

^{๖๔} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๗๗ - ๒๗๘.

^{๖๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดย พระคันถสาราภิวังค์, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๙.

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่จะก่อให้เกิดปัญญาผู้แจ้งสามารถถ่ายทอดความเห็นผิดได้คือการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔^{๖๖}

ในมหาสติปัฏฐานสูตร ที่มุนิกายมหาวรรค พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ในอุทเทสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุลุยาธธรรม เพื่อให้แจ้งนิพพาน” ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ

สติปัฏฐาน ๔ ประการ คืออะไรบ้าง ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๖๗}

๓.๔.๑ ความหมายของสติปัฏฐาน

สติปัฏฐาน เป็นชื่อของพระสูตรที่สำคัญที่ได้ยกมาเป็นหลักในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก่อนที่จะศึกษาวิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจักได้ยกคำนี้ขึ้นมาแสดงให้เห็นทราบความหมายตามนัย คัมภีร์และตำราต่างๆ มีดังต่อไปนี้

ในอรรถกถา สติปัฏฐาน ๔ หมายถึง ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือ การปฏิบัติมีสติเป็นประธาน^{๖๘} (สัมมาสติ) เป็นทางเดียวเป็นทางเอกมิใช่ทางสองแพร่ง เป็นทางที่บุคคลพึงไปผู้เดียว เป็นหนทางไปของบุคคลผู้เป็นเอก เป็นหนทางของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นหนทางไปในธรรมวินัยอันเดียวไม่มีในธรรมวินัยอื่น เป็นหนทางยอมไปครั้งเดียว^{๖๙} เป็นมรรคเบื้องต้น^{๗๐} ที่เป็นโลกิยมรรคเมื่อบุคคลเจริญให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อบรรลุมรรคที่เป็นโลกุตตระ

ในคัมภีร์ฎีกา สติปัฏฐาน ๔ หมายถึง การตั้งสติไว้เป็นประธาน การตั้งสติไว้เบื้องหน้า การตั้งมั่นแห่งสติ สติที่เข้าไปตั้งมั่น หมายถึง การที่สติแล่นเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์ มีสติเข้าจาดจ้องกำกับทุกขณะ โดยถือว่าไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และไม่ใช่อัตถ์ตน เพื่อให้จิตจดจ่ออยู่กับอารมณ์ฐานกาย เวทนา จิต และธรรม ในหมวดนิเวศน์ โพชฌงค์ เป็นวิปัสสนาภาวนาล้วนๆ อารมณ์นอกนั้น

^{๖๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๓๖ - ๓๗.

^{๖๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑ - ๓๐๒.

^{๖๘} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๓๖๘., ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๓.

^{๖๙} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๕๘.

^{๗๐} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๖๔.

เป็นได้ทั้งสมณะและวิปัสสนาภาวนา^{๗๑}

ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี สติปัฏฐาน หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่นในอารมณ์มีกองรูป เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ เป็น อวชารณบุรพพท กรรมธารยสมาส ว่า สติ เอว ปญฺจานํ สติปัฏฐานํ หมายถึง สติโดยทั่วไป สติปัฏฐาน ศัพท์ มักปรากฏในฐานะ ๒ ประการ คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ตั้งมั่น หมายถึง สติ (สติ เอว ปญฺจานํ สติปัฏฐานํ) และที่ตั้งของสติ หมายถึง อารมณ์ ๔ มีกองรูป เป็นต้น (สตียา ปญฺจานํ สติปัฏฐานํ)^{๗๒}

ในคัมภีร์ปรกณวิเสส ให้ความหมายว่า สติแล่นไปตั้งอยู่ในอารมณ์กาย เวทนา จิต ธรรม โดยอาการว่าไม่งม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เพื่อทำกิจให้สำเร็จด้วยการละเสียซึ่งความสำคัญว่า งม ว่าเที่ยง ว่า เป็นสุข ว่า มีตัวตน^{๗๓}

ในมหาสติปัฏฐานสูตรทางสุพรรณิพพาน แสดงไว้ว่า คำว่า สติปัฏฐาน มาจาก สติ คือ การระลึก รู้ ปฏฺฐาน คือ เข้าไปตั้งไว้ สติปัฏฐาน หมายถึง การระลึกที่เข้าไปตั้งไว้ในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม อีกนัยหนึ่ง หมายถึง การระลึกอย่างมั่นคงในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม^{๗๔}

ในอริยวงศ์ปฏิบัติ^{๗๕} กล่าวว่า อนึ่ง การเจริญสติปัฏฐานอาจเรียกว่า วิปัสสนาภาวนา (การเจริญวิปัสสนา) จตุสัจจกรรมฐาน (กรรมฐานที่ทำให้แทงตลอดสัจจะ ๔) และบุรพภาคมรรค (หนทางเบื้องต้นในการบรรลุโลกุตตรธรรม) นอกจากนี้ การเจริญภาวนาเพื่อบรรลุพระนิพพาน ที่ปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ เช่น การเจริญสัมมัปปธาน ๔ อินทรีย์ ๕ โพชฌงค์ ๗ และการเจริญ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น ก็นับเข้าในการเจริญสติปัฏฐานเพราะสติเป็นหลักสำคัญ หากปราศจาก สติแล้วไม่อาจเจริญธรรมอย่างอื่นได้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ หมายถึง การประกอบความเพียรกำหนดรู้นามรูปตามแนวสติปัฏฐาน ๔ และเมื่อถอดความหมายของคำว่า วิปัสสนาภาวนา จะพบว่า “วิปัสสนา” ได้แก่ การเห็นพระไตรลักษณ์ “ภาวนา” ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ จึงได้ความหมายว่า การเจริญสติปัฏฐานเพื่อให้รู้แจ้งพระไตรลักษณ์

สติปัฏฐาน ๔ สงเคราะห์เข้ากับรูปนามได้ดังนี้

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สงเคราะห์เป็นรูป
๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สงเคราะห์เป็นนาม

^{๗๑} อภิธัมมัตถสังคหบาลี ๖, หน้า ๔ - ๑๒.

^{๗๒} พระญาณธชะ, ปรมัตถทีปนี ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหะ, พระคันธสาราภิงค์ แปล (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๖๖๐ - ๖๖๑.

^{๗๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาภ. อาสภมหาเถร), หน้า ๑๑๐๙.

^{๗๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสุพรรณิพพาน, แปลโดย พระคันธสาราภิงค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๔.

^{๗๕} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวงศ์ปฏิบัติ ปฏิภาอันเป็นวงศ์แห่ง พระอริยเจ้า, หน้า ๖๗.

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สงเคราะห์เป็นนาม

๔. อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สงเคราะห์เป็นนามกับรูป

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา จึงหมายถึง การเจริญสติปัฏฐานหรือรูปและนามตามความเป็นจริงแห่งพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๗๖}

พระกัมมัญฐานาจารย์ พระปณิตตาภิวังศ์ พระวิปัสสนาจารย์ที่มีชื่อเสียงชาวพม่า ได้ให้ความหมายของสติปัฏฐานโดยอาศัยหลักนิกฤติศาสตร์ (การศึกษาว่าด้วยกำเนิดและความหมายของคำ) พร้อมอธิบายวิธีที่ถูกต้องในการกำหนด และเฝ้าดูอารมณ์ทางกายและทางจิตที่เกิดขึ้นในระหว่างการเจริญกรรมฐาน เพื่อความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมอย่างรวดเร็ว^{๗๗} ดังนี้

การเจริญสติปัฏฐานเป็นการปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดของจิต เพื่อระงับความเศร้าโศก พิโรธำพัน เพื่อดับทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจลงอย่างสิ้นเชิง เพื่อดำเนินเข้าสู่อริยมรรค และเพื่อรู้แจ้งพระนิพพาน

สติปัฏฐาน เป็นภาษาบาลี เป็นคำสมาส แยกคำสมาสได้ดังนี้ สติ + ปฏฺฐาน หรือ สติ + ป + (ฏ) ฐาน สติ มีรากศัพท์มาจากคำว่า สัสรติ ซึ่งแปลว่า การจำ กล่าวโดยนัยของสติเจตสิก สติ หมายถึงการระลึกได้ในอารมณ์ การจดจ่ออยู่กับปัจจุบันขณะ การระลึกถึงความตื่นตัวทั่วพร้อม และความใส่ใจไม่ประมาทมากกว่าการจดจำเรื่องในอดีต

ปฏฺฐาน หมายถึง การสร้างขึ้น การนำมาใช้ การทำให้ปรากฏขึ้นและตั้งอยู่อย่างแนบแน่น และมั่นคง

เมื่อนำสองคำนี้มารวมกัน คำว่า สติปัฏฐาน จึงหมายความว่า “การทำให้สติเกิดขึ้นและดำรงอยู่อย่างแนบแน่นมั่นคง และแนบสนิทกับอารมณ์ที่กำลังกำหนดรู้อยู่” การระลึกเช่นนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุปปตฺถิฐิตสติ หรือ สติที่ตั้งมั่นด้วยดี

ลักษณะของสติ

ลักษณะของสติ คือ ความไม่ซัดส่ายไปมา หรือการระลึกได้ในอารมณ์อยู่เนื่องๆ กล่าวคือ ไม่ล่องลอยไปจากอารมณ์กรรมฐาน (อภิปาปนลักษณะ) จิตที่เฝ้าสังเกตและกำหนดรู้อารมณ์ก็ไม่ควรที่จะรับรู้อารมณ์อย่างผ่านเลยฉาบฉวย ตรงกันข้าม จิตควรที่จะตั้งหรือจมลึกกลงไปในอารมณ์ที่กำหนดรู้ นั้น เช่นเดียวกับการขวางก้อนหินลงไปในน้ำ ก้อนหินนั้นก็จะจมหรือตั้งลงไปสู่ก้นบึ้งของท้องน้ำ เช่นสมมติว่า ผู้ปฏิบัติกำลังเฝ้าดูท้อง (พอง ยุบ) เป็นอารมณ์ในการเจริญสติปัฏฐานอยู่ ผู้ปฏิบัติจะต้องพยายามรวมพลังในการระลึกทำให้จรดอยู่ที่อารมณ์หลักนี้อย่างมั่นคงแนบแน่น เพื่อให้ไม่ให้เกิดซัดส่ายออกไป จิตจะตั้งลึกกลงไปแนบแน่นอยู่กับกระบวนการพองยุบ และเมื่อจิตเข้าไปประจักษ์แจ้งธรรมชาติของกระบวนการนี้แล้ว ผู้ปฏิบัติก็สามารถเข้าใจถึงลักษณะที่แท้จริงของกระบวนการดังกล่าว ทั้งความเคร่งตึง ความกดดัน ความเคลื่อนไหว ฯลฯ

^{๗๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๑๙ - ๑๒๐.

^{๗๗} พระอัครมหารัชมงคล ภัทรทนต์โสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), แนวทางเจริญวิปัสสนากรรมฐาน การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, พระกัมมัญฐานาจารย์ พระปณิตตาภิวังศ์, ความหมายของสติปัฏฐาน, คำแนะนำผู้ปฏิบัติธรรมในการสอบอารมณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๔๙ - ๖๓.

หน้าที่หรือกิจของสติ

หน้าที่หรือกิจของสติ คือ การทำให้ปราศจากความสับสน หรือหลงลืม (อสมโมหระสา) กล่าวคือ การกำหนดรู้ของจิตนี้จะต้องมีความต่อเนื่องอย่างยิ่ง ไม่เคลื่อนคลาดหลงลืมหรือปล่อยให้ อารมณ์กรรมฐานหายไปจากการระลึกรู้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ หน้าที่ของสติคือการประคับประคองให้ อารมณ์กรรมฐานปรากฏชัดอยู่ในความระลึกของผู้ปฏิบัติตลอดเวลา เช่นเดียวกับนักฟุตบอลที่ไม่เคย ปล่อยให้ลูกบอลให้หลุดรอดไปจากสายตาได้เลย หรือนักกีฬาแบดมินตันกับลูกขนไก่ หรือนักมวยกับ ความเคลื่อนไหวของคู่ต่อสู้ เช่นเดียวกันนี้ผู้ปฏิบัติจะต้องไม่ปล่อยอารมณ์กรรมฐานให้คลาดไปจาก การกำหนดรู้ได้เลย

การจดจ่อต่ออารมณ์และการคุ้มครองรักษาจิต

สติก่อให้เกิดผล ๒ อย่าง คือ การจดจ่อต่ออารมณ์กรรมฐานและการอารักขาป้องกันจิต

การจดจ่อต่ออารมณ์ ผลของการมีสติ กล่าวคือ สติทำให้จิตเข้าไปเผชิญหรือประจันหน้า กับอารมณ์ตรงๆ (วิสยาภิมุขภาวะปจฺจุปฺภูฏานา) โดยสติจะปรากฏเป็นสภาวะของจิต (ภาวะ) ที่กำลัง เผชิญหน้าโดยตรง (อภิมุข) หรือจดจ่ออยู่กับอารมณ์ที่กำหนดรู้ (วิสย)

กล่าวกันว่า ใบหน้านั้นเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงลักษณะนิสัย ดังนั้นหากเราประสงค์จะรู้ลักษณะ และนิสัยใจคอของใครสักคนหนึ่ง เราก็ต้องเผชิญหน้ากับคนผู้นั้นโดยตรง แล้วตรวจสอบดูหน้าตาของ เขาอย่างถี่ถ้วน ด้วยวิธีนี้การตัดสินใจของเราจึงจะมีความถูกต้อง แต่ถ้าหากเรายืนอยู่ในมุมเฉียงหรือ อยู่ด้านข้างหรืออยู่ห่างจากตัวบุคคลผู้นั้น เราก็ไม่อาจสามารถแยกแยะลักษณะที่โดดเด่นในใบหน้า ของบุคคลผู้นั้นได้ ในทำนองเดียวกัน ในขณะที่ผู้ปฏิบัติกำลังเฝ้าดูอาการพองของท้องอยู่นั้น หากจิต ของผู้ปฏิบัติเข้าไปเผชิญหน้าหรือจดจ่ออยู่กับอาการพองโดยตรงแล้ว ผู้ปฏิบัติก็จะสังเกตเห็น ความรู้สึกหลายอย่างที่แตกต่างกันในอาการพองนั้น เช่น ความเคร่งตึง ความกดดัน ความร้อน ความเย็น หรืออาการเคลื่อนไหว ได้

การคุ้มครองรักษาจิต หากจิตที่ตามระลึกอารมณ์อยู่นั้นสามารถประคับประคองความ จดจ่อต่ออารมณ์ได้อย่างต่อเนื่องเป็นเวลานานๆ ผู้ปฏิบัติก็จะพบว่าจิตมีความบริสุทธิ์อย่างยิ่งซึ่งเป็นผล ของการที่จิตปราศจากกิเลส เครื่องเศร้าหมอง ความบริสุทธิ์นี้เป็นผลประการที่สองของสติ กล่าวคือ การปกป้องคุ้มครองจิตจากการจุ่มจวมของกิเลส (อารกฺขปจฺจุปฺภูฏานา) トラบที่มีสติคุ้มครองอยู่ กิเลส จะไม่มีโอกาสล่วงล้ำเข้าสู่กระแสการรับรู้อารมณ์ได้เลย

สติอาจเปรียบได้กับยามเฝ้าประตูที่ทำหน้าที่ดูแลอายตนะทั้งหก (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ยามเฝ้าประตูจะไม่ยอมให้คนร้ายหรือผู้ที่ไม่ปรารถนาดีผ่านประตูเข้ามาได้เลย แต่จะยอมให้คนที่ดี มีประโยชน์ผ่านเข้ามาเท่านั้น สติก็เช่นกันจะไม่ยอมให้อกุศลเข้ามาทางอายตนะทั้งหลาย แต่ยินยอม ให้กุศลผ่านเข้ามาได้เท่านั้น โดยการกีดกันอกุศลไม่ให้กล้ากรายเข้ามา จิตจึงได้รับการอารักขาคุ้มครอง

เหตุใกล้ของสติ

ปัจจัยอันเป็นเหตุใกล้ที่ช่วยให้สติเจริญขึ้น ก็คือ การกำหนดหมายหรือจำได้หมายรู้ อย่างมั่นคง (อิธสณฺญาปทฺฐานา) และสติปฏฺฐาน ๔ (กายาทิสติปฏฺฐานปทฺฐานา)

ความจำได้หมายรู้ที่มั่นคง เพื่อให้สติระลึกอยู่กับอารมณ์ ความจำได้หมายรู้ที่หนักแน่น และมั่นคง (อิธ) เป็นสิ่งสำคัญ ยิ่งการกำหนดหมายหรือจำได้หมายรู้ (สฺญญา) มีความหนักแน่นมั่นคง และแน่วแน่มากเท่าใด สติก็จะยิ่งมีความหนักแน่นมั่นคง และแน่วแน่มากยิ่งขึ้นเท่านั้น

ความจำได้หมายรู้นั้นมีหน้าที่อยู่ ๒ ประการ คือ การบันทึกและการระลึกถึงสภาพธรรมที่มี การปรุงแต่งขึ้นทั้งหลาย (สังขาร) โดยไม่จำกัดว่าสิ่งนั้นจะเป็นกุศลหรืออกุศล สัญญาอาจเปรียบได้กับการอัดเทปคำพูดลงในเทปวิทยุหรือเทปวีดีโอ การบันทึกเทปนั้น เกิดขึ้นโดยไม่คำนึงถึงเนื้อหา หรือคุณภาพของเสียงพูดนั้น แต่การบันทึกที่มีความชัดเจน คุณภาพสูง เช่นการอัดเสียงคอนเสิร์ตเพลงคลาสสิก หรือโอเปร่าลงบนแผ่นซีดีด้วยระบบดิจิทัลรุ่นใหม่ล่าสุด ย่อมทำให้เสียงที่ออกมาภายหลัง (เปรียบได้กับสติ) มีความแจ่มชัด หนักแน่น ไพเราะน่าประทับใจ ยามที่นำแผ่นซีดีนั้นกลับมาเปิดใหม่

ในทำนองเดียวกัน ความจำได้หมายรู้อารมณ์กรรมฐานอย่างมั่นคงแจ่มชัด (โดยการกำหนดรู้ธรรมดา หรือการกำหนดรู้โดยใช้คำพูดในใจประกอบ) จะเป็นปัจจัยสนับสนุนอย่างดียิ่งให้เกิดสติที่เข้มแข็ง แจ่มชัดและแนบแน่น

สติปัญญา ๔ เหตุใกล้อีกประการหนึ่งของสติ ได้แก่ สติปัญญา ๔ (กายาতিสติปัญญา ปทัญญา) กล่าวคือ สตินั้นเองเป็นสาเหตุให้สติเจริญขึ้น ความจริงสติที่เจริญขึ้นก็เป็นผลจากการสั่งสมพลังสติแต่ละขณะอย่างต่อเนื่อง สติในขณะที่หนึ่งก่อให้เกิดสติในขณะที่ต่อไป กระบวนการนี้ เทียบได้กับกระบวนการสั่งสมความรู้ (การศึกษา) หากว่านักเรียนเป็นคนที่ตั้งอกตั้งใจ และทำการบ้านด้วยความเคารพและใส่ใจแล้ว ความรู้ที่เขาได้รับจากบทเรียนเบื้องต้น ก็จะทำให้เขาเข้าใจบทเรียนในขั้นสูงๆ ขึ้นไปได้ การศึกษาชั้นประถมก็เป็นเหตุให้สามารถศึกษาในระดับมัธยมได้ และความรู้ในชั้นมัธยมก็เป็นพื้นฐานสำหรับระดับวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยต่อไป

โดยสรุปก็คือ สตินั้นเองเป็นสาเหตุให้สติเจริญและมั่นคงยิ่งๆ ขึ้นเท่าทันปัจจุบัน การระลึกถึงเท่าทันปัจจุบันอารมณ์เป็นสิ่งสำคัญมาก ไม่ควรมีอะไรมาแบ่งกันระหว่างอารมณ์ที่กำลังเกิดขึ้น และการกำหนดรู้ของจิต อารมณ์ที่เกิดขึ้นและจิตที่กำหนด ไม่ควรเกิดขึ้นโดยมีระหว่างกัน การกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏขึ้น ควรเกิดขึ้นอย่างฉับพลันทันทีไม่มีความล่าช้าแม้แต่น้อย ทันทึที่อารมณ์เกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรู้และเฝ้าสังเกตทันที หากการกำหนดรู้ของผู้ปฏิบัติช้าออกไป การปรากฏของสภาพธรรมก็จะผ่านพ้นไปก่อนที่ผู้ปฏิบัติจะน้อมจิตไประลึกถึงอารมณ์นั้น ผู้ปฏิบัติย่อมไม่สามารถรับรู้อารมณ์ที่เป็นอดีตหรืออนาคตได้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง และหากผู้ปฏิบัติไม่ได้ใส่ใจจดจ่ออยู่กับปัจจุบันอารมณ์ทั้งหลายอย่างต่อเนื่องแล้ว ก็เรียกว่าผู้ปฏิบัติได้เจริญวิปัสสนาและมีได้อยู่กับความเป็นจริงอีกต่อไป

การเกิดขึ้นพร้อมกัน การเกิดขึ้นโดยพร้อมเพรียงกันของการกำหนดรู้ และอารมณ์กรรมฐานนั้นเป็นลักษณะที่สำคัญของสติ ยกตัวอย่างเช่น เมื่ออารมณ์เกิดขึ้นจิตก็จะน้อมระลึกถึงอารมณ์นั้นพร้อมๆ กับที่อารมณ์ปรากฏขึ้นอย่างประสานสอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

สติที่พิเศษเหนือธรรมดา

พยางค์ ปะ ในคำว่า สติ - ป - (ภู) ฐาน บ่งชี้ว่าสตินั้นจะต้องพิเศษเหนือธรรมดา หรือมีความโดดเด่น (วิสิษฐ) มากล้น เข้มข้น จดจ่อ และต่อเนื่อง (ภูสตุถ) ยิ่งกว่าสติโดยทั่วไป การมีสติตามปกติธรรมดานั้นไม่เพียงพอเลยในการเจริญสติปัญญาภาวนาอย่างจริงจังเข้มข้น ซึ่งเราควรจะได้ศึกษาถึงลักษณะข้างต้นตลอดจนความหมายของพยางค์ “ปะ” ในเชิงการปฏิบัติภาวนา

การเล่นออกไปโดยเร็ว (ปกฺขนทิตฺวา ปวตฺตติ) พยางค์ “ปะ” ในคำว่า สติ - ป - (ภู) ฐาน อาจตีความได้มาจากคำว่า ปกฺขนทณ กล่าวคือ ความเร่งรีบ กระโจนหรือพุ่งเข้าไปทันที

ที่สภาพธรรมซึ่งเป็นอารมณ์กรรมฐานเกิดขึ้น จิตจะต้องพุ่งทะยานออกไปและจมลึกลงไป ในอารมณ์กรรมฐานนั้นอย่างมีพลังแรงกล้า และกล้าหาญ จิตจะเข้าไปในอารมณ์นั้นอย่างไม่ลังเล ไม่ยั้งคิด ใคร่ครวญ วิเคราะห์ จินตนาการ สงสัย ไตร่ตรอง คาคาเดา หรือเพื่อฝันใดๆ ทั้งสิ้น ดังนั้น อาการ “เล่นออกไปอย่างรวดเร็ว” นี้จึงประกอบด้วยลักษณะหลายๆ อย่างด้วยกัน คือ

๑) การเคลื่อนไหวที่รวดเร็ว ฉับไวทันทีทันใด พร้อมด้วยความรุนแรงหรือด้วยพลังกำลัง ความเข้มแข็งและความกระฉับกระเฉงอย่างยิ่งยวด อุปมา: เหมือนการเร่งรีบส่งผู้ป่วยไปโรงพยาบาล

๒) การจุ่มเข้ายึด ตะครุบ หรือจับกุมอย่างเฉียบพลัน การจุ่มถืออย่างฉับไว การประจัญบาน อุปมา: เหมือนกองทหารเข้ายึดและพิฆาตกองกำลังของศัตรูด้วยการโจมตีที่รุนแรงรวดเร็วแบบเบ็ดเสร็จรวดเร็ว

๓) อาการที่ฝูงชนแห่กันไปยังสถานที่แห่งหนึ่งแห่งใดพร้อมๆ กัน อุปมา: เหมือนฝูงชนเบียดเสียดกันเข้าประตูสนามแข่งขันฟุตบอลก่อนที่การแข่งขันจะเริ่มขึ้น

๔) การทำอะไรด้วยความเร่งด่วน รวดเร็วและเร่งรีบเกินธรรมดา อุปมา : เหมือนคนที่กำลังยุ่งอยู่กับงานที่อาจกล่าวว่า “ผมกำลังรีบสุดขีดเลย” หรือเหมือนคำกล่าวที่ว่า “จงดี้เหล็กเมื่อยังร้อน” ผู้ปฏิบัติก็เช่นกันต้องกำหนดรู้และสังเกตดูอารมณ์ทันทีเมื่ออารมณ์นั้นเพิ่งเกิดขึ้น “สดๆ ร้อนๆ”

ผู้ปฏิบัติไม่ควรกำหนดรู้แบบครึ่งๆ กลางๆ การระลึกจะต้องไม่หย่อนยาน อึดอาดอย่างไม่ใส่ใจ และไม่ล่าช้าหรือจับจ้องเกินไปจนไม่ทันปัจจุบันอารมณ์ จิตที่กำหนดรู้จะต้องไม่ฟุ้งซ่าน เลื่อนลอย ไม่มีเวลาสำหรับความนึกคิดใดๆ ผู้ปฏิบัติไม่ควรตามระลึกอารมณ์แบบสบายๆ เกินไปหรือละล้าละลัง แต่ต้องเข้าไปในอารมณ์ปัจจุบันอย่างถูกต้องสม่าเสมอ

การเข้าไปรับรู้อารมณ์อย่างแนบแน่นมั่นคง (อุปคณหิตวา ปวตตติ) ในขณะที่ขาวนาเกี่ยวข้าว มือข้างหนึ่งของเขาจะต้องจับรวงข้าวอย่างมั่นคง เขาจึงจะใช้เคียวเกี่ยวข้าวสำเร็จ ในทำนองเดียวกันผู้ปฏิบัติจะต้องจับ (กำหนดรู้) อารมณ์กรรมฐานได้อย่างแนบแน่นมั่นคง เพื่อมิให้จิตเลื่อนไหล หลุดลอยไปหรือคลาดเคลื่อนไปจากการระลึกปัจจุบันอารมณ์ เมื่อสติมีความมั่นคงมากขึ้น ผู้ปฏิบัติก็จะสามารถจับหรือเข้าไประลึกอารมณ์หยาบๆ ได้อย่างแนบแน่นมากขึ้น และเมื่อฝึกปฏิบัติต่อไป จิตก็สามารถกำหนดรู้และตั้งอยู่กับอารมณ์ที่ละเอียดยิ่งขึ้น และในที่สุดแม้แต่อารมณ์ที่สุขุมลุ่มลึกมากๆ ก็สามารถกำหนดรู้ได้อย่างมั่นคง ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงควรพยายามเข้าไปรับรู้อารมณ์ทางกายให้ได้ชัดเจนก่อนที่จะพยายามกำหนดอารมณ์ทางจิตที่สุขุมลุ่มลึกมากขึ้น เช่น เจตนา ความคิดต่างๆ ฯลฯ

การกำหนดรู้อารมณ์อย่างถ้วนทั่ว (ปตถริตวา ปวตตติ) การกำหนดรู้จิตนั้นต้องครอบคลุมอารมณ์นั้นๆ โดยถ้วนทั่ว แผ่ออกไปโอบล้อมห่อหุ้มอารมณ์นั้นทั้งหมด มิใช่เพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง และกำหนดรู้ตั้งแต่ต้นตลอดท่ามกลางและสิ้นสุด

ความต่อเนื่องไม่ขาดสาย (ปวตตติ) ในทางปฏิบัติกำหนดรู้อารมณ์ในลักษณะนี้หมายความว่า จิตที่กำหนดรู้และสังเกตดูอารมณ์ต่างๆ ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่นั้นจะต้องมีความต่อเนื่อง กล่าว คือ การเจริญสติขณะหนึ่งจะต้องเชื่อมต่อการเจริญสติในอีกขณะหนึ่งทุกๆ ขณะต่อเนื่องกันไป สติที่เกิดขึ้นในขณะแรกจะต้องต่อเนื่องกับสติในขณะถัดไปโดยไม่มีช่องว่าง กล่าวโดยย่อก็คือ ผู้ปฏิบัติควรจะต้องประคองสติให้ดำรงอยู่เสมอ อุปมา: หากมีช่องว่างระหว่างแผ่นกระดานปูพื้นสองแผ่น แผ่นและทรายก็อาจแทรกเข้าไป ได้ หากสติไม่มีความต่อเนื่องและมีช่องว่างอยู่ ก็เลสก็อาจแทรกซึมเข้ามาได้

ในสมัยก่อนคนจุดไฟด้วยการนำท่อนไม้สองท่อนมาถูกัน หากผู้จุดไฟไม่ขัดสีไม้อย่างต่อเนื่อง แต่ทำไปหยุดไป ไฟก็ไม่อาจติดขึ้นได้เลย ในทำนองเดียวกันหากสติไม่มีความต่อเนื่อง ผู้ปฏิบัติย่อมไม่อาจจุดประกายไฟแห่งปัญญาขึ้นได้เลย

กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ในการกำหนดรู้หรือการเจริญสติอยู่กับอารมณ์ใดๆ ผู้ปฏิบัติไม่ควรปล่อยให้มือชิ่งว่าง แต่ต้องรักษาความต่อเนื่องตลอดเวลา ไม่ควรเป็นไปในลักษณะทำๆ หยุดๆ ผู้ที่ปฏิบัติแบบทำไปหยุดไปเพื่อพักผ่อนเป็นช่วงๆ และเริ่มใหม่มีสติประเดี๋ยวประด๋าว และหยุดเพื่อฟุ้งฝันเป็นช่วงๆ นั้นได้ชื่อว่า “โยคีกึ่งกา” (ซึ่งไม่กระโจนเข้าถึงเป้าหมายในคราวเดียว แต่จะวิ่งๆ หยุดๆ)

ไม่บังคับกะเกณฑ์ กระบวนการกำหนดรู้และสังเกตอารมณ์ที่ปรากฏทางกายและทางใจนี้ ควรตั้งอยู่บนพื้นฐานของสามัญลักษณ์แห่งความไม่มีตัวตนที่จะบังคับบัญชาได้ (อนัตตา) กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติจะต้องมีความระมัดระวังอย่างใหญ่หลวงในการเฝ้าดูอารมณ์ต่างๆ โดยไม่เข้าบังคับกะเกณฑ์ควบคุมหรือบงการใดๆ ผู้ปฏิบัติควรจะเพียงแต่ดูว่ากำลังเกิดอะไรขึ้นจริงๆ มิใช่มองหาสิ่งที่คาดหวังหรือปรารถนาให้เกิดขึ้น

สติปัฏฐานโดยย่อ

ความหมายของสติปัฏฐานโดยย่อ จำแนกเป็นข้อๆ มีดังนี้ ๑) ดำรงสติอย่างแนบแน่น มั่นคง ไม่ผิวนอนฉาบฉวย ๒) ไม่พลาดจากการระลึกอารมณ์ ๓) จดจ่อต่ออารมณ์ ๔) ปกป้องจิตจากการจุ่มจมของกิเลส ๕) การจำได้หมายรู้ที่ชัดเจนมีพลัง ๖) สติเหนียวนำไปสู่สติเจริญขึ้น ๗) เร่งรีบและดึงลึกลงไป จับอารมณ์ให้มั่น ครอบคลุมอารมณ์โดยถ้วนทั่ว ๘) ทันทันทันใด ต่อเนื่องไม่ขาดสาย ๙) เท่าทันปัจจุบัน ไม่บังคับกะเกณฑ์

สรุปว่า สติปัฏฐาน คือ การดำรงสติอยู่กับอารมณ์ใดๆ โดยแล่นเข้าไประลึกอารมณ์อย่างรวดเร็ว ถูกตรง ลุ่มลึกและครอบคลุมโดยถ้วนทั่ว เพื่อให้สติอยู่กับอารมณ์อย่างแนบแน่นต่อเนื่อง มั่นคง ยกตัวอย่างเช่น เมื่อกำหนดว่า “พองหนอ” จิตก็จะเข้าไปรับรู้อารมณ์ที่กำหนดรู้ที่อยู่ กล่าวคือ อากาโรพของท้อง ความระลึกของสติจะแล่นเข้าไปสู่อารมณ์อย่างรวดเร็ว แล้วแผ่ขยายออก ครอบคลุมอารมณ์นั้นจนจิตแนบแน่นอยู่กับอารมณ์หรือสภาพธรรมดังกล่าว กระบวนการเช่นนี้จะต้องดำเนินต่อไป ขณะที่กำหนดรู้อาการยุบรวมตลอดถึงอารมณ์อื่นๆ ที่ปรากฏขึ้นทางกายและจิต ดังนั้น สติจะต้องมีพลังรอบด้านเข้าประชิดจดจ่อกับอารมณ์จริงๆ สติจะต้องถาโถมเข้าไปสู่อารมณ์ ห่อคลุมอารมณ์โดยถ้วนทั่วบริบูรณ์ ทะลุทะลวงเข้าไปในอารมณ์ และไม่พลาดแม้เศษเสี้ยวของอารมณ์ที่กำหนดรู้ที่อยู่เลย หากสติของผู้ปฏิบัติมีคุณสมบัติเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติย่อมเจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว และเมื่อการปฏิบัติมีความสมบูรณ์เต็มรอบแล้วย่อมเข้าถึงพระนิพพานได้อย่างแน่นอน

๓.๔.๒ วิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน ๔ คือ การพิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา พิจารณาเห็นจิตในจิต และพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ด้วยความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ เพื่อกำจัดอภิชณาและโทมนัสในจิตใจ^{๗๘} เนื้อหาวิธีการปฏิบัติตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตรนั้นมีมาก ในข้อนี้จักได้ยกมาเพียงบางหมวดตามที่ได้ฝึกปฏิบัติมาดังนี้

^{๗๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๔ - ๓๐๕.

ก. การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

คำว่า กาย หมายถึง กาย ร่างกาย ตัว ตน หมู่ กอง คณะ หมวด ซึ่งก็คือที่เกิดขึ้นของสิ่งน่ารังเกียจทั้งหลาย^{๗๙} วิธีการปฏิบัติในหมวดนี้ได้อาศัยรูปแบบตามหลักสูตรวิปัสสนาภาวนา^{๘๐} มีดังนี้

๑) หมวดอิริยาบถ

ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้อิริยาบถ^{๘๑} ทั้ง ๔ คือ การเดิน การยืน การนั่งและการนอน ก็ให้มีสติเข้าไปกำหนดรู้ในอาการของอิริยาบถนั้นตามความเป็นจริง เมื่อรู้เท่าทันในอิริยาบถที่ปรากฏเป็นปัจจุบันขณะ ความยึดถือความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ ปัญญาที่รู้แจ้งอย่างนี้วิปัสสนาญาณที่ปรากฏย่อมทำให้ผู้ปฏิบัติรู้อาการของอิริยาบถทั้ง ๔ นั้นตามเป็นจริง

(๑) การกำหนดอิริยาบถยืน

เมื่อกำหนดสติระลึกรู้อาการยืน คือ รู้กายที่เหยียดทั้งตัวในแนวตั้ง ซึ่งเป็นการตั้งตรงของร่างกายอันจัดเป็นสภาวะตั้งของธาตุสม^{๘๒} ก็ให้ใส่ใจกำกับอาการยืนนั้นโดยให้เห็นปรากฏว่ายืนอยู่จริงไม่ได้ปรากฏความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ให้ทราบชัดเจนไปอย่างนี้ ตั้งเนื้อความว่า “เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า ‘เรายืน’”^{๘๓} เมื่อกำหนดรู้อาการยืนก็ให้ใส่ใจในอาการนั้นให้ชัดเจน เพื่อประโยชน์แก่การกำหนดรู้อิริยาบถของการเดินต่อไป

(๒) การกำหนดอิริยาบถเดิน

การกำหนดรู้อาการเดิน คือ รู้การเคลื่อนร่างกายทั้งหมดไปข้างหน้า^{๘๔} ก็เช่นกันควรใส่ใจกำหนดกำกับความรู้เท่าทันในขณะที่รับรู้ความเป็นไปของการเคลื่อนไหวให้ต่อเนื่องสม่ำเสมออย่าให้ขาดตอนด้วยการมีสติกำหนดรู้ว่า “เมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า ‘เราเดิน’”^{๘๕}

ในคัมภีร์ปฏิภาณว่า ขณะเดิน การยกเกิดจากธาตุไฟเป็นหลักธาตุลมคล้อยตาม เพราะธาตุไฟมีสภาพเบากว่าธาตุลม ตามอาการปรากฏของธาตุไฟว่า มีการให้ถึงความอ่อน หรือการพุ่งขึ้นสูงเป็นเครื่องปรากฏ เกิดจากธาตุลมเป็นหลักธาตุไฟคล้อยตาม เพราะมีสภาพผลักดันตามอาการปรากฏของธาตุลมว่า มีการผลักดันเป็นเครื่องปรากฏ^{๘๖}

เมื่อทำการกำหนดรู้ในอิริยาบถยืนและเดินที่มีความสัมพันธ์ในระยะที่กำหนดแล้ว ทำให้การกำหนดรู้อิริยาบถยืนและเดินได้จนเกิดต่อเนื่องนั้นแล้วทำให้วิริยะมีกำลังสม่ำเสมอดีแล้ว ย่อมเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่ออิริยาบถนั่งต่อไป

^{๗๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๑๖๒.

^{๘๐} อ้างถึง DHAMMA DISCOURSES by The Venerable Sayādaw Ashin U Jaṭṭa Mahāsi, Meditation Centre Yangon Myanmar, หน้า ๕๖. แปลโดย พระชาญชัย กิตติวิโส, ธรรมะบรรยายประกอบการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, ๒๕๕๔, (อัดสำเนา) หน้า ๒๖.

^{๘๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๘๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๗๗.

^{๘๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๘๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๗๗.

^{๘๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๘๖} ที.ม.ปฏิภาณ (ไทย) ๑/๓๐๑ - ๒., ม.ม.ปฏิภาณ (ไทย) ๑/๔๔๖.

(๓) การกำหนดอิริยาบถนั่ง

การกำหนดรู้อาการนั่ง คือ รู้การคู้เข้าของกายครึ่งล่าง และการเหยียดตั้งของกายครึ่งบน อันเป็นสภาวะหย่อนหรือตั้งของธาตุสม^{๘๗} และคำว่า การนั่ง คือ “นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า”^{๘๘} การกำหนดรู้อาการนั่งนี้ถือว่า มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งเพราะหลังจากที่กำหนดเดินจนความเพียรคือวิริยะสมาธิแล้ว ทำให้รู้เท่าทันสภาวะธรรมที่เกิดจากการเดิน ซึ่งมีผลต่อการนั่งกำหนด คือ ทำให้กำหนดรู้อาการนั่งได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะเห็นตามเป็นจริงว่า “เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า ‘เรานั่ง’”^{๘๙} เมื่อทำการกำหนดรู้ในอิริยาบถนั่งได้อย่างต่อเนื่อง ก็ทำให้การปฏิบัติเป็นอย่างไม่ขาดตอน ความเกื้อกูลที่จะเกิดต่อการนั่งปฏิบัติก็เป็นเหตุปัจจัยต่อการกำหนดรู้อาการนอนอย่างมีสติรู้เท่าทันต่อไป

(๔) การกำหนดอิริยาบถนอน

การกำหนดรู้อาการนอน คือ รู้การเหยียดทางขวางโดยวางราบทั้งตัว อันจัดเป็นสภาวะตั้งของธาตุสม^{๙๐} อิริยาบถนอนถือว่า มีความสำคัญไม่น้อยกว่าอิริยาบถอื่นๆ ที่กล่าวมาแล้ว เพราะนักปฏิบัติย่อมไม่ละเลยจากการกำหนดรู้ในหลักของการปฏิบัติที่กล่าวไว้ว่า ต้องปฏิบัติตั้งแต่ต้นจนกระทั่งถึงเวลาเข้านอน ให้ปฏิบัติอย่างนี้จนเป็นปกติวิสัยของการกำหนดรู้อยู่เสมอว่า “เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า ‘เรานอน’”^{๙๑} ขณะที่เอนตัวลงจะนอน พึงกำหนดตามกิริยาอาการและท่าทางของกาย จนกว่าจะนอนเป็นที่เรียบร้อยแล้วจะหลับไป

และเมื่อผู้ปฏิบัติดำรงกายอยู่โดยอาการใดๆ ก็กำหนดรู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้นๆ ด้วยวิธีการปฏิบัติเช่นนี้ ย่อมทำให้พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายใน (กายของตน) และภายนอก (กายของผู้อื่น) อยู่ ย่อมพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดและเหตุดับในกาย หรือมีสติกำหนดรู้ที่อยู่ว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ เท่านั้น^{๙๒}

การกำหนดรู้อิริยาบถทั้ง ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง และนอนนั้น ไม่ใช่เป็นการสิ้นสุดของการกำหนดรู้ เพราะในอิริยาบถทั้ง ๔ (อิริยาบถหลัก) ก็มีอิริยาบถย่อย คือ การกำหนดรู้ในหมวดสัมปชัญญะเป็นเครื่องเชื่อมต่อกับอิริยาบถหลัก เพื่อให้สติเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องดังต่อไปนี้

๒) หมวดสัมปชัญญะ

การกำหนดรู้ในสัมปชัญญะ^{๙๓} หรืออิริยาบถย่อยนี้ ก็จะช่วยส่งเสริมให้สติมีกำลังในการใส่ใจเข้าไปประสีกัฏด้วยโยนิโสมนสิการ^{๙๔} ด้วยการทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอย การแล การเหลียว การคู้เข้า การเหยียดออก การครองผ้าสังฆาฏิ บาตรและจีวร การฉัน การดื่ม การเคี้ยว

^{๘๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสุพรรณิพพาน, หน้า ๗๗.

^{๘๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๔/๒๘๙., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒., วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๒๑๘๘/๒๙๕.

^{๘๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๙๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสุพรรณิพพาน, หน้า ๗๗.

^{๙๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๙๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๙๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕.

^{๙๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๓๖.

การล้ม การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง^{๔๕} ด้วยวิธีการปฏิบัติเช่นนี้ ย่อมทำให้พิจารณาเห็นภายในภายในและภายนอกอยู่ ย่อมพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดและเหตุดับในกายหรือมีสติกำหนดรู้ชื่อว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ เท่านั้น^{๔๖}

การกำหนดรู้ในอริยาบถย่อยต่างๆ นี้ ด้วยความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ทำให้เกิดปัญญา เห็นประโยชน์ เห็นโทษของการเคลื่อนไหวของอริยาบถต่างๆ อย่างละเอียดสมบูรณ์ไปอีกเพิ่มความเข้มข้นการทำงานของสติในการพิจารณารูปคือส่วนที่เป็นการเคลื่อนไหว และนามคือจิตที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในอริยาบถต่างๆ^{๔๗} สัมปชัญญะมี ๔ ประเภท คือ

(๑) สาทถกสัมปชัญญะ	ความรู้ชัดสิ่งที่มีประโยชน์
(๒) สัปปายะสัมปชัญญะ	ความรู้ชัดสิ่งที่เหมาะสม
(๓) โคจรสัมปชัญญะ	ความรู้ชัดอารมณ์กรรมฐาน
(๔) อสัมโมหสัมปชัญญะ	ความรู้ชัดโดยไม่หลงผิด

การกำหนดรู้ในอาการต่างๆ ที่เกิดขึ้นในส่วนของอริยาบถย่อยนี้ ทำให้ผู้กำหนดรู้นั้นเกิดความชัดเจนด้วยสติในความจริงที่แสดงออกมาของรูปนามที่ปรากฏจากขณะหนึ่งไปสู่ขณะหนึ่ง

การกำหนดรู้ในหมวดอริยาบถและสัมปชัญญะนี้ ผู้ปฏิบัติย่อมตามรู้ในกองรูปภายในว่าเป็นกองรูป ตามรู้กองรูปภายนอกว่าเป็นกองรูป ตามรู้กองรูปทั้งภายในและภายนอกว่าเป็นกองรูป ตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นในกองรูป ตามรู้สภาวะคือความดับไปในกองรูป ตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นและความดับไปในกองรูปอยู่บ้าง อีกอย่างหนึ่ง สติของผู้ปฏิบัติย่อมปรากฏว่ามีเพียงกองรูปเพื่อปัญญาและการระลึกขันธ์ขึ้นไปที่นั่น ย่อมเป็นผู้อยู่อย่างไม่ถูกค้นหาและทมิฬเข้าอิงอาศัยและไม่ถ้อยมนอะไรในโลก^{๔๘}

๓) หมวดธาตุมนสิการ

การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ คำว่า ธาตุมนสิการ คือ การพิจารณาธาตุ หรือ จตุธาตววัตถาน คือ การกำหนดธาตุ ๔ หรือ ธาตุกรรมฐาน คำว่า ธาตุ แปลว่า สภาวะ คือ สภาพที่ว่างเปล่าไม่ใช่บุคคล ตัวเรา ของเรา ธาตุในทางธรรมคือสภาวะธรรม การพิจารณาธาตุมีประโยชน์เพื่อให้ลวงวาทความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน โดยเข้าใจว่า มีเพียงธาตุเท่านั้น ไม่ใช่ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี

สภาวะลักษณะของธาตุ ๔ มีดังนี้

- (๑) ปฐวีธาตุ ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง หรือ อ่อน
- (๒) อาโปธาตุ ธาตุน้ำ มีลักษณะไหล หรือ เกาะกุม
- (๓) เตโชธาตุ ธาตุไฟ มีลักษณะเย็น หรือ ร้อน
- (๔) วาโยธาตุ ธาตุลม มีลักษณะหย่อน หรือ ตึง

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕.

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕.

^{๔๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๖/๓๐๕.

^{๔๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๑๐๘ - ๑๐๙.

ธาตุ ๔ โดยอาการ ๔๒

ธาตุทั้ง ๔ มีความเด่นชัดตามสมควรแก่วัตถุสิ่งของ เช่น ในดินหรือไม้ เป็นต้น มีธาตุดินปรากฏชัด ในน้ำมีธาตุน้ำปรากฏชัด ในไฟมีธาตุไฟปรากฏชัด ในลมมีธาตุลมปรากฏชัด แม้อวัยวะที่เรียกว่า อาการ ๓๒ ก็แบ่งตามธาตุได้ดังนี้

(๑) ธาตุดิน คือ อาการ ๒๐ อย่าง ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง

(๒) ธาตุน้ำ คือ อาการ ๑๒ อย่าง ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไชข้อ ปัสสาวะ

(๓) ธาตุไฟ คือ อาการ ๔ อย่าง ได้แก่ ไออุ่น ไฟทำให้เสื่อมโทรม ไฟเผาเผา และไฟที่ย่อยอาหาร

(๔) ธาตุลม คือ อาการ ๖ อย่าง ได้แก่ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจ

ข. การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

คำว่า เวทนา หมายถึง เวทนา ความรู้สึก การเสวยอารมณ์ ผู้เสวยอารมณ์^{๙๙} สุขและทุกข์ เป็นต้น ที่บุคคลเสวย ชื่อว่าเวทนา^{๑๐๐}

การกำหนดรู้เวทนาที่ต้องอาศัยความเพียรและกำลังใจของผู้ปฏิบัติที่เข้มแข็งเป็นอันมาก เพราะสภาวะของเวทนานั้น โดยส่วนมากผู้ปฏิบัติวิปัสสนาทั้งใหม่และเก่า ถ้าไม่สามารถตามรู้เท่าทันอาการของเวทนาแล้ว ความเชื่อตรงกับการปฏิบัติก็จะอ่อนกำลัง เพราะมองว่าเวทนาเป็นตัวปัญหาที่เข้ามาครอบงำจิตใจอยู่ตลอดเวลาที่กำหนดรู้ที่เป็นไปในอิริยาบถน้อยใหญ่อยู่เนื่อง ความเป็นศัตรูก็จะเกิดขึ้นกับทุกขเวทนาเมื่อรับรู้อยู่

ส่วนสุขเวทนาเมื่อเกิดขึ้นความพอใจยินดีก็จะเล่นเข้ามาเป็นพวกพ้อง เจ้าของ มิตรสหายที่เข้าใจกันดี แต่ไม่อยู่นานวันก็จากไปเพราะความเกิดดับเนืองๆ ส่วนอุเบกขานั้นก็ไม่แสดงตัวออกมาชัดเจนในขณะที่กำหนดรู้ ถ้าไม่เท่าทันก็มองไม่ออกกลายเป็นไม่ใส่ใจปล่อยไปเฉยๆ ทำให้ขาดการกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะที่เกิดขึ้นอยู่ว่า ธรรมวินัยนี้หรือในพระศาสนานี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยทุกขเวทนาย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยอุเบกขาเวทนาย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขาเวทนาอยู่”^{๑๐๑}

พระพุทธองค์ทรงแสดงการพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายไว้ ๙ ประการดังนี้

- ๑) เสวยสุขเวทนา (ความรู้สึกสุข) รู้ชัดว่า เสวยสุขเวทนา
- ๒) เสวยทุกขเวทนา (ความรู้สึกทุกข์) รู้ชัดว่า เสวยทุกขเวทนา
- ๓) เสวยอุเบกขเวทนา (ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข) รู้ชัดว่า เสวยอุเบกขเวทนา

^{๙๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๖๓๔.

^{๑๐๐} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์ปริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๒.

^{๑๐๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

- ๔) เสวยสุขเวทนาที่มีอามิส^{๑๐๒} รู้ชัดว่า เสวยสุขเวทนาที่มีอามิส
 ๕) เสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส รู้ชัดว่า เสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส
 ๖) เสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส รู้ชัดว่า เสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส
 ๗) เสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส รู้ชัดว่า เสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส
 ๘) เสวยยอกุขมสุขเวทนาที่มีอามิส รู้ชัดว่า เสวยยอกุขมสุขเวทนาที่มีอามิส
 ๙) เสวยยอกุขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส รู้ชัดว่า เสวยยอกุขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส

เมื่อพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายที่เป็นไปทั้งเวทนาภายใน^{๑๐๓} ภายนอก^{๑๐๔} พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งหลายและเห็นธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่ เมื่อมีสติพิจารณาเวทนาที่ปรากฏอยู่ ก็เพียงอาศัยเป็นเครื่องเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย ตัณหา ไม่อาศัยทิฏฐิ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก^{๑๐๕}

โพธิราชกุมารสูตร^{๑๐๖} พระพุทธองค์ตรัสว่า บุคคลจะบรรลุความสุขด้วยความสุขไม่ได้ แต่จะบรรลุความสุขได้ด้วยความทุกข์ พระดำรัสนี้แสดงถึงความอดทนโดยตรง

การกำหนดรู้เวทนาด้วยปัญญาพึงรู้แจ้งความไม่เที่ยงของเวทนาตามความเป็นจริง เมื่อกำหนดรู้เวทนาด้วยปัญญา รู้แจ้งความไม่เที่ยงของเวทนาตามความเป็นจริงอยู่ ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนา ย่อมรู้แจ้งเวทนาที่ไม่เที่ยงนั้นเที่ยวว่าเป็นของไม่เที่ยง ปัญญาที่รู้แจ้งดังกล่าวของภิกษุผู้นั้นเป็น สัมมาทิฏฐิ^{๑๐๗}

การกำหนดรู้เวทนาโดยสรุป คือ

เมื่อเสวยสุขเวทนา^{๑๐๘} ก็กำหนดตามความรู้สึกนั้นๆ ที่เกิดขึ้นว่า สุขหนอ สบายหนอ โลงหนอ เป็นต้น

เมื่อเสวยทุกขเวทนา^{๑๐๙} ก็กำหนดตามความรู้สึกนั้นๆ ที่เกิดขึ้นว่า เจ็บหนอ ปวดหนอ คั้นหนอ ร้อนหนอ เป็นต้น

เมื่อเสวยอุเบกขาเวทนา^{๑๑๐} คือ ความรู้สึกเป็นกลาง ซึ่งกำหนดรู้ได้ยาก หากปรากฏชัดเป็น บางคราว ก็กำหนดว่า เฉยหนอ

^{๑๐๒} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๖๙/๑๐๓.

^{๑๐๓} หมายถึง สุขเวทนาเป็นต้นของตน ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๘๐/๓๙๐., ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๑๓/๒๙๖.

^{๑๐๔} หมายถึง สุขเวทนาเป็นต้นของผู้อื่น ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๘๐/๓๙๐., ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๑๓/๒๙๖.

^{๑๐๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๔.

^{๑๐๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๐๗.

^{๑๐๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๑/๔๒.

^{๑๐๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๓๓.

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๕.

^{๑๑๐} อ่างแล้ว, หน้า ๒๓๖.

ค. การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

คำว่าจิต หมายถึง จิต ใจ ความคิด ธรรมชาติที่รู้อารมณ์^{๑๑๑} สภาพที่คิด สภาพที่รู้อารมณ์^{๑๑๒} ธรรมชาติที่คิดและรู้อารมณ์โดยพิเศษจากสัญญาและปัญญา^{๑๑๓}

การกำหนดรู้อารมณ์ของจิตที่มีธรรมชาติรู้อารมณ์ การใส่ใจในอารมณ์เหล่านั้นด้วยการกำหนดรู้เท่าทันอาการของจิต ความเป็นไปที่คุ้นเคยในการรับอารมณ์ที่ไม่ขาดการกำหนดรู้ด้วยโยนิโสมนสิการทำให้เกิดความนึก คิด ถือเอาเป็นเจ้าของในขณะที่รับรู้ทางทวารทั้งที่เป็รับอารมณ์นั้นเข้ามาอย่างเท่าทันด้วยการกำหนดรู้ด้วยสติที่เป็นไปในการรับรู้จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๑๑๔} ด้วยความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พิจารณาเห็นความจริงที่เกิดกับจิตก็สามารถเข้าใจในการละความยินดีในโลกได้^{๑๑๕} ดังมีการแสดงการกำหนดรู้อารมณ์ของจิตด้วยสติไว้ดังนี้

สติตั้งมั่นพิจารณาเนืองๆ ซึ่งจิต มี ๑๖ ประการ ได้แก่

๑) จิตมีราคะ	ก็กำหนดรู้ว่า จิตมีราคะ
๒) จิตปราศจากราคะ	ก็กำหนดรู้ว่า จิตปราศจากราคะ
๓) จิตมีโทสะ	ก็กำหนดรู้ว่า จิตมีโทสะ
๔) จิตปราศจากโทสะ	ก็กำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโทสะ
๕) จิตมีโมหะ	ก็กำหนดรู้ว่า จิตมีโมหะ
๖) จิตปราศจากโมหะ	ก็กำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโมหะ
๗) จิตหดหู่	ก็กำหนดรู้ว่า จิตหดหู่
๘) จิตฟุ้งซ่าน	ก็กำหนดรู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน
๙) จิตเป็นมหัคคตะ	ก็กำหนดรู้ว่า จิตเป็นมหัคคตะ
๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ	ก็กำหนดรู้ว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า	ก็กำหนดรู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
๑๒) จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า	ก็กำหนดรู้ว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
๑๓) จิตสงบแล้ว	ก็กำหนดรู้ว่า ว่าจิตสงบ
๑๔) จิตไม่สงบ	ก็กำหนดรู้ว่า จิตไม่สงบ
๑๕) จิตพ้นจากกิเลสแล้ว	ก็กำหนดรู้ว่า จิตพ้นจากกิเลส
๑๖) จิตไม่พ้นจากกิเลส	ก็กำหนดรู้ว่า จิตไม่พ้นจากกิเลส ^{๑๑๖}

^{๑๑๑} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) รวบรวมแปล, **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะหฺ์**, หน้า ๒๔๗.

^{๑๑๒} พระมหาสมปอง มุทิโต, **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินท์ตั้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๐๘.

^{๑๑๓} ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครคณกัมมัฏฐานจริยะ วจนา, **วิปัสสนาธุระ**, (กรุงเทพมหานคร: C100 DESIGN CO.LTD, ๒๕๓๖), หน้า ๑๓๒.

^{๑๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๕๕๔.

^{๑๑๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๓๑/๑๐๓., ที.ม.ฎีกา (ไทย) ๒/๑๑๐.

^{๑๑๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔ - ๓๑๕.

ด้วยวิธีการกำหนดรู้เช่นนี้ ผู้ปฏิบัติย่อมพิจารณาเห็นจิตในจิตภายใน พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอก หรือพิจารณาเห็นจิตทั้งภายในและภายนอก พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิต พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิต หรือพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดและเป็นเหตุดับในจิตอยู่

หรือว่าผู้ปฏิบัติมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาพึงกำหนดรู้จิต^{๑๑๗} ด้วยวิธีการดังนี้ ข้อ ๑) จิตมีระคะ ให้กำหนดว่า ชอบหนอ โลกหนอ กำหนดหนอ ข้อ ๓) จิตมีโทสะ ให้กำหนดว่า โกรธหนอ ข้อ ๕) จิตมีโมหะ ให้กำหนดว่า สงสัยหนอ คิดหนอ ข้อ ๗) จิตหตฺหุ ให้กำหนดว่า หตฺหุหนอ ข้อ ๘) จิตฟุ้งซ่าน ให้กำหนดว่า ฟุ้งหนอ ส่วนข้อที่เหลือให้กำหนดว่า รู้หนอ

ง. การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

คำว่า ธรรม หมายถึง ธรรม ความดี บุญ กุศล^{๑๑๘} สภาพที่ทรงไว้^{๑๑๙}

การมีสติเข้าไปกำหนดรู้สภาวะธรรมเนืองๆ ซึ่งธรรม ๕ หมวด คือ หมวดนิรวรณฺ์ หมวดขันธฺ์ หมวดอายตนะ หมวดโพชฌงคฺ์ หมวดสังขะ^{๑๒๐} พระพุทธองค์ตรัสไว้ท้ายหมวดธรรมทั้ง ๕ ว่า ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือ พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่

หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิอยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก^{๑๒๑}

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ จักได้ยกมาแสดงเพียง ๒ หมวดที่ใช้ในการปฏิบัติ คือ

๑) หมวดนิรวรณฺ์

ธรรมเป็นเครื่องกั้นศักยภาพของจิตไม่ให้บำเพ็ญกุศลชั้นสูง คือ ฌาน วิปัสสนา มรรค และผล บุคคลที่ถูกนิรวรณฺ์ครอบงำย่อมไม่รู้ประโยชน์ตนเองและผู้อื่น ไม่อาจบรรลุสมาธิและปัญญาได้ มี ๕ ประการ คือ

- (๑) กามฉันทะ ความยินดีพอใจในกาม ให้กำหนดว่า (ชอบหนอ)
- (๒) พยาปาหะ การผูกพยาบาท จองล้างจองผลาญผู้อื่น (โกรธหนอ พยาบาทหนอ)
- (๓) ถีนมิทธะ มีอาการหตฺหุและท้อถอยต่ออารมณ์ (ง่วงเหงา หาวนอน)
- (๔) อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านและรำคาญในอารมณ์ (ฟุ้งหนอ รำคาญหนอ)

^{๑๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๖๖ - ๒๖๗.

^{๑๑๘} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๓๓๔.

^{๑๑๙} พระมหาสมปอง มุฑิตโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๕๐.

^{๑๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒ - ๔๐๓/๓๑๖ - ๓๓๘.

^{๑๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒ - ๔๐๓/๓๑๖ - ๓๓๘.

(๕) วิจิกิจฉา ความสงสัย ลังเลใจในสิ่งที่ควรเชื่อ (สงสัยหนอ)^{๑๒๒}
เมื่อสภาพธรรมเหล่านั้นดับไปแล้ว ให้กำหนดว่า รู้หนอ

๒) หมวดอายตนะ

อายตนะ หมายถึง ที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ จัดเป็นแดนรับรู้ (อายตนะภายใน) และ
สิ่งที่ถูกรู้^{๑๒๓} (อายตนะภายนอก) อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ คือ

อายตนะภายใน ๖	อายตนะภายนอก ๖
(๑) จักขวยตนะ	(๑) รูปายตนะ
(๒) โสตายตนะ	(๒) สัททายตนะ
(๓) ชมนายตนะ	(๓) คันธายตนะ
(๔) ชิวหายตนะ	(๔) รสทายตนะ
(๕) กายายตนะ	(๕) โผฏฐัพพทายตนะ
(๖) มนายตนะ	(๖) ธัมมทายตนะ ^{๑๒๔}

การกำหนดรู้ทางอายตนะภายใน-ภายนอก มีดังนี้

เมื่อตาเห็นรูป	กำหนดว่า เห็นหนอ
หูได้ยินเสียง	กำหนดว่า เสียงหนอ หรือ ได้ยินหนอ
จมูกได้กลิ่น	กำหนดว่า กลิ่นหนอ
ลิ้นรับรส	กำหนดว่า รสหนอ
กายถูกต้องสัมผัส	กำหนดว่า ถูกหนอ
ใจรับรู้ธรรมารมณ์	กำหนดว่า รู้หนอ

สรุปว่า สติปัฏฐานทั้ง ๔ ย่อลงเป็นรูปนามได้ กล่าวคือ ฐานกาย จัดเป็นรูป ฐานเวทนา และฐานจิต จัดเป็นนาม ส่วนฐานธรรมเป็นทั้งรูปทั้งนาม สติปัฏฐาน ๔ ถือเป็นหลักในการปฏิบัติวิปัสสนาที่มีรูปนามเป็นอารมณ์ วิธีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้เท่าทันสภาวธรรมทางกาย ทางเวทนา ทางจิต และทางธรรมโดยความเป็นไตรลักษณ์คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่มีเป้าหมายเพื่อจำกัดอภิขมาและโทมนัส เพื่อบรรลุดังมรรค ผล นิพพาน เป็นการดับทุกข์ในวัฏสงสารได้สิ้นเชิง

๓.๕ องค์ธรรมสนับสนุนในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อทำลายอภิขมา (ความยินดี) และโทมนัส (ความยินร้าย) นั้น ในเวลาปฏิบัติ ไม่ใช่ใช้สติเพียงอย่างเดียว แต่ต้องมีธรรมข้ออื่นๆ ควบคู่ไปด้วย ได้แก่ วิริยะและปัญญา นอกจากนี้ธรรมที่ไม่บ่งถึงไว้ก็คือ สมาธิ ซึ่งจะมีอยู่ด้วย อย่างน้อยในขั้นอ่อนๆ

^{๑๒๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๕/๓๐๑., อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๕๔๙., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๑/๕๙๕.

^{๑๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๙.

^{๑๒๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๕.

เรียกว่า ขณิกสมาธิ พอใช้สำหรับการนี้ หนึ่ง สมาธิเกิดจากสติที่กำหนดจดจ่อต่อเนื่องเป็นเครื่องพัฒนาให้ปัญญาแก่กล้าขึ้นตามลำดับ ส่วนธรรมที่ระบุไว้ด้วย ได้แก่องค์ของวิปัสสนา ๓ ประการ คือ

๑) อาตปปี มีความเพียร

คำว่า อาตปปี แปลว่า มีความเพียรเผากิเลส คือ มีความเพียรชอบที่เรียกว่า สัมมัปปธาน ๔ คือ เพียรเพื่อละอกุศลเก่า เพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพียรเพื่อทำกุศลใหม่ และเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า ทุกขณะที่นักปฏิบัติเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน ได้ชื่อว่าสั่งสมสติ สมาธิ และปัญญาให้เพิ่มพูนมากขึ้น

๒) สัมปชาโน มีสัมปชัญญะ

คำว่า สัมปชาโน แปลว่า มีปัญญาหยั่งเห็น หมายความว่า หยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง คือ เห็นลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างทีรูปนามอื่นไม่มี และลักษณะทั่วไปของรูปนามคือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ^{๑๒๕}

๓) สติมา มีสติ

คำว่า สติมา แปลว่า มีสติ คือ มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตั้งแต่ตื่นนอนจนถึงหลับสนิท การเจริญสติมีประโยชน์คือทำให้จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิเพื่อการพัฒนาปัญญา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ต้องมีองค์ประกอบสำคัญ คือ ให้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ระลึกรูปตามฐานที่ตั้งทั้ง ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรมอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ตื่นจนถึงหลับ ในเรื่องนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า “สารีบุตร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ กลับจากบิณฑบาต ฉันทเสร็จแล้ว นั่งขัดสมาธิ ตั้งกายตรง ดำรงสติมั่น หวังอยู่ว่า จิตของเราจะไม่หลุดพ้นจากอาสวะ เพราะยังไม่สิ้นอุปาทานเพียงใด เราจักไม่เพิกถอนจากการทำวิปัสสนาเพียงนั้น”

ดังหลักฐานที่ปรากฏในสารีปุตตสูตรตนิทเทศ ^{๑๒๖} พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวไปในแดนบิดาของตนอันเป็นโคจรเถิด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพวกเธอเที่ยวไปในแดนบิดาของตนอันเป็นโคจร มารก็จักไม่ได้ช่อง ไม่ได้อารมณ์ ภิกษุทั้งหลาย แดนบิดาของตนอันเป็นโคจร เป็นอย่างไร คือ สติปัฏฐาน ๔

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันมีอาตปปี สัมปชาโน สติมา เป็นองค์คุณที่จะทำให้เห็นสภาวะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏตามความเป็นจริง ย่อมสามารถกำจัดอวิชชา และโทมนัสในโลกได้

นอกจากองค์คุณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาทั้ง ๓ ประการนี้แล้ว ในปธานียังสูตรได้กล่าวถึงคุณสมบัติของผู้บำเพ็ญเพียรไว้ ๕ ประการ ^{๑๒๗} คือ

๑) เป็นผู้มึศรัทธา เชื่อพระปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระตถาคตว่า ‘พระผู้มีพระภาคเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก

^{๑๒๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๓๑.

^{๑๒๖} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๐/๕๓๕.

^{๑๒๗} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๙๒.

เป็นสารที่ฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค'

๒) เป็นผู้มีอาพาธน้อย มีโรคเบาบาง ประกอบด้วยไฟธาตุ สำหรับย่อยอาหาร สม่ำเสมอไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก ปานกลาง เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร

๓) เป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา ทำตนให้เปิดเผยตามความเป็นจริงในศาสดา หรือ ในเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลาย

๔) เป็นผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิดขึ้น มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย

๕) เป็นผู้มีปัญหา คือ ประกอบด้วยปัญหาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำระกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ

สรุปว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐานจะต้องถึงพร้อมด้วยองค์คุณ ๓ ประการ คือ ๑) อาตปปี มีความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลส กล่าวคือ การกำหนดแบบจตจ่อต่อเนื่อง ไม่ลดละ ๒) สัมปะชาโน มีปัญหาหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ๓) สติมา มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วงตลอดเวลาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา พร้อมกันนี้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะมีความก้าวหน้าต่อเนื่องต้องอาศัยคุณสมบัติของผู้ประกอบความเพียรอีก ๔ ประการ คือ ๑) เป็นผู้มีศรัทธา ๒) เป็นผู้มีอาพาธน้อย ๓) เป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา ๔) เป็นผู้ปรารถนาความเพียร และ ๕) เป็นผู้มีปัญหา เมื่อประกอบด้วยองค์คุณเหล่านี้ ย่อมทำให้วิปัสสนาญาณก้าวหน้าและบรรลุผลสูงยิ่งขึ้นไปได้โดยง่าย

๓.๖ อานิสงส์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีอานิสงส์ของการเจริญสติปัฏฐานตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้แสดงไว้ตอนท้ายของมหาสติปัฏฐานสูตรโดยสรุปว่า บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ อย่างต่อเนื่องตลอดสาย แม้เพียง ๗ วัน เป็นอย่างน้อย และ ๗ ปี เป็นอย่างมาก พึงได้รับผลอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๒ อย่าง คือ ๑) การบรรลุอรหัตผลในปัจจุบัน และ ๒) หากยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักบรรลุเป็นพระอนาคามี นอกจากอานิสงส์ในพระสูตรนี้แล้ว ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับอานิสงส์จากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐานมีดังนี้

๑) ทำให้คนมีศีลธรรม วัฒนธรรม อารยธรรม จริยธรรมอันดีงาม โดยมากจะมีศีล ๕ มั่นเป็นนิจ ชื่อว่า เราได้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ทั้ง ๓ ปีฏก คือ ทั้งพระวินัย ทั้งพระสูตร ทั้งพระอภิธรรม ทำให้เป็นผู้มีศีลที่บริสุทธิ์ ที่เรียกว่า ศีลวิสุทธิติ

๒) ได้บำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา ตามพระพุทธโอวาท มีสุขภาพทางจิตดี เพราะได้พัฒนาจิตมาดี ชื่อว่า ได้บูชาพระพุทธเจ้าด้วยการบูชาอย่างสูงที่สุด ชื่อว่า ได้ช่วยกันรักษาพระสัทธรรมไว้ไม่ให้เสื่อม ถือได้ว่าช่วยกันเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองดำรงเสถียรภาพอยู่ตลอดกาลนาน และอานิสงส์จากการพัฒนาสมาธินี้เองจะทำให้ผู้ปฏิบัติมีจิตที่บริสุทธิ์ ที่เรียกว่า จิตตวิสุทธิติ

๓) ทำให้นักปฏิบัติเข้าใจธรรมทั้งด้านปริยัติและด้านปฏิบัติได้ดีและละเอียดลออยิ่งขึ้น เช่น เข้าใจคำว่า รูปนาม พระไตรลักษณ์ เป็นต้น^{๑๒๘} ทำให้เป็นคนไม่ประมาท เพราะมีสติระลึกรู้อยู่กับ รูปนามเป็นส่วนมาก รู้จักปรมาตธรรม ไม่หลงติดอยู่ในสมมติบัญญัติอันเป็นเพียงโรงละครของชาวโลก เกิดปัญญาเข้าใจในรูปนามว่า รูปนามเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยการอาศัยซึ่งกันและกัน เมื่อประกอบกันแล้วก็สมมติว่าเป็นสัตว์บุคคล ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาอยู่เลย เป็นเพียงแต่นามและรูปเท่านั้น ความเห็นที่ถูกต้องตามความเป็นจริงนี้เรียกว่า ยถาภูตทัสสนะ อานิสงส์จากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานี้เองทำให้ผู้ปฏิบัติถอนออกจากทิวฏฐิ ๒ ประเภท คือ สัสตทิวฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นสัตว์ยังยืน) ซึ่งเป็นทิวฏฐิที่ทำให้ผู้ปฏิบัติเป็นผู้ล่าหลังอันเกิดจากความไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใสในคำสอนของพระพุทธเจ้า และอุจเฉททิวฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นสัตว์ขาดสูญ) ซึ่งเป็นทิวฏฐิที่ทำให้ผู้ปฏิบัติเป็นผู้ล่าหน้าไปอันเกิดจากความเห็นว่าเป็นสัตว์ขาดสูญตายไม่มี เมื่อผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาอันพาให้ตนพ้นจากทิวฏฐิทั้ง ๒ นี้ได้ ย่อมเป็นผู้เกิดทิวฏฐิที่บริสุทธิ์ เรียกว่า ทิวฏฐิวิสุทธิ และปรากฏญาณปัญญาเรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ^{๑๒๙}

๔) ทำให้มีกำลังใจเข้มแข็ง มีความขยัน มีความอดทน พัฒนาจิตใจให้เป็นนักเสียสละขึ้นอีกมาก เห็นแก่ส่วนรวมทำงานไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อยและไม่เบื่อง่าย ยิ่งทำยิ่งเพลิน ตรงกันข้ามกับสมัยก่อนเมื่อยังไม่ได้เข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ถึงปฏิบัติได้แค่ญาณ ๑ - ๒ คือ เพียงอยู่ในญาณต้นๆ หรือญาณต่ำๆ ถ้าพยายามรักษาไว้ได้หรือปฏิบัติต่อไป ก็สามารถจะป้องกันภัยในอบายภูมิได้ดังมีหลักฐานรับรองไว้ในวิสุทธิมรรคว่า ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงญาณที่ ๒ คือ ปัจจยปริคคหญาณนี้แล้ว ได้ความเบาอกเบาใจในพระพุทธศาสนา ได้ที่พึ่งที่ระลึกในพระพุทธศาสนา มีคติอันเที่ยง คือตายแล้วไม่ไปอบายภูมิ ชื่อว่า จุฬโสคาบัน หมายความว่า เป็นผู้เข้าสู่กระแสพระนิพพานน้อยๆ เป็นผู้เดินทางถูกแล้ว^{๑๓๐} และเพราะปัญญาในการพิจารณาความเป็นปัจเจกซึ่งกันและกันของรูปนามนี้เองทำให้ผู้ปฏิบัติคลายความสงสัยถึงความเป็นไปในอดีต อนาคต และปัจจุบันของรูปนาม ได้ตัดเวมตีกังขา คือข้อข้องใจสงสัยของตัวเอง ซึ่งได้เคยสงสัยว่า สมัยนี้ มรรค ผล นิพพาน จะมีอยู่หรือไม่ จึงเป็นผู้บริสุทธิ์จากความสงสัยในความเป็นไปของรูปนาม เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ^{๑๓๑}

๕) ทำคนให้เป็นผู้ว่างายสอนง่าย ไม่มีมานะทิวฏฐิ ไม่ถือตัว ทำคนให้หันหน้าเข้าหากันให้บรรจบกัน เพราะต่างฝ่ายต่างลดทิวฏฐิมานะลงหากัน เข้ากันได้ เป็นกันเอง รู้ใจกันดี ทำให้คนมีความเมตตากรุณาต่อกัน เอ็นดูกัน สงสารกัน พลอยยินดีอนุโมทนาสาธุการเมื่อเห็นผู้อื่นได้ดี ไม่มีความริษยากันและกัน ทำให้คนรักใคร่กัน ประองดองกัน สนทนสนมกัน เข้ากันได้ดีเป็นเสมือนหนึ่งญาติสนิท ด้วยกำลังของสติและสมาธิที่เกิดจากการปฏิบัตินี้เอง ทำให้ดูหนังสือธรรมเพลิงเพลิน ทำให้อธิบายธรรมได้ดีขึ้น ละเอียด สุขุม ขึ้นกว่าเดิม เพราะสามารถจะอธิบายได้ทั้งปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ซึ่งลุ่มลึกไปตามลำดับ เป็นมหากุศล เป็นบุญทุกขณะที่ลงมือปฏิบัติ หรือลงมือสอนผู้อื่น แนะนำผู้อื่น ทำให้สติดีขึ้น

^{๑๒๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙.), ทาง ๗ สาย **The Seven Paths**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท แอ็ดวานซ์ อินเตอร์ พริ้นติ้ง จำกัด), หน้า ๗๙ - ๙๗.

^{๑๒๙} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธมหาราช (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๙๘๗ - ๙๙๔.

^{๑๓๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙.), ทาง ๗ สาย **The Seven Paths**, หน้า ๗๙ - ๙๗.

^{๑๓๑} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธมหาราช (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๐๐๖ - ๑๐๐๗.

ความจำดีขึ้น จำได้แม่นยำ ไม่ค่อยหลงลืม มีสติตั้งมั่นดี ทั้งในยามปกติและยามใกล้จะตาย ทำคนให้เดินทางถูก ให้รู้จักวิถีทางแห่งชีวิตอันถูกต้องได้ดี ไม่หลงทาง ไม่มัวเมา ไม่ประมาท และรู้ด้วยปัญญาว่า การปฏิบัติทางใดเป็นทางถูก จึงชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้ว่าเป็นทางหรือไม่ใช่ทาง ที่เรียกว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

๖) ทำให้มีความเชื่อ ความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยหนักแน่นมั่นคงยิ่งขึ้นไป แก้นิสัยคนจากคนที่พาลเกร เช่น อังธพาล นักโทษ ถ้าได้เจริญวิปัสสนากรรมฐานแล้ว จะกลับตัวเป็นคนละคน ถ้านักโทษแต่ละคนได้เข้าปฏิบัติแล้ว เวลาปล่อยออกไปจะไม่กลับมาสู่คุก สู่ตารางอีกเลย อันปรากฏในภังคญาณ^{๑๓๒} ทำให้โรคภัยไข้เจ็บต่างๆ หายไป เช่น โรคประสาท โรคอัมพาต โรคกระเพาะ โรคปวดศีรษะ เป็นต้น อันเป็นคุณสมบัติของผู้เข้าถึงสังขารูปกษญาญาณ^{๑๓๓} เพราะความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนินที่ถูกต้อง เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

๗) ทำคนให้มีปัญญา ดับความทุกข์ร้อนทางกาย ทางใจ ทำกิเลส คือโลภะ โทสะ โมหะมานะ ทิฏฐิ เป็นต้น ให้เบาบางลง หากผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุถึงความเป็นอริยบุคคลเบื้องต้นได้ ย่อมทำให้เป็นคนที่ประเสริฐกว่าคนทั่วไปด้วยความบริสุทธิ์ที่เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะได้เดินทางสายกลาง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ทำคนให้ได้รับความสุข ๗ ประการ คือ สุขของมนุษย์ สุขทิพย์ สุขในฌาน สุขในวิปัสสนา สุขในมรรค สุขในผล สุขคือพระนิพพาน ตามสมควรแก่การปฏิบัติของตนๆ หรือตามสมควรแก่วาสนาบารมีของตน ซึ่งหากชาตินี้ยังไม่ได้สำเร็จมรรค ผล นิพพาน ก็จะเป็นปัจจัยให้ได้สำเร็จมรรค ผล นิพพานในชาติต่อไป

๓.๗ สรุปท้ายบท

คำว่า วิปัสสนา คือ ปัญญาที่รู้ชัด ปัญญาที่รู้ถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของสังขารทั้งหลาย วิธีการอบรมให้เกิดวิปัสสนา เรียกว่า ภาวนา เมื่อรวมคำทั้งสองเป็นวิปัสสนาภาวนา จึงหมายถึงการอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญาที่รู้ชัด แจ่มแจ้งในสภาวะธรรมตามความเป็นจริง พื้นเพหรืออารมณ์ของวิปัสสนาเรียกว่า วิปัสสนาภูมิ มี ๖ ประการ ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัง ๔ และปฏิจักษุสมบัติ ๑๒ เมื่อย่อลงได้แก่รูปและนาม อนึ่ง สติปัญญา ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม เมื่อย่อลงก็ได้แก่ รูปและนาม ธรรมคือวิปัสสนาภูมิและสติปัญญา ๔ ต่างกันโดยชื่อแต่โดยองค์ธรรมปรมาตม์แล้วก็ได้แก่รูปนาม การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาผู้ปฏิบัติต้องเจริญสติระลึกที่รูปรูปนามปรมาตม์อย่างต่อเนื่องด้วยองค์คุณ ๓ ประการ คือ อาตปปี สัมปชานโน สติมา ตั้งแต่ตื่นนอนจนกระทั่งหลับไป จะส่งผลให้เกิดวิปัสสนาญาณแก่กล้ามากขึ้นไปโดยลำดับ สามารถหยั่งเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของรูปนามตามความเป็นจริง จนสามารถแทงตลอดถึงมรรค ผล นิพพานได้

^{๑๓๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๑๘๒.

^{๑๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๙.

บทที่ ๔

ปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การรับรู้สภาวะธรรมต่างๆ ที่ปรากฏผ่านทางเครื่องมือภายในร่างกาย ได้แก่ ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นรับรส กายถูกต้องสัมผัส และใจนึกคิดใคร่ครวญนั้น เมื่อเกิดขึ้นโดยขาดปัญญาในการพิจารณาตามความเป็นจริงในสภาพธรรมนั้นว่า มีการเกิดขึ้นแล้ว มีความเสื่อมสลายและดับไป เป็นธรรมดา ซึ่งการขาดปัญญาย่อมหมายถึงการเป็นผู้มีอวิชชาคือความไม่รู้ตามความเป็นจริงของธรรมชาติทั้งปวง ดังนั้น กระบวนการปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุย่อมเดินหน้าไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ตราบเท่าที่อวิชชาคือความไม่รู้ปรากฏขึ้นทุกครั้งที่เกิดกระบวนการรับรู้ แต่เพราะอวิชชาเองเป็นสภาพที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีความเกิดขึ้นได้ ก็มีความดับได้ ย่อมหมายถึงการที่ปัญญาจะปรากฏเพื่อทำการประหานอวิชชาซึ่งเป็นธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกันได้ ดังนั้นหากพัฒนาปัญญาด้วยกระบวนการที่ต้อง ย่อมนำไปสู่การดับไปอย่างไม่มีส่วนเหลือของอวิชชาที่มีความสำคัญต่อปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุได้ ซึ่งกระบวนการพิจารณาปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุให้ถูกต้องนั้น ต้องเป็นกระบวนการพิจารณาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นทางสายเอกเพื่อบรรลุนิพพานและเข้าถึงพระนิพพาน ดังนั้น ในบทนี้ผู้วิจัยจึงศึกษาเรื่องปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยกำหนดประเด็นศึกษาไว้ดังนี้

- ๔.๑ ปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุกับกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๔.๒ ปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุกับเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๔.๓ ปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุกับจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๔.๔ ปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุกับธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๔.๕ ประโยชน์ที่ได้จากการศึกษาปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๔.๖ สรุปท้ายบท

๔.๑ ปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุกับกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

การปฏิบัติวิปัสสนาในหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น ในมหาสติปัฏฐานสูตร กล่าวถึงการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยมีสติระลึกรู้พิจารณาเห็นกายในกาย โดยแบ่งออกเป็น ๖ หมวด ได้แก่

๑. อานาปานสติ หมวดการปฏิบัติทางกายว่าด้วยเรื่องของการพิจารณาลมหายใจออกและเข้า มี ๑ หมวด
๒. อิริยาบถ หมวดการปฏิบัติทางกายว่าด้วยเรื่องของการพิจารณาอิริยาบถใหญ่ มี ๑ หมวด
๓. สัมปชัญญะ หมวดการปฏิบัติทางกายว่าด้วยเรื่องของการพิจารณาความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในอิริยาบถย่อย มี ๑ หมวด

๔. ปฏิภูมณสิกการ หมวดการปฏิบัติทางกายว่าด้วยเรื่องของการพิจารณาส่วนต่างๆ ของร่างกายว่าล้วนเป็นสิ่งปฏิภูม มี ๑ หมวด

๕. ธาตุมนสิกการ หมวดการปฏิบัติทางกายว่าด้วยเรื่องของการพิจารณาความเป็นจริงของกายนี้ว่า เป็นเพียงก้อนหรือมวลหรือขณะของธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ และลม มี ๑ หมวด

๖. นวสีวลิกา หมวดการปฏิบัติทางกายว่าด้วยเรื่องของการพิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ เป็นระยะๆ ๙ แบบหรือระยะจนผู้ฟังเฝ้าไปเรื่อยๆ ในที่สุด มี ๙ หมวด

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยการพิจารณาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้เป็นการปฏิบัติที่เหมาะสมกับผู้ปฏิบัติที่มีต้นหาจริต มีปัญญาน้อยเนื่องจากเป็นผู้มีความเห็นผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงว่า กายนั้นเป็นสิ่งที่สวยงาม เรียกว่า สุภวิปัสสาส ในปัจจุสมุปบาทฝ่ายเหตุ นั้น โยคีบุคคลผู้มีต้นหาจริต (ความประพฤติหนักไปทางด้านต้นหา) จะรู้ถึงปัจจุสมุปบาทฝ่ายเหตุโดยรู้ถึงความที่ต้นหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทานเป็นต้นไป แต่ในความเป็นจริงนั้นอวิชชาที่เกิดร่วมในขณะที่ต้นหาเกิดด้วยเช่นเดียวกัน ต่างกันที่ผู้มีต้นหาจริตจะเห็นต้นหาได้ชัดเจนกว่า ในวิสุทธิมรรคกล่าวว่า ผู้มีต้นหาจริตพิจารณาปัจจุสมุปบาทในภวจักรที่ ๒ เริ่มตั้งแต่ต้นหาเป็นต้นไป^๑

การศึกษาปัจจุสมุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยอาศัยการกำหนดรู้ตามหลักของกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ในที่นี้จักยกมา ๓ หมวด มีดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ ปฏิจุสมุปบาทฝ่ายเหตุกับหมวดอริยาบถ

ในการพิจารณาอริยาบถซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวหลักในชีวิตประจำวันนั้น ผู้ปฏิบัติต้องตามรู้ในอริยาบถใหญ่ ๔ อริยาบถ ได้แก่ การยืน การเดิน การนั่ง และการนอน ในขณะที่ผู้ปฏิบัติกำลังอยู่ในอริยาบถนั้นๆ โดยปกติแล้ว การยืน การเดิน การนั่ง และการนอน เป็นอริยาบถที่อยู่ในชีวิตประจำวันเสมอ แม้ผู้ที่ไม่ได้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเองก็ยังคงอริยาบถทั้ง ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ แต่ผู้ปฏิบัติต้องเข้าใจตามความเป็นจริงว่า ไม่มีสัตว์ บุคคล หลิง ชาย กำลังเดินอยู่เป็นเพียงแต่รูปและนามที่เคลื่อนไหวโดยความเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน เช่น การเดินปรากฏขึ้นเพราะการแผ่ขยายของวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เป็นต้น โดยอธิบายปรากฏการเคลื่อนไหวของร่างกายว่า จิต (ความคิด) เกิดขึ้นว่า เราจะเดิน จิตนั้นทำให้วาโยธาตุ (ธาตุลม) เกิดขึ้นเคลื่อนไหว การยืน การนั่งและการนอนก็มีลักษณะเดียวกัน^๒ เมื่อผู้ปฏิบัติรู้ลักษณะของอริยาบถอย่างนี้ก็จะละสัจตูปัลลัทธิ (การยึดถือว่าเป็นสัตว์) ได้ ถอนอรรถตสญญา (ความสำคัญว่าเป็นอัตตา) และชื่อว่าเป็นการปฏิบัติสติปัฏฐานภาวนา เพราะฉะนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติตามรู้ในอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ที่เป็นไปโดยเหตุและปัจจัยเท่านั้นอย่างนี้ทั้งภายในคือของตนเอง และภายนอกคือของบุคคลอื่น ผู้ปฏิบัติควรนำเอาความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งรูปขันธ์ด้วยอาการ ๕ อย่างมาโดยนัย มีอาทิว่า เพราะอวิชชาเกิด รูปขันธ์จึงเกิด^๓ ย่อมทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญารู้แจ้งในปัจจุสมุปบาทฝ่ายเหตุโดยการกำหนดรู้ในอริยาบถตามหลัก

^๑ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อจา อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๙๖๔.

^๒ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๐๘/๓๘๑ - ๓๘๒.

^๓ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๐๘/๓๘๓.

กายานุปัสสนาสติปัฏฐานได้ พร้อมทั้งยกเอารูปนามที่กำหนดและเหตุปัจจัยนั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์เพื่อปฏิบัติวิปัสสนากาวานาจนกระทั่งบรรลุธรรมได้

๔.๑.๒ ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุกับหมวดสัมปชัญญะ

ในการทำความรู้สึกตัวในอิริยาบถย่อยต่างๆ เช่น การก้าวเท้า การเหลียวมอง การคู้แขน หรือเหยียดแขน เป็นต้น ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาด้วยความมีสัมปชัญญะ (ความรู้สึกตัว) อยู่ตลอดเวลาไม่ว่าจะอยู่ในอิริยาบถใดก็ตาม ซึ่งสัมปชัญญะ มี ๔ ประการ ได้แก่

๑) สาตถกสัมปชัญญะ คือ การคิดว่าการก้าวเดินแต่ละครั้งเป็นประโยชน์หรือไม่เป็นประโยชน์ต่อตนเอง ซึ่งไม่ได้เป็นไปตามอำนาจของความคิดเพียงอย่างเดียว แต่เป็นการทำความรู้สึกตัวเมื่อคิดจะก้าวเดินก่อนจึงค่อยก้าวเดินไป หรือในการเห็นภาพอสุภกรรมณ (ภาพที่ไม่สวยงาม เช่น ศพ เป็นต้น) อันเป็นอารมณ์ในการปฏิบัติได้ทั้งสมถกาวานาและวิปัสสนากาวานาก็ถือเอาประโยชน์จากอสุภกรรมณนั้น แล้วพิจารณาโดยความสิ้นไปเชื่อมโยงไป ทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถปฏิบัติวิปัสสนากาวานาจนกระทั่งบรรลุธรรมได้เช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า สาตถกสัมปชัญญะ

๒) สัปายสัมปชัญญะ คือ การทำความรู้สึกตัวว่า อารมณ์ที่กำหนดมีความสบายหรือไม่สบายต่อการปฏิบัติ เช่น การเห็นภาพที่ทำให้เกิดความใคร่ ความพอใจอยากได้ (อิฏฐารมณ์) หรือเห็นภาพที่ทำให้เกิดอารมณ์ขัดเคืองใจ (อนิฏฐารมณ์) กล่าวได้ว่า อารมณ์ดังกล่าวไม่เป็นสัปายะแก่ผู้ปฏิบัติในขณะนั้น เช่น ศพของเพศหญิง เป็นอสัปายะของชาย เป็นต้น การกำหนดรู้ในอารมณ์ต่างๆ ว่าเป็นสัปายะนั้นจึงได้ชื่อว่า สัปายสัมปชัญญะ

๓) โคจรสัมปชัญญะ คือ การรู้ชัดหรือตระหนักชัดอยู่ตลอดเวลาถึงสิ่งที่เป็นกิจ หน้าที่ โดยเฉพาะการไม่ทิ้งอารมณ์กรรมฐาน ทั้งสมถกาวานาและวิปัสสนากาวานา ไม่ให้เขว เผลอ ลึนลอย หรือหลงลืมไปเสีย^๔ โดยในขณะยืน เดิน นั่ง หรือนอนก็รู้จักขมกิลเลสที่เกิดขึ้นในอิริยาบถนั้นๆ ด้วยการทำความรู้สึกตัวในอิริยาบถต่างๆ รวมถึงการรับประทานอาหาร ผู้ปฏิบัติต้องมนสิการกรรมฐาน กำหนดปฏิกุศลสัญญาในอาหาร พิจารณาโดยเปรียบเทียบกับน้ำมันหยอดเพลลา ผ่าฟันแผลและเนื้อบุตรนำอาหารที่ประกอบด้วยองค์ ๘ มา ไม่ใช่ฉันเพื่อจะเล่น ไม่ใช่ฉันเพื่อจะตกแต่ง ไม่ใช่ฉันเพื่อจะประดับประดา และฉันแล้ว จัดเรื่องเกี่ยวกับน้ำ (ดื่ม, ล้าง) เสร็จแล้ว ระวังความลำบากที่เกิดจากอาหาร (เมาข้าวสุก) สักครู่หนึ่งแล้ว จึงมนสิการกรรมฐานในเวลาหลังฉันเหมือนกับเวลาก่อนฉัน และในเวลาปัจฉิมยามเหมือนกับเวลาปฐมยาม ภิกษุรูปนี้ เรียกได้ว่าทั้งนำไปและนำกลับ^๕

๔) อสัมโมหสัมปชัญญะ คือ การรู้ตัวตระหนักชัดในการเคลื่อนไหว หรือในการกระทำนั้น และในสิ่งที่กระทำนั้น ไม่หลง ไม่สับสน เมื่อผู้ปฏิบัติทำการก้าวไปข้างหน้าหรือถอยกลับ จะไม่สับสนเหมือนบุคคลทั่วไปที่มีความหลงไปว่า อตตาก้าวไปข้างหน้า อตตาให้เกิดการก้าวไปข้างหน้า หรือว่าเราก้าวไปข้างหน้า เราให้เกิดการก้าวไปข้างหน้า ในการก้าวไปข้างหน้า เป็นต้น เมื่อเกิดความคิด (จิต) ขึ้นว่าเราจะไม่หลงลืมก้าวไปข้างหน้า วาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เมื่อให้เกิดวิญญูติขึ้น จะเกิดขึ้นพร้อมกับจิตดวงนั้น โครงกระดุกที่สมมติว่ากายนี้จะก้าวไปข้างหน้าตามอำนาจของการแผ่ขยายแห่ง

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔๕.

^๕ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๐๙/๓๙๑.

วาโยธาตุที่เกิด แต่กิริยาจิตด้วยประการอย่างนี้ ในการยกเท้าแต่ละข้างขึ้น ธาตุ ๒ ชนิด คือปฐวีธาตุ และอาโปธาตุจะหย่อนจะอ่อนลง ธาตุอีก ๒ อย่างคือ เตโชธาตุ และวาโยธาตุจะมีกำลังมากยิ่งขึ้น ในการย่างเท้าไปและการสืบทเท้าไปเกิดจากเตโชธาตุและวาโยธาตุ ส่วนปฐวีธาตุและอาโปธาตุจะมีกำลังมากยิ่งขึ้นเมื่อเหยียบเท้า วางเท้า และกดเท้าลง สรุปลงโดยปรมาตม์แล้ว คือ เป็นการเดินของธาตุเท่านั้น การยืน การนั่ง การนอน ก็ของธาตุ เพราะว่าในส่วนนั้นๆ จิตดวงอื่นเกิด ดวงอื่นดับพร้อมกับรูป (เป็นคนละดวง ไม่ใช่ดวงเดียวกัน) เหมือนกระแสน้ำที่ไหลติดต่อกันเป็นระลอก ความไม่หลงในการก้าวไป ซึ่งการเหลียวมอง หรืออริยาบถย่อยอื่นๆ ผู้ปฏิบัติก็สามารถตามรู้โดยความเป็นธาตุซึ่งเป็นรูป ชันธ์และตามรู้จิตที่เกิดขึ้นขณะที่มีการเคลื่อนไหวนั้นว่าเป็นนามชันธ์ได้ด้วยเช่นกัน โดยสามารถอธิบายด้วยตัวอย่างการมองเห็นรูปได้ว่า ทั้งจักขุ ทั้งรูป ชื่อว่ารูปชันธ์ การเห็น ชื่อว่าวิญญาณชันธ์ การเสวยอารมณ์ที่สัมปยุตด้วยวิญญาณชันธ์นั้น ชื่อว่าเวทนาชันธ์ ความจำได้หมายรู้ ชื่อว่าสัญญาชันธ์ ธรรมมีผัสสะเป็นต้น ชื่อว่าสังขารชันธ์ หรือพิจารณาโดยความเป็นอายตนะว่า จักขุชื่อว่าจักขวยตนะ รูปชื่อว่ารูปายตนะ การเห็นชื่อวามนายตนะสัมปยุตตธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่า ธรรมายตนะ เพราะอายตนะ ๔ เหล่านี้มาประจวบกัน การแลตรงและการแลซ้ายแลขวาจึงปรากฏ ไม่มีสัตว์บุคคลอยู่เลย แม้การพิจารณาโดยความเป็นธาตุ ก็มีลักษณะเช่นเดียวกันโดยอาศัยใจความสำคัญคือ การรู้ว่าไม่มีอัตตาใดปรากฏขณะเกิดอริยาบถต่างๆ มีเพียงสภาวะธรรมที่เป็นปรมาตม์เท่านั้น ด้วยการกำหนดว่า เห็นหนอ เมื่อเกิดกระบวนการเห็น ในการเคลื่อนไหวต่างๆ ผู้ปฏิบัติสามารถตามรู้ได้ โดยอาศัยคำบริกรรมในช่วงต้นเพื่อให้การกำหนดตรงกับสภาวะที่เป็นจริง แต่เมื่อวิปัสสนาญาณ แก่กล้าขึ้นแล้วก็ไม่จำเป็นต้องอาศัยคำบริกรรมอีกต่อไป^๖

จากการพิจารณาสัมปชัญญะทั้ง ๔ นี้ ผู้ปฏิบัติจะเห็นว่า เมื่อมีความรู้สึกตัวในการเคลื่อนไหวที่เป็นอริยาบถย่อยต่างๆ จะเกิดปัญญาเห็นตามความเป็นจริงว่า ไม่มีสัตว์ บุคคลปรากฏอยู่ในขณะที่ทำการเคลื่อนไหวนั้นเลย และผู้ปฏิบัติยังสามารถรู้ชัดเหตุที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวว่า เพราะจิตทำให้วาโยธาตุเกิดการเคลื่อนไหว และยังสามารถเห็นกระบวนการปฏิจสมุพบาทฝ่ายเหตุเกิดขึ้นโดยลักษณะเช่นเดียวกับการพิจารณาอริยาบถใหญ่ คือสามารถพิจารณาความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งรูปชันธ์ด้วยอาการ ๕ อย่าง เช่น เพราะอวิชชาเกิด รูปชันธ์จึงเกิด เป็นต้น ทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นด้วยความละเอียดมากขึ้นว่า แม้ในการเคลื่อนไหวเพียงเล็กน้อยก็สามารถเกิดกระบวนการปฏิจสมุพบาทฝ่ายเหตุขึ้นได้ และยังสามารถกำหนดรู้ปฏิจสมุพบาทฝ่ายเหตุขึ้นเพื่อยกขึ้นสู่การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้อีกด้วย ผู้ปฏิบัติจะสามารถเข้าใจเหตุที่ทำให้กองรูปเกิดขึ้น กล่าวคือกองรูปเกิดจากเหตุคือจิตที่ต้องการทำอากัปกิริยาต่างๆ ถ้าไม่มีจิตดังกล่าว รูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้ รูปยังเกิดจากสาเหตุอื่นอันได้แก่อวิชชา (ความไม่รู้ที่เกิดในภพก่อน) ตัณหา (ความเพติดเพตินในกามคุณซึ่งเกิดในภพก่อน) กรรม (การกระทำในภพก่อน) และอาหาร (สิ่งที่ติมกินในภพนี้) ถ้าไม่มีสภาวะเหล่านี้ก็ไม่มีการรูป ดังนั้นเป็นต้น^๗ เมื่อกำหนดรู้โดยสภาวะได้เช่นนี้ ผู้ปฏิบัติย่อมเกิดปัญญา

^๖ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, พระคันธसारากังค์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: ซีไอโอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗๓.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๘.

เห็นตามความเป็นจริงของสภาวะรูปนาม และเป็นผู้ไม่อิงอาศัยด้วยตัณหาและทิฏฐิ ไม่ยึดมั่นในอุปาทานชั้น ๕ และถึงซึ่งความดับทุกข์ทั้งปวงได้

๔.๑.๓ ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุกับหมวดธาตุมนสิการ

ในการพิจารณาหมวดปฏิภูมมนสิการนั้น เป็นการพิจารณาธาตุอันได้แก่ มหาภูตรูปทั้ง ๔ มีความสัมพันธ์สืบเนื่องจากการพิจารณาความเป็นปฏิภูมในร่างกาย โดยเบื้องต้นผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาธาตุที่ปรากฏในหมวดปฏิภูมอันได้แก่ ปฐวีธาตุและอาโปธาตุ ส่วนเตโชธาตุและวาโยธาตุเป็นธาตุที่ทำงานร่วมกันภายในร่างกาย ซึ่งสามารถแสดงรายละเอียดที่เรียกว่า อากาโร ๔๒ ได้ดังต่อไปนี้

๑) ปฐวีธาตุที่เป็นปฏิภูมในร่างกาย ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า

๒) อาโปธาตุ ได้แก่ ดี เสดด หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เพลวมน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูล

๓) เตโชธาตุ ได้แก่ ไอน้ำในร่างกาย ไฟที่ทำให้เสื่อมโทรม ไฟเผาเผา และไฟที่ย่อยอาหาร

๔) วาโยธาตุ ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงสู่เบื้องล่าง ลมในช่องท้อง (ลมในช่องท้องนอกลำไส้ใหญ่) ลมในลำไส้ใหญ่ ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจเข้าออก

เมื่อพิจารณาโดยความเป็นธาตุนั้น อาโปธาตุ หรือธาตุน้ำโดยปรมาตม์แล้วไม่ใช่ธาตุที่สัมผัสทางกายได้ แต่เป็นสิ่งที่รับรู้ได้ทางใจเมื่อกระทบกับปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุก่อน ซึ่งความจริงน้ำที่สัมผัสได้นั้นเป็นปฐวีธาตุที่มีลักษณะอ่อน ประกอบด้วยสภาวะเย็นหรือร้อนของเตโชธาตุ และสภาวะหย่อนของวาโยธาตุ ส่วนสภาวะไหลหรือเกาะกุมของธาตุน้ำเป็นสิ่งที่รับรู้ได้ทางใจเท่านั้น^๘

เมื่อผู้ปฏิบัติตามรู้กายโดยความเป็นธาตุแล้วจะพบว่า ร่างกายประกอบด้วยธาตุทั้ง ๔ ซึ่งเป็นมหาภูตรูปและจิตจะรู้ชัดมหาภูตรูปโดยความเป็นสภาวะ คือ ปฐวีธาตุ มีลักษณะอ่อนหรือแข็ง อาโปธาตุมีลักษณะไหลและเกาะกุม เตโชธาตุมีลักษณะเย็นหรือร้อน และวาโยธาตุมีลักษณะหย่อนหรือตึง ซึ่งสภาวะดังกล่าวไม่มีสัตว์บุคคลอยู่ กระบวนการของปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุจะเกิดขึ้นหากผู้ปฏิบัติขาดสติซึ่งเป็นเครื่องกันกระแสนิสได้แก่ ตัณหา ทิฏฐิ กิเลส ทุจริต และอวิชชา^๙ และเมื่อมีสติกำหนดรู้มนสิการธาตุแล้ว ผู้ปฏิบัติจะสามารถรู้ชัดกายภายในและภายนอกโดยความเป็นธาตุพร้อมทั้งรู้เหตุปัจจัยที่ทำให้ธาตุเหล่านั้นเกิดขึ้นซึ่งได้แก่ อวิชชา ตัณหา อาหาร และกรรม เช่นเดียวกับการพิจารณากายในกายานุปัสสนาสติปัฏฐานหมวดอื่นๆ กระบวนการของธาตุยังสืบเนื่องถึงกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท เช่น เมื่อกายสัมผัสกับปฐวีธาตุคือสภาวะอ่อนหรือแข็งทั้งภายในร่างกายของตนเองและภายนอกร่างกาย ย่อมเป็นการเกิดผัสสะทางกายซึ่งหากผู้ปฏิบัติไม่มีสติกำหนดรู้ย่อมเกิดอวิชชาในการสัมผัสนั้น ทำให้เกิดเวทนาคือความชอบใจ ความไม่ชอบใจ หรือความเฉยด้วยความหลง ก่อให้เกิดตัณหาและอุปาทานในทันที แต่หากผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ด้วยความมีสติ ผู้ปฏิบัติจะรู้ถึงความปึงจัยของธาตุต่อการเกิดผัสสะได้ และยกทั้งนามและรูปที่เกิดขึ้นจากการพิจารณาธาตุขึ้นสู่การพิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา

^๘ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๒๘.

^๙ ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๑/๗๔๕.

เช่นเดียวกับหมวดอื่นๆ ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ย่อมสามารถถอนตัณหาและทิฏฐิพร้อมทั้งความยึดมั่นในอุปาทานขั้นต่อไปได้

สรุปความว่า ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุปรากฏขึ้นในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยในอรรถกถาแสดงถึงความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุในแต่ละหมวดในส่วนของการพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกาย เช่น อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดรูป เป็นต้น ซึ่งกระบวนการของกายที่เป็นรูปและจิตที่รับรู้เป็นนามนั้นมีปัจจัยซึ่งกันและกันพร้อมทั้งมีเหตุให้เกิดได้แก่ อวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร ดังนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐานย่อมประจักษ์แจ้งในปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุ และสามารถปฏิบัติวิปัสสนาโดยยกอุปาทานที่กำหนดพร้อมทั้งปัจจัยให้รูปนามเกิดนั้นขึ้นสู่พระไตรลักษณ์จนกระทั่งขจัดเสียซึ่งอภิขมาและโทมนัส เมื่ออินทรีย์แก่กล้าย่อมบรรลุถึงมรรคญาณผลญาณได้

๔.๒ ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุกับเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในการกำหนดรู้เวทนาตามหลักเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ผู้ปฏิบัติพึงแยกเวทนาออกเป็น ๓ ประการ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา ในอรรถกถาสติปัฏฐานสูตรกล่าววว่า บรรดาผัสสะ เวทนา วิญญาณเหล่านั้น ผัสสะปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติใด ไม่เฉพาะผัสสะนั้นอย่างเดียวจะเกิดขึ้น ถึงเวทนาที่เสวยอารมณ์อยู่นั้นนั้นแหละก็จะเกิดขึ้นกับผัสสะนั้น ถึงสัญญาที่จำได้หมายรู้ถึงเจตนาที่จงใจอยู่ ถึงวิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์นั้นอยู่ ก็จะเกิดขึ้นพร้อมกับผัสสะนั้น เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติย่อมกำหนดเจตสิกธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕ อยู่นั่นเอง ดังนั้น กระบวนการของเวทนาจึงไม่ใช่เกิดแต่เพียงเวทนาอย่างเดียว แต่เป็นการเกิดร่วมกันระหว่าง ผัสสะ เวทนา วิญญาณ สัญญา และเจตนา^{๑๐}

เพื่อให้ผู้ปฏิบัติทราบถึงความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุกับเวทนา จึงควรพิจารณาเวทนาแต่ละประเภทโดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ สุขเวทนา

สุขเวทนา คือความรู้สึกเป็นสุขทางกายหรือทางใจ โดยสุขเวทนาทางกายได้แก่ ความโล่ง ความเบา ความสบาย เป็นต้น และสุขทางใจได้แก่ ความดีใจ ความเบิกบาน โสมนัส ยินดี โดยผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดรู้ตามอาการดังกล่าวว่า โล่งหนอ สบายหนอ หรือสุขหนอ ในความเป็นจริงร่างกายไม่อาจรู้สึกได้ด้วยตัวเอง เพราะเป็นรูปธรรมที่รู้อื่นๆ ไม่ได้ ต้องอาศัยจิตที่ประกอบด้วยเวทนาเจตสิกทำหน้าที่รู้สึก โดยมีร่างกายเป็นฐานให้รู้สึกได้^{๑๑} โดยสุขเวทนาที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากผัสสะคือมีการกระทบกับรูปปารมณเป็นต้น ในช่องทางอื่นเช่น หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นรับรส กายถูกต้องสัมผัส หรือจิตคิดใคร่ครวญ ก็สามารถทำให้เกิดสุขเวทนาได้ เมื่อผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา คือความสุขเป็นต้น จึงเกิดความรู้สึกสบายอันเป็นเหตุให้เกิดตัณหา คือ สุขเวทนาก่อให้เกิดความพอใจในสุขที่ได้รับอยู่และทำให้อยากได้รับความสุขยิ่งขึ้นไป ไม่พอใจกับสุขที่มีอยู่ว่าดีเลิศ ด้วยเหตุนี้การ

^{๑๐} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๑๓/๔๑๓.

^{๑๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๓๓.

กำหนดรู้เวทนาตามหลักเวทนานุปัสสนาจึงเป็นการตัดวงจรของวิภูฏสงสารอย่างแท้จริง เพราะเมื่อ กำหนดรู้เวทนาที่มีประโยชน์ คือการขจัดตัณหาทำให้ตัณหาไม่เกิดขึ้นแล้ว อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ การรวนเวียนในสังสารวัฏที่เริ่มต้นจากตัณหาก็ก่เกิดขึ้นไม่ได้^{๑๒} การกำหนดในสุขเวทนายัง เป็นการละราคานุสัยซึ่งนอนเนื่องอยู่ในสันดานอีกด้วย^{๑๓}

มหาสติปัฏฐานสูตรนั้น แบ่งสุขเวทนาออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑) สามิสสุข คือ สุขของกามคุณ ความพอใจเกี่ยวกับกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส อันได้แก่ สิ่งที่น่ารักพอใจซึ่งอยู่ภายในและภายนอกร่างกาย ในบางแห่งเรียกว่า เคหสิตโสมนัส คือ โสมนัสอาศัยเรือน โสมนัสประเภทนี้มีลักษณะเป็นเหยื่อล่อในทางโลก เมื่อได้เสพลึงใดสิ่งหนึ่ง ที่น่าพอใจทางตาได้เห็นภาพที่น่าใคร่ น่าพอใจเป็นต้น การรับรู้ทางหู จมูก ลิ้น กาย ใจ ด้วยอารมณ์ที่ น่าใคร่ น่าพอใจก็มีลักษณะเดียวกันกับการเห็นภาพทางตาซึ่งสิ่งที่น่าพอใจล้วนเป็นเหยื่อล่อทั้งสิ้น ผู้ปฏิบัติเมื่อพบกับสามิสสุขนี้จึงควรกำหนดรู้ด้วยปัญญาตามหลักสติปัฏฐาน และควรพิจารณาสามิสสุข นี้ว่า กามคุณอันเป็นสุขนี้ เป็นของน้อย เลวทราม ความยินดีในกามนั้นเป็นทุกข์มาก มีความคับแค้น มากเปรียบเช่นหลุมถ่านเพลิง เป็นต้น^{๑๔}

๒) นีรามิสสุข คือ สุขที่ไม่อิงกามคุณ เมื่อผู้ปฏิบัติเกิดปีติโสมนัสในขณะอบรมตนด้วยการ ระลึกรู้ลมหายใจในอิริยาบถ การเคลื่อนไหว ความเป็นอสุภะ ความเป็นมหาภูตรูป หรือความเป็น ชากศพออย่างใดอย่างหนึ่งในหมวดเวทนา จิต และธรรม ซึ่งปลอดโปร่งจากกามได้ชั่วขณะ แล้วเกิด ปัญญาเห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ โดยตรงและโดยอนุมานว่า อารมณ์ ๖ ที่เป็นอดีตและปัจจุบันว่ามีสภาพไม่เที่ยงเช่นเดียวกัน เรียกว่า เนกขัมมสิตโสมนัส คือ โสมนัสอาศัยวิปัสสนา^{๑๕} ในอรรถกถากล่าวขยายความว่า เมื่อสามารถเพื่อให้ชวนชวยเริ่มวิปัสสนา ด้วยสามารถรู้ความไม่เที่ยงเป็นต้น เกิดโสมนัสว่า วิปัสสนาที่เราชวนชวยนี้ ทำให้โสมนัสเกิดขึ้น เมื่อ อารมณ์อันน่าปรารถนาไปปรากฏในทวาร ๖ รู้แจ้งว่ารูปทั้งหลายไม่เที่ยง ก็พิจารณาเห็นความ แปรปรวน คลายกำหนดและดับเสียได้ ด้วยปัญญาอันเห็นชอบตามความเป็นจริงว่า รูปทั้งหลายใน อดีตหรือปัจจุบันก็ดี รูปเหล่านั้นทั้งปวงก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ดังนี้โสมนัส ก็ย่อมเกิดขึ้น ซึ่งเรียกว่า เนกขัมมสิตโสมนัส เพราะเป็นโสมนัสอาศัยการออกจากกาม ๖^{๑๖}

กระบวนการพิจารณาสุขเวทนาจากอายตนะทั้ง ๖ ดังนี้

๑) เมื่อเห็นรูปทางตา ซึ่งเกิดจากตาเห็นรูป เกิดจักขุวิญญาณ ย่อมแสดงส่วน จักขายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดจักขุสัมผัสสะ ทำให้สุขเวทนาอันเกิดจากรูป ปรากฏในช่วงจักขุสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่จักขุสัมผัสสะชาเวทนา คือเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงรูปนั้นเป็น อารมณ์ กำหนดว่า สุขหนอ

^{๑๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๕๑

^{๑๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๑/๒๗๑.

^{๑๔} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๗/๔๖๙.

^{๑๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๓.

^{๑๖} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๒๗๐ - ๒๗๘/๑๘๔ - ๑๘๕.

๒) เมื่อได้ยินเสียงทางหู ซึ่งเกิดจากหูได้ยินเสียง เกิดโสตวิญญาน ย่อมแสดงส่วนโสตายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดโสตสัมผัสสะ ทำให้สุขเวทนาอันเกิดจากเสียง ปรากฏในช่วงโสตสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่โสตสัมผัสสะชาเวทนา คือเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงเสียงนั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า สุขหนอ

๓) เมื่อได้กลิ่นทางจมูก ซึ่งเกิดจากจมูกได้กลิ่น เกิดฆานวิญญาน ย่อมแสดงส่วนฆานายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดฆานสัมผัสสะ ทำให้สุขเวทนาอันเกิดจากกลิ่น ปรากฏในช่วงฆานสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่ฆานสัมผัสสะชาเวทนา คือเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงกลิ่นนั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า สุขหนอ

๔) เมื่อรับรสทางลิ้นแล้ว ซึ่งเกิดจากลิ้นรับรส เกิดชีวหาวิญญาน ย่อมแสดงส่วนชีวหาตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดชีวหาสัมผัสสะ ทำให้สุขเวทนาอันเกิดจากรส ปรากฏในช่วงชีวหาสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่ชีวหาสัมผัสสะชาเวทนา คือเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงรสนั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า สุขหนอ

๕) เมื่อเกิดสัมผัสทางกาย ซึ่งเกิดจากกายกระทบโณภูมัพพารมณฺ์ เกิดกายวิญญาน ย่อมแสดงส่วนกายายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดกายสัมผัสสะ ทำให้สุขเวทนาอันเกิดจากโณภูมัพพารมณฺ์ ปรากฏในช่วงกายสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่กายสัมผัสสะชาเวทนา คือเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงโณภูมัพพารมณฺ์นั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า สุขหนอ

๖) เมื่อรับรู้ธรรมารมณฺ์ทางใจ ย่อมเกิดจากจิตคิดนึก เกิดมนวิญญาน ย่อมแสดงส่วนมนายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดมนสัมผัสสะ ทำให้สุขเวทนาอันเกิดจากธรรมารมณฺ์ ปรากฏในช่วงมนสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่มนสัมผัสสะชาเวทนา คือเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงธรรมารมณฺ์นั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า สุขหนอ

ดังนั้น การกำหนดรู้สุขเวทนานี้ จึงเป็นการศึกษาปฏิบัติจสมุปปาทฝ่ายเหตุร่วมด้วยตามกระบวนการที่ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนานั้นเอง

๔.๒.๒ ทุกขเวทนา

ทุกขเวทนา คือความรู้สึกทุกข์ทางกาย ทุกข์ทางใจ โดยทุกขเวทนาทางกาย ได้แก่ ความเจ็บปวด เมื่อย ชา คั้น ร้อน เย็น จุก เสียด เหนื่อย เป็นต้น ส่วนทุกขเวทนาทางใจ ได้แก่ ความเศร้าโศก เสียใจ กลัว ไม่สบายใจ ร้อนใจ วิตกกังวล เป็นต้น^{๑๗}

มหาสติปัฏฐานสูตรนั้น แบ่งทุกขเวทนาออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑) สามีสทุกข์ คือ ทุกขเวทนาที่อิงกามคุณ คือ ความทุกข์กายหรือทุกข์ใจจากความอยากเสพกามคุณที่เจือด้วยกิเลสและไม่ได้สมความปรารถนา หรือการหวนคิดถึงความทุกข์ที่เคยประสบมาก่อนซึ่งสามารถเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า เคหสิตโทมนัส (โทมนัสอิงเรือน)^{๑๘}

๒) นิรามิสทุกข์ คือ ทุกข์ไม่อิงกามคุณ ได้แก่ ความเสียใจเกี่ยวกับวิปัสสนาของผู้ปฏิบัติที่ไม่ประสบความสำเร็จก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเท่าที่ควร หรือปฏิบัติเป็นเวลานานก็ไม่อาจบรรลุ

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๓๕.

^{๑๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๔.

มรรคผลได้ เรียกอีกอย่างว่า เนกขัมมสิตโทมนัส (โทมนัสอิงเนกขัมมะ)^{๑๙} ซึ่งเป็นความทุกข์ใจที่เกิดจากความอยากได้มรรคผล ทุกข์ประเภทนี้สามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้เช่นกัน ดังพระพุทธพจน์ว่า

โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่รูปทั้งหลายนั้นแลไม่เที่ยง เห็นความแปรผันความคลายกำหนด และความดับนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘รูปในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา’ แล้วตั้งความปรารถนาในอนุดตตวิโมกข์ว่า ‘ในกาลไรเราจักบรรลุลายตนะ ที่พระอรียะทั้งหลายได้บรรลู่อยู่ในบัดนี้’ เพราะความปรารถนาเป็นปัจจัย โทมนัสจึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ตั้งความปรารถนาในอนุดตตวิโมกข์ ด้วยประการฉะนี้ โทมนัสเช่นนี้ เราเรียกว่า โทมนัสอาศัยเนกขัมมะ^{๒๐}

จากพระพุทธพจน์ดังกล่าวแสดงกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุอย่างชัดเจนว่า ความปรารถนาหรือตัณหาที่ตนเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน คือยึดมั่นว่าเราจะบรรลู่ธรรมและถึงท้ายที่สุดย่อมประสบกับโทมนัสเพราะความไม่ได้สมปรารถนา ดังนั้น ทุกขเวทนาประเภทนี้ย่อมสามารถเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาและทำให้รู้ชัดถึงกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุได้อีกด้วย และเมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ในทุกขเวทนาได้แล้วย่อมละปฏิฆานุสัยที่นอนเนื่องในสันดานและกระทำที่สุดทุกข์โดยชอบได้^{๒๑}

กระบวนการพิจารณาทุกขเวทนาจากอายตนะทั้ง ๖ ดังนี้

๑) เมื่อเห็นรูปทางตา ซึ่งเกิดจากตาเห็นรูป เกิดจักขุวิญญาณ ย่อมแสดงส่วนจักขายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดจักขุสัมผัสผัสสะ ทำให้ทุกขเวทนาอันเกิดจากรูป ปรากฏในช่วงจักขุสัมผัสผัสสะเป็นปัจจัยแก่จักขุสัมผัสผัสสะชาเวทนา คือเป็นทุกขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงรูปนั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า ทุกข์หนอ

๒) เมื่อได้ยินเสียงทางหู ซึ่งเกิดจากหูได้ยินเสียง เกิดโสตวิญญาณ ย่อมแสดงส่วนโสตายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดโสตสัมผัสผัสสะ ทำให้ทุกขเวทนาอันเกิดจากเสียง ปรากฏในช่วงโสตสัมผัสผัสสะเป็นปัจจัยแก่โสตสัมผัสผัสสะชาเวทนา คือเป็นทุกขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงเสียงนั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า ทุกข์หนอ

๓) เมื่อได้กลิ่นทางจมูก ซึ่งเกิดจากจมูกได้กลิ่น เกิดฆานวิญญาณ ย่อมแสดงส่วนฆานายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดฆานสัมผัสผัสสะ ทำให้ทุกขเวทนาอันเกิดจากกลิ่น ปรากฏในช่วงฆานสัมผัสผัสสะเป็นปัจจัยแก่ฆานสัมผัสผัสสะชาเวทนา คือเป็นทุกขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงกลิ่นนั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า ทุกข์หนอ

๔) เมื่อรับรสทางลิ้นแล้ว ย่อมเกิดจากลิ้นรับรส เกิดชีวหาวิญญาณ ย่อมแสดงส่วนชีวหาตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดชีวหาสัมผัสผัสสะ ทำให้ทุกขเวทนาอันเกิดจากรส ปรากฏในช่วงชีวหาสัมผัสผัสสะ

^{๑๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๔.

^{๒๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๗/๓๓๓.

^{๒๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๑/๒๗๑.

เป็นปัจจัยแก่ชีวหาสัมผัสสาเวทนา คือเป็นทุกขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงรสนั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า ทุกข์หนอ

๕) เมื่อเกิดสัมผัสทางกาย ซึ่งเกิดจากกายกระทบโณภูมัพพารมณฺ์ เกิดกายวิญญาณ ย่อมแสดงส่วนกายายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดกายสัมผัสสะ ทำให้ทุกขเวทนาอันเกิดจากโณภูมัพพารมณฺ์ ปรากฏในช่วงกายสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่กายสัมผัสสาเวทนา คือเป็นทุกขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงโณภูมัพพารมณฺ์นั้น เป็นอารมณ์ กำหนดว่า ทุกข์หนอ

๖) เมื่อรับรู้ธรรมารมณฺ์ทางใจ ย่อมเกิดจากจิตคิดนึกเกิดมโนวิญญาณ ย่อมแสดงส่วนมนายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดมโนสัมผัสสะ ทำให้ทุกขเวทนาอันเกิดจากธรรมารมณฺ์ ปรากฏในช่วงมโนสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่มโนสัมผัสสาเวทนา คือ เป็นทุกขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงธรรมารมณฺ์นั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า ทุกข์หนอ

ดังนั้น การกำหนดรู้ทุกขเวทนานี้ จึงเป็นการศึกษาปฏิบัติจนอุปบาทฝ่ายเหตุร่วมด้วยตามกระบวนการที่ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนานั้นเอง

๔.๒.๓ อุเบกขาเวทนาหรือทุกขมสุขเวทนา

อุเบกขาเวทนาหรือทุกขมสุขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลางๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ เวทนาประเภทนี้ไม่เด่นชัดเหมือนสุขเวทนาและทุกขเวทนา มักปรากฏหลังจากสุขเวทนาหรือทุกขเวทนาหายไปแล้ว จัดเป็นสิ่งที่รู้ได้ยาก เหมือนอวิชชาที่เกิดพร้อมกับโลภะและโทสะ หมายความว่า ในเวลาเกิดโลภะและโทสะนั้น มีอวิชชาเกิดร่วมด้วย โดยทำหน้าที่ปกปิดโทษของความโลภและความโกรธ ทำให้เกิดความพอใจที่จะโลภและโกรธ เช่นเดียวกับอุเบกขาที่ไปประจักษ์ในเวลาปกติ แต่จะเกิดขึ้นเมื่อสุขเวทนาหรือทุกขเวทนาหายไป ซึ่งอุเบกขาจะปรากฏชัดบางครั้งในขณะปฏิบัติจนถึงวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ การตามรู้อาการของอุเบกขานั้น ให้กำหนดว่า เฉยหนอ ในขณะที่เกิดอุเบกขาขึ้น^{๒๒}

อุเบกขาเวทนาหรือทุกขมสุขเวทนายังแยกออกเป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑) สามิสอุเบกขา คือ อุเบกขาที่อิงกามคุณ ได้แก่ ความรู้สึกเป็นกลางต่อกามคุณ เพราะเสพสุขเวทนาจากวัตถุอันจนซาชิน แต่เป็นกลางในลักษณะที่มีความโลภแฝงอยู่ เพราะปัญญาถูกปิดกั้นไม่รู้ว่าเป็นของไม่เที่ยง ไม่ควรยึดมั่นในเวทนานั้น เรียกอุเบกขาชนิดนี้ว่า เคหสิตอุเบกขา (อุเบกขาอิงเรือน)^{๒๓} หรืออัญญาณูปเบกขา คืออุเบกขาที่เกิดพร้อมกับโมหะ ในอรรถกถาธรรมสังคณีปกรณ์ระบุว่า อัญญาณูปเบกขาที่อาศัยเรือน ที่ตรัสโดยนัยเป็นต้นว่า เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ อุเบกขาจึงเกิดขึ้นแก่ปุถุชนคนโง่เขลา ยังไม่ชนะกิเลส ยังไม่ชนะวิบาก ไม่เห็นโทษ ไม่ได้สติ เป็นคนหนาแน่น อุเบกขาเช่นนั้นไม่ละเลยรูปไปได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอุเบกขาอาศัยเรือน ดังนี้ เป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพหุมิหาร เพราะเป็นธรรมเสมอกันด้วยอำนาจแห่งการไม่ใคร่ครวญถึงโทษและคุณ ราคะและปฏิฆะเป็นข้าศึกไกล เพราะเป็นวิสภาพะต่อสภาวะ เพราะฉะนั้น พึงแผ่อุเบกขาไปโดยปราศจากความกลัวแต่ข้าศึกนั้น ขึ้นชื่อว่า บุคคลจักแผ่อุเบกขาไป จักยินดี จักโกรธพร้อมๆ กันนั้น

^{๒๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๓๖.

^{๒๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๔.

มิใช่เหตุที่มีได้^{๒๔}

๒) นิรามิสอุเบกขา คือ อุเบกขาไม่อิงกามคุณ ได้แก่ ความวางเฉยในขณะตามรู้อารมณ์ทาง ทวารทั้ง ๖ ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติที่บรรลุถึงอุทัพพญาณที่มีกำลังข้ามพ้นวิปัสสนูปกิเลสได้แล้ว มัก ปรากฏชัดในภังคญาณและชัดยิ่งขึ้นในสังขารูปกษญาณ บางครั้งเรียกว่า เนกขัมมสิตอุเบกขา (อุเบกขาอิงเนกขัมมะ)^{๒๕} อันเป็นอุเบกขาอาศัยวิปัสสนา อรรถกถาขยายความของเนกขัมมสิตอุเบกขาว่า อุเบกขาที่ประกอบด้วยญาณอันเป็นวิปัสสนาเกิดขึ้นแก่ผู้ไม่กำหนดในอารมณ์อันน่าปรารถนา ไม่ขัดเคืองในอารมณ์อันไม่น่าปรารถนา ไม่หลงในการเพ่งดูอารมณ์อันไม่สม่าเสมอ เมื่ออารมณ์อัน น่าปรารถนาไปปรากฏในทวาร ๖ อย่าง เมื่อรู้แจ้งว่า รูปทั้งหลายไม่เที่ยง พิจารณาเห็นอยู่ซึ่งความ แปรปรวน คลายกำหนดและดับเสียได้ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า รูปทั้งหลายในอดีต หรือปัจจุบันก็ตาม รูปเหล่านั้นทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา อุเบกขา ก็ย่อมเกิดขึ้น และอุเบกขานั้นย่อมล่องรูปไปได้ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า เนกขัมมสิตอุเบกขา^{๒๖} การ กำหนดรู้ทุกขมสุขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนานี้ จะทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถละอวิชานุสัยที่นอนเนื่อง ในสันดานได้^{๒๗}

กระบวนการพิจารณาทุกขมสุขเวทนาจากอายตนะทั้ง ๖ ดังนี้

๑) เมื่อเห็นรูปทางตา ซึ่งเกิดจากตาเห็นรูป เกิดจักขุวิญญาณ ย่อมแสดงส่วนจักขายตนะ ที่เป็นปัจจัยให้เกิดจักขุสัมผัสผัสสะ ทำให้อุทกขมสุขเวทนาอันเกิดจากรูป ปรากฏในช่วงจักขุสัมผัสผัสสะ เป็นปัจจัยแก่จักขุสัมผัสผัสสะเวทนา คือ เป็นอุทกขมสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงรูปนั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า เฉยหนอ

๒) เมื่อได้ยินเสียงทางหู ซึ่งเกิดจากหูได้ยินเสียง เกิดโสตวิญญาณ ย่อมแสดงส่วน โสตายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดโสตสัมผัสผัสสะ ทำให้อุทกขมสุขเวทนาอันเกิดจากเสียง ปรากฏในช่วง โสตสัมผัสผัสสะเป็นปัจจัยแก่โสตสัมผัสผัสสะเวทนา คือ เป็นอุทกขมสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงเสียงนั้น เป็นอารมณ์ กำหนดว่า เฉยหนอ

๓) เมื่อได้กลิ่นทางจมูก ซึ่งเกิดจากจมูกได้กลิ่น เกิดฆานวิญญาณ ย่อมแสดงส่วน ฆานายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดฆานสัมผัสผัสสะ ทำให้อุทกขมสุขเวทนาอันเกิดจากกลิ่น ปรากฏในช่วง ฆานสัมผัสผัสสะเป็นปัจจัยแก่ฆานสัมผัสผัสสะเวทนา คือ เป็นอุทกขมสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงกลิ่น นั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า เฉยหนอ

๔) เมื่อรับรสทางลิ้น ซึ่งเกิดจากลิ้นรับรส เกิดชีวาวิญญาณ ย่อมแสดงส่วนชีวาตนะ ที่เป็นปัจจัยให้เกิดชีวาสัมผัสผัสสะ ทำให้อุทกขมสุขเวทนาอันเกิดจากรส ปรากฏในช่วงชีวาสัมผัสผัสสะ เป็นปัจจัยแก่ชีวาสัมผัสผัสสะเวทนา คือ เป็นอุทกขมสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงรสนั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า เฉยหนอ

^{๒๔} อภ.สง.อ. (ไทย) ๒๕๑/๔๒๗.

^{๒๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๔.

^{๒๖} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๒๗๐ - ๒๗๘/๑๘๖.

^{๒๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๑/๒๗๑.

๕) เมื่อเกิดสัมผัสทางกาย ซึ่งเกิดจากกายกระทบโณภูฏัพพารมณฺ์ เกิดกายวิญญาณ ย่อมแสดงส่วนกายายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดกายสัมผัสสะ ทำให้ออกทุกขมสุขเวทนาอันเกิดจาก โณภูฏัพพารมณฺ์ ปรากฏในช่วงกายสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่กายสัมผัสสะซาเวทนา คือ เป็นออกทุกขมสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงโณภูฏัพพารมณฺ์นั้น เป็นอารมณ์ กำหนดว่า เฉยหนอ

๖) เมื่อรับรู้ธรรมารมณฺ์ทางใจ ซึ่งเกิดจากจิตคิดนึก เกิดมโนวิญญาณ ย่อมแสดงส่วน มนายตนะที่เป็นปัจจัยให้เกิดมโนสัมผัสสะ ทำให้ออกทุกขมสุขเวทนาอันเกิดจากธรรมารมณฺ์ ปรากฏในช่วง มโนสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่มโนสัมผัสสะซาเวทนา คือ เป็นออกทุกขมสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วง ธรรมารมณฺ์นั้นเป็นอารมณ์ กำหนดว่า เฉยหนอ

ดังนั้น การกำหนดรู้ทุกขมสุขเวทนานี้ จึงเป็นการศึกษาปฏิบัติจนสรุปพบฝ่ายเหตุร่วมด้วย ตามกระบวนการที่ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนานั้นเอง

ในเรื่องเวทนาทั้ง ๓ ประการนี้ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และออกทุกขมสุขเวทนานั้น พระพุทธเจ้าทรงสอนแก่เหล่าภิกษุในพระพุทธศาสนาว่า เธอทั้งหลายพึงเห็นสุขเวทนาโดยความเป็น ทุกข์ พึงเห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นลูกศร พึงเห็นออกทุกขมสุขเวทนาโดยความไม่เที่ยง และยกย่องผู้ ที่เห็นเวทนาทั้ง ๓ โดยประการนั้นแล้ว ย่อมเรียกได้ว่า มีความเห็นชอบ ตัดตัณหาได้ เพิกถอนสังโยชน์ แล้ว ได้ทำที่สุดแห่งทุกข์ เพราะรู้แจ้งมานะได้โดยชอบและเมื่อกำหนดรู้เวทนาแล้ว ไม่มีอาสวะใน ปัจจุบัน ตั้งอยู่ในธรรม จบเวท ตายไปย่อมไม่เข้าถึงการบัญญัติ”^{๒๘}

สรุปความว่า ในการศึกษาปฏิบัติจนสรุปพบเหตุกับเวทนานุปัสสนานั้น เมื่อผู้ปฏิบัติ พิจารณาว่า ธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้อาศัยอยู่ จะทราบชัดว่า เวทนาอาศัยวัตถุคือ กรขกาย (มหาภูตรูปและอุปาทายรูป) โดยผู้ปฏิบัติย่อมเห็นทั้งว่าวัตถุเป็นรูป เจตสิกธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕ เป็น นาม โดยรูปได้แก่รูปขันธ์ นามได้แก่รูปขันธ์ทั้ง ๔ เพราะฉะนั้น จึงมีเพียงเบญจขันธ์เท่านั้นที่จะพ้น จากนามรูป หรือนามรูปที่จะพ้นไปจากเบญจขันธ์ไม่มี เมื่อวิเคราะห์ดูว่า เบญจขันธ์เหล่านี้มีอะไร เป็นเหตุ ก็จะเห็นว่า มีอวิชชาเป็นต้นเป็นเหตุ ผู้ปฏิบัติจึงยกเบญจขันธ์ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วยอำนาจนามรูป พร้อมทั้งปัจจัยว่า นี่เป็น (เพียง) ปัจจัย และสิ่งที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ไม่มีอย่างอื่นที่เป็นสัตรหรือบุคคล มีเพียงกองสังขารล้วนๆ เท่านั้น แล้วพิจารณาตรวจตราไปว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตามลำดับแห่ง วิปัสสนาต่อไป

๔.๓ ปฏิบัติจนสรุปพบเหตุกับจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในการกำหนดรู้จิตตามหลักจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น ผู้ปฏิบัติควรทราบลักษณะของจิตว่า จิต คือ สภาวะรู้สิ่งต่างๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยผ่านทวารหรือประตู ๖ บาน เหมือนคน อยู่ในบ้านมองสิ่งที่อยู่นอกบ้านผ่านประตู การรู้สีผ่านตาเป็นการเห็น การรู้เสียงผ่านหูเป็นการได้ยิน การรู้กลิ่นผ่านจมูกเป็นการรู้กลิ่น การรู้รสผ่านลิ้นเป็นการรู้รส การรู้สิ่งที่สัมผัสผ่านร่างกายเป็นการ สัมผัส และการรับรู้ทางใจเป็นการนึกคิด จิตโดยปกติแล้วต้องประกอบร่วมกับนามธรรมอีกอย่างหนึ่ง

^{๒๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๓/๒๗๓ - ๒๗๔.

เสมอ คือ เจตสิก อันเป็นสภาวะปรุงแต่งจิต เมื่อจิตประกอบกับเจตสิกที่เป็นอกุศลคือ โลภะ โทสะ และโมหะ ย่อมทำให้จิตที่แต่เดิมมีความผ่องใสกลับเศร้าหมองเพราะจิตประกอบด้วยกิเลสดังกล่าว

การพิจารณาจิตสามารถแบ่งออกเป็นประเภทตามรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ จิตที่มีราคะและไม่มีราคะ

ราคะ หมายถึง ความยินดีพอใจในสิ่งที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ผู้ปฏิบัติพึงตามรู้ให้เท่าทันจิตที่มีราคะโดยกำหนดว่า ชอบหนอ หรือ โลกหนอ หรือกำหนดหนอ ในบางครั้งการกำหนดเพียงแค่นี้ก็ยังสามารถทำให้จิตดังกล่าวสงบลงได้ แต่ถ้ายังไม่สงบลงก็พึงตามรู้จิตที่มีราคะนั้นจนกว่าจะสงบระงับลงได้ เมื่อจิตนั้นสงบลงก็สามารถกำหนดรู้จิตที่ปราศจากราคะโดยการกำหนดว่า รู้หนอ ซึ่งเป็นการกำหนดจิตที่ปราศจากราคะ

โลภะ ราคะ และตัณหา องค์ธรรมคือ โลกเจตสิก อรรถกถาจารย์ได้แสดงความสัมพันธ์ของโลภะ ราคะ และตัณหาว่า ตัณหาที่มีกำลังอ่อนแรกเกิด ชื่อว่า ฉันทะ (ความพอใจ) ฉันทะนั้นไม่สามารถเพื่อให้กำหนดได้ แต่ตัณหาที่มีกำลัง เมื่อเกิดบ่อยๆ จึงชื่อว่าราคะ (ความกำหนัด) ราคะนั้นสามารถทำให้กำหนดยินดีได้ ธรรมอีกอย่างหนึ่ง ด้วยคำทั้ง ๒ ว่า ความพอใจ ความกำหนัด (ฉนฺโทราโค) นี้ เป็นอันทรงหมายเอาจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลกจิต ๘ ดวง^{๒๙}

จากข้อความดังกล่าวทำให้เห็นว่า กระบวนการของปฏิจจนสมุปบาทฝ่ายเหตุสามารถพิจารณาได้จากตัณหาหรือราคะที่ประกอบกับจิตนั้นซึ่งโดยความเป็นจริงกระบวนการที่เกิดขึ้นคือ เมื่อจิตรับรู้สภาวะต่างๆ ทางทวารทั้ง ๖ เป็นช่วงของผัสสะในวงจรปฏิจจนสมุปบาท และเมื่อผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดสุขเวทนาคือความสุขและสุขเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหานั่นเอง

๔.๓.๒ จิตมีโทสะและไม่มีโทสะ

จิตที่มีโทสะ มีลักษณะได้แก่ จิตที่หงุดหงิด ไม่พอใจ โกรธ อาฆาต หรือปองร้าย เป็นต้น เพราะจิตประกอบด้วยโทสะเจตสิกอันเป็นอกุศลเจตสิก เมื่อผู้ปฏิบัติรับรู้ว่ามีโทสะโดยปรากฏอาการดังกล่าว ผู้ปฏิบัติจึงควรกำหนดรู้จิตที่มีโทสะตามอาการที่ปรากฏตามความเป็นจริง เช่น เมื่อโกรธอยู่ กำหนดว่า โกรธหนอ เป็นต้น เมื่อกำหนดจนกระทั่งจิตนั้นสงบ ผู้ปฏิบัติก็ตามรู้จิตที่สงบปราศจากโทสะด้วยการกำหนดรู้ว่า รู้หนอ ซึ่งเป็นการกำหนดจิตที่ปราศจากโทสะ ในอรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมว่า จิตที่มีโทสะนี้ ได้แก่จิตที่สหระคตด้วยโหมนัส ๒ ดวง ส่วนจิตที่ปราศจากโทสะนี้ไม่ได้หมายถึงโลกุตตรจิต จิตที่ปราศจากโทสะนี้ได้แก่กุศลจิตฝ่ายโลกียะและอัปยาคตจิต^{๓๐} จึงทำให้อธิบายได้ว่า ในพระอรียบุคคลที่ละโทสะได้ เช่นพระอรหันต์ไม่มีโทสะอยู่จะไม่กำหนดว่าจิตปราศจากโทสะ เพราะการกำหนดจิตที่ปราศจากโทสะนี้เป็นส่วนของโลกียะ สำหรับผู้ปฏิบัติที่รับรู้ความสงบลงของจิตที่มีโทสะ ผู้ปฏิบัติไม่ควรหงุดหงิดหรือปฏิเสธความฟุ้งซ่าน เพราะเป็นสภาวะธรรมทางจิตที่ควรกำหนดรู้ตามหลักจิตตานุปัสสนา เมื่อกำหนดรู้ได้ทันกับปัจจุบันขณะนั้น ความฟุ้งซ่านก็จะค่อยๆ สงบลง เหมือนรถม้าที่ถูกกระชากบังเหียนบ่อยๆ ก็จะไปได้สม่ำเสมอไม่ออกนอกทาง^{๓๑}

^{๒๙} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๒๔๖/๑๕๖ - ๑๕๗.

^{๓๐} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๑๔/๔๑๘.

^{๓๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๗๒.

๔.๓.๓ จิตที่มีโมหะและจิตที่ไม่มีโมหะ

จิตที่ประกอบด้วยความสงสัยและจิตที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่านชื่อว่าจิตที่มีโมหะ ผู้ปฏิบัติ ฟังตามรู้จิตที่สงสัยว่า สงสัยหนอ และตามรู้จิตที่ซัดส่ายฟุ้งซ่านว่า คิดหนอหรือฟุ้งหนอ เมื่อจิตสงบลง แล้ว ผู้ปฏิบัติก็ตามรู้จิตที่ปราศจากความสงสัยหรือความฟุ้งซ่าน โดยกำหนดว่า ฐนอ จิตดังกล่าวชื่อว่า จิตปราศจากโมหะ ในอรรถกถากล่าวว่า จิตที่มีโมหะ ได้แก่ อกุศลจิต ๒ ดวง คือ อกุศลจิตที่สหระคตด้วย วิจิกิจฉา ๑ ดวง และอกุศลจิตที่สหระคตด้วยอุทธัจจะ ๑ ดวง โดยโมหะย่อมเกิดขึ้นในอกุศลทุกดวง ดังนั้น อกุศลจิตทั้งหมดจึงเหมาะที่จะจัดเข้าในจิตตานุปัสสนานี้ จิตที่ปราศจากโมหะย่อมมีนัยเดียวกับโทสะ คือ อกุศลจิตฝ่ายโลกิยะและอัปยาคตจิต^{๓๒}

๔.๓.๔ จิตหตฺหุและจิตฟุ้งซ่าน

จิตที่หตฺหุหรือซุ่มซึ่มเรียกว่า สังขิตตจิต จิตที่ซัดส่ายฟุ้งซ่านเรียกว่า วิกขิตตจิต จิตที่ตั้งมั่น เรียกว่า สมาहितจิต ซึ่งเป็นจิตที่มีอัปนาสมาธิ หรืออุปจารสมาธิ จิตที่ไม่ตั้งมั่น ชื่อว่า อสมาहितจิต เพราะเป็นจิตที่ไม่มีอัปนาสมาธิ หรืออุปจารสมาธิ จิตที่พ้นจากกิเลสชั่วคราวโดยการเจริญสติระลึกรู้ เรียกว่า วิมุตตจิต คือหลุดพ้นด้วยตทั้งควิมุตติและวิกขัมภณวิมุตติ จิตที่ถูกความฟุ้งซ่านครอบงำไม่ให้ พ้นไปจากกิเลสเรียกว่า อวิมุตตจิต คือจิตที่ไม่มีวิมุตติทั้ง ๒ ในอรรถกถากล่าวถึงวิมุตติไว้ว่า วิมุตติใน จิตตานุปัสสนานี้บเอาวิมุตติ ๒ ประการ คือ ตทั้งควิมุตติและวิกขัมภณวิมุตติ ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ ไม่ได้กล่าวถึงในจิตตานุปัสสนานี้ จิตดังกล่าวเป็นอารมณ์ของการ เจริญวิปัสสนาตามสมควร โดยอาการหตฺหุหรือซุ่มซึ่มจะมีอาการคล้ายอาการง่วง เกิดขึ้นเพราะจิตตกไป ตามถีนมิทธะ ผู้ปฏิบัติเมื่อรู้ถึงจิตที่หตฺหุหรือซุ่มซึ่มให้กำหนดว่า ง่วงหนอ ส่วนจิตที่มีความฟุ้งซ่านเพราะ ประกอบด้วยอุทธัจจะ ผู้ปฏิบัติฟังกำหนดว่า ฟุ้งซ่านหนอ ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้จิตที่ฟุ้งซ่านและรับรู้ว่ามี เพียงอาการฟุ้ง จะรู้สึกว่าการฟุ้งไม่ใช่ส่วนหนึ่งของเรา ไม่มีเราอยู่ในอาการนี้ ความรู้สึกเช่นนี้จัดว่า กำจัดสักกายทิฏฐิเพราะรู้ว่ามีเพียงอาการฟุ้งและจิตที่กำหนดรู้อยู่ ไม่มีอัตตาตัวตนใดๆ หลังจากนั้น เขาย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งความเกิดดับอย่างรวดเร็วของอาการฟุ้งและจิตที่กำหนดรู้ ปัญญาที่เกิดขึ้นนี้ได้ หยั่งเห็นความไม่เที่ยงของความฟุ้งซ่าน ผู้ที่หยั่งเห็นความเกิดดับของจิตอย่างนี้ย่อมปราศจากความยึดมั่น ในโลกแห่งอุปาทานชั้นนี้ เขาไม่ทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อสร้างภพชาติ จึงบรรลุความพ้นทุกข์ด้วยการเจริญจิตตานุปัสสนานี้^{๓๓}

๔.๓.๕ จิตเป็นมหัคคตจิต

สำหรับผู้ปฏิบัติที่เป็นฆานลาภบุคคล (ผู้ได้ฌาน) ผู้ปฏิบัติฟังตามรู้จิตที่เกิดก่อนหรือ หลังจากฌานจิตว่าไม่ใช่มหัคคตจิต (อมหัคคตจิต) คือเป็นกามาวจรจิตและมีจิตอื่นเหนือกว่า (สอฺตตรจิต) คือกามาวจรจิต เมื่อออกจากฌานแล้วฟังตามรู้ฌานจิตทันทีว่าเป็นจิตที่ประเสริฐ (มหัคคตจิต) ได้แก่ รูปาวจรจิตและอรูปราวจรจิตและไม่มีจิตอื่นเหนือกว่า (อนฺตตรจิต) คือรูปาวจรจิตและอรูปราวจรจิต^{๓๔} เมื่อออกจากรูปฌานแล้วฟังตามรู้รูปฌานว่าไม่ใช่มหัคคตจิตและมีจิตอื่นเหนือกว่า ส่วนอรูปรฌาน

^{๓๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๑๔/๔๑๘.

^{๓๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๗๕.

^{๓๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๑๔/๔๑๘.

ที่ประเสริฐและไม่มีจิตอื่นเหนือกว่า การตามรู้มหัคคตจิตพร้อมทั้งสอตุตรจิตและอนตุตรจิตจึงเป็นวิสัยของผู้บรรลุมานเท่านั้น^{๓๕}

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยการกำหนดรู้จิตตามหลักจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีความสำคัญมาก ซึ่งแก่นแกนหลักของผู้ปฏิบัติธรรมคือการกำหนดรู้กองแห่งรูปและนาม แต่บางขณะที่เกิดความคิดฟุ้งซ่านโดยประกอบด้วยความชอบ ความฟุ้งซ่านดังกล่าวจัดเป็นจิตที่ประกอบด้วยราคะ ผู้ปฏิบัติควรกำหนดรู้จิตดังกล่าวนี้ เพราะในขณะที่ฟุ้งซ่านนั้น สติย่อมขาดการระลึกรู้กองรูปนามหรือเวทนา แต่ไปคิดถึงสิ่งที่น่าพอใจ หรือไปคิดถึงสิ่งที่ตนไม่พอใจ ผู้ปฏิบัติจึงต้องกำหนดจิตที่ปรากฏในปัจจุบันขณะนั้นตามความเป็นจริง เพื่อพัฒนาปัญญาในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต่อไป

ในการพิจารณาความสัมพันธ์ของปฏิจกสมุปบาทฝ่ายเหตุกับจิตตานุปัสสนานั้น อธิบายได้ว่า จากการที่จิตแต่เดิมเป็นธรรมชาติผ่องใสแต่ประกอบเข้ากับสิ่งที่เรียกว่า อภิสังขาร ๓ จึงทำให้จิตที่มีสภาวะรับรู้มีความแตกต่างกันออกไปโดยสามารถอธิบายได้ดังนี้

๑) ปุญญาภิสังขาร คือ บุญกุศลที่ให้ผลเป็นสุข นับตามจิต คือ กามาวจรกุศล ๘ ดวง รูปาวจรกุศล ๕ ดวง โดยจำแนกเป็นทาน ศีลและภาวนา โดยการบริจาคทานนั้นจิตเกิดขึ้นด้วยความยินดีและเต็มใจ (โสมนัส) จัดเป็นกุศลมีอานิสงส์มาก หรือทานที่ให้ด้วยความวางเฉย (อุเบกขา) ที่จิตมีความผ่องใส ก็ได้รับอานิสงส์มากเช่นกัน การให้ทานจะส่งผลให้ปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓ คือ อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) และอโมหะ (ความไม่หลง, ปัญญา) เมื่อใดก็ตามที่ทำกรรมดี เช่น เจริญสติและสมาธิ ก็จะต้องได้รับแรงกระตุ้นจากกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง การเจริญภาวนามีผลให้เกิดมาน ผู้ปฏิบัติธรรมจะบรรลुरुูปาวจรมานเมื่อมีสมาธิแก่กล้า โดยองค์ธรรม รูปาวจรมานก็คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง ความตั้งใจหรือเจตนาที่ประกอบในกามาวจรกุศล ๘ ดวง และรูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวงเหล่านี้ รวมเรียกว่า ปุญญาภิสังขาร^{๓๖} ซึ่งสอดคล้องกับจิตของผู้ปฏิบัติที่เป็นมานลาภีบุคคลใน ส่วนที่จิตเป็นมหัคคตจิตและจิตไม่เป็นมหัคคตจิต

๒) อปุญญาภิสังขาร คือ การทำบาปอกุศลที่ผิดศีลธรรม ชักนำไปปฏิสนธิในอบายภูมิ โดยอปุญญาภิสังขารนี้ประกอบด้วยจิต ๑๒ ดวง คือ โลกมุขจิต ๘ ดวง โทสะมุขจิต ๒ ดวง และโมหมุขจิต ๒ ดวง โดยจิตที่มีโลกเป็นมูลเหตุ จะประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง ดังนั้น จิตที่ประกอบด้วยโลกเจตสิกหรือราคะนั้น ก็ถือว่าเป็นกระบวนการหนึ่งในอปุญญาภิสังขาร คือจิตมีราคะ ส่วนโทสะมุขจิต คือจิตที่มีโทสะ ๒ ดวง ก็เป็นเครื่องมือในการพิจารณาว่าจิตมีโทสะและโมหมุขจิตเป็นจิตที่มีโมหะ มี ๒ ดวง คือจิตที่ประกอบด้วยความล่งเลงสงสัยและจิตที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน^{๓๗} ย่อมสอดคล้องกับการพิจารณาจิตที่มีโมหะซึ่งประกอบด้วย ความล่งเลงสงสัยและความฟุ้งซ่านนั่นเอง

^{๓๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๒๖๘.

^{๓๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจกสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูษังการ, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร), (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๘.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

๓) อเนนุชาภิสังขาร หมายถึงอรุปมาณกุศล ๔ อย่าง ได้แก่ อากาसानัญญาตณณาน วิญญาณัญญาตณณาน อากัญญาตณณาน และเนวสัญญาตณณาน ซึ่งเป็นอรุปมาณ สมบัติที่ไม่สามารถรบกวนด้วยเสียงได้ ในส่วนของอเนนุชาภิสังขารสามารถอธิบายในจิตตานุปัสสนาว่า เมื่อผู้ปฏิบัติออกจากฌานแล้วพึงตามรู้ฌานจิตทันทีว่าเป็นจิตที่ประเสริฐ (มหัคคตจิต) ในส่วนที่เป็นอรุปาวจรจิต และจิตที่ไม่มีจิตอื่นเหนือกว่า (อนุตตรจิต) ในส่วนของอรุปาวจรจิต

สรุปความว่า ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุกับจิตตานุปัสสนานั้น เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาจิตที่มี ราคะ โทสะ และโมหะ ย่อมขึ้นชื่อว่า กำหนดรู้ในอปัญญาภิสังขาร คือรู้ถึงกุศลเจตสิกที่มาประกอบ กับจิต ส่วนปัญญาภิสังขารปรากฏในส่วนของจิตที่เป็นมหัคคตจิตที่ประกอบอยู่ในกามาวจรจิตและ รุปาวจรจิต ส่วนอเนนุชาภิสังขารอธิบายว่า ในจิตตานุปัสสนาผู้ปฏิบัติจะสามารถตามรู้ได้โดยกำหนด จิตที่เป็นมหัคคตจิตในส่วนของอรุปาวจรจิต และจิตที่ไม่มีจิตอื่นเหนือกว่า (อนุตตรจิต) ในส่วนที่เป็นอรุปาวจรจิตนั้น

๔.๔ ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุกับธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น คำว่า ธัมมานุปัสสนา คือ การตามรู้สภาพธรรมต่างๆ โดยเป็นการกำหนดรู้กายใจรวมทั้งสิ่งอื่นภายนอกที่ล้วนเป็น สภาวะธรรมที่ไม่มีสัตว์ บุคคล ความเป็นตัวตนเราเขา โดยมองกายว่าเป็นที่ประชุมของธาตุ เป็น ภาวะการคิดอ่านทำการ และไม่ยึดว่าเป็นธาตุของใคร ไม่ยึดว่าใครเป็นผู้คิดอ่าน หากมีเพียงสภาวะธรรม ทางกายและใจที่เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย

ในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้กล่าวถึงการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยมีสติระลึกรับพิจารณา เห็นธรรมในธรรม โดยแบ่งออกเป็น ๕ หมวด ได้แก่ หมวดนิรวรณ ๕ หมวดขันธ ๕ หมวดอายตนะ ๑๒ หมวดโพชฌงค์ ๗ และหมวดอริยสัจ ๔ ซึ่งสามารถอธิบายโดยรายละเอียดที่มีความสัมพันธ์ กับปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุดังต่อไปนี้

๔.๔.๑ หมวดนิรวรณ

นิรวรณ คือ เครื่องกั้นศักยภาพของจิตไม่ให้บำเพ็ญกุศลขั้นสูง คือ ฌาน วิปัสสนา มรรค และผล บุคคลที่ถูกนิรวรณครอบงำย่อมไม่รู้ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ไม่อาจบรรลุสมุติและ ปัญญา นิรวรณมี ๕ ประการ คือ

๑) กามฉันทะ คือความยินดีพอใจในกาม ได้แก่ ความพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เปรียบเหมือนน้ำที่ผสมด้วยสี กามฉันทะนั้นเป็นตัวกั้นสมาธิ แต่ถ้าสามารถกำหนดรู้เท่าทันโดย บริกรรมตามสภาวะนั้นๆ ว่า ชอบหนอ กามฉันทนิรวรณก็จะไม่ใช่เครื่องกั้นสมาธิในวิปัสสนา เพราะ เป็นสภาวะธรรมทางใจประการหนึ่งที่ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรู้เหมือนกองรูป เวทนา และจิต

การที่จะละกามฉันทนิรวรณได้นั้นต้องละเหตุเกิดของกามฉันทนิรวรณคือ จิตเข้าไปสัมผัส สภาวะแห่งกามคุณทั้ง ๕ ได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง และสิ่งสัมผัสแล้ว ขาดการกำหนดรู้ในสภาวะ อารมณฺ์นั้นๆ ที่เราเรียกว่า อโยนิสมนสิการ ดังนั้น การจะละอโยนิสมนสิการได้ก็ต้องเจริญ อโยนิสมนสิการ ซึ่งหมายถึง การทำในใจโดยแยบคาย การใส่ใจโดยตลอด การพิจารณาโดยถ่องแท้

ความรู้สึกขณะปัจจุบันหรือการรับรู้ปณามที่กำลังเกิดขึ้นตรงตามสภาวะลักษณะ นอกจากนั้นจะต้องละ
 ธรรมที่เกิดร่วมกับกามฉันทนิเวรณ คือ ผัสสะ ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นกับจิตที่เข้ามาอาศัยอยู่แล้ว
 ประดุจแสงไฟให้เกิดเวทนา (การเสวยอารมณ์) ในการรับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ผัสสะเป็นเจตสิกที่แฝงอยู่
 กับใจ มีการกระทบลักษณะ มีการประสานประชุมกับทางอารมณ์ ทวารและวิญญาณ จึงเกิดผัสสะ
 เจตสิก และฉันทะ หมายถึง ความพอใจ ความรักใคร่ ความชอบ คือมีใจให้กับสิ่งที่ทำ ความยินดี
 ความต้องการ ความพอใจดังกล่าวสามารถเกิดขึ้นได้ด้วยกัน ๕ อย่าง คือ พอใจในตัณหา (ความอยาก)
 พอใจในทิวณฺฐิ (ความเห็น) พอใจความเพียร (วิริยะ) พอใจอยากที่จะทำ และพอใจในธรรม ฉันทะมี
 ลักษณะความปรารถนาและแสวงหาในอารมณ์ การที่จะละฉันทะได้นั้น จะต้องละด้วยการเจริญ
 วิปัสสนากรรมฐานตามนัยมหาสติปัฏฐาน ๔ ด้วยการกำหนดรู้ว่า ชอบหนอ กามฉันทนิเวรณจึงมี
 ความสัมพันธ์กับปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุในกระบวนการของผัสสะซึ่งหากขาดสติในการกำหนดย่อม
 เกิดเวทนาและตัณหาตามลำดับ

๒) พยาบาท เป็นธรรมชาติที่กั้นความดี ได้แก่ ความโกรธ อกธธรรม คือ โทสเจตสิก อยู่ใน
 ในโทสมูลจิต ๒ เกิดขึ้นในจิตใจของปุถุชน เวลาเกิดขึ้นแล้วย่อมกั้นความดีไปหมด เมื่อปฏิบัติธรรมอยู่
 พอเกิดความโกรธ ความคับแค้นใจขึ้นมาก็เลิกปฏิบัติ ดังนั้น จึงต้องกำหนดรู้เวลาเกิดความโกรธขึ้น
 มีสติรู้ลักษณะความโกรธ ว่าเป็นธรรมชาติชนิดหนึ่ง โดยกำหนดรู้ว่า โกรธหนอ เป็นต้น ซึ่งการตามรู้
 สภาพของพยาบาทก็มีความสัมพันธ์กับปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุเช่นเดียวกับกามฉันทะ โดยต่างกัน
 ที่พยาบาทเป็นความไม่พอใจในอารมณ์ที่มีกระทบทางประสาทสัมผัสต่างๆ ซึ่งเกิดจากความไม่แยบคาย
 ในการกำหนดการรับรู้ทางประสาทสัมผัสนั้นๆ

๓) ถีนมิทระ คือ ความหดหู่ที่ถ้อยในอารมณ์ ทำให้เกิดความง่วง ฉะนั้นผู้ปฏิบัติต้อง
 กำหนดรู้ในกระบวนการของถีนมิทระดังในมหาสติปัฏฐานสูตรหมวดนิเวรณ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

เมื่อถีนมิทระ (ความหดหู่และเซื่องซึม) ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘ถีนมิทระภายใน
 ของเรามีอยู่’ หรือเมื่อถีนมิทระภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘ถีนมิทระภายในของเรา
 ไม่มีอยู่’ การเกิดขึ้นแห่งถีนมิทระที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุานั้น การ
 ละถีนมิทระที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุานั้น และถีนมิทระที่ละได้แล้ว
 จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุานั้น^{๓๘}

ถีนมิทระย่อมเกิดด้วยอโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลาย มีอรติ เป็นต้น ความไม่ยินดีด้วย
 กับเขา (ริชยา) ชื่อว่าอรติ ความคร้านกาย ชื่อว่าตันที ความบิดกาย (บิดขี้เกียจ) ชื่อว่าวิซิมภิตา ความมีน
 เพราะอาหาร ความกระวนกระวายเพราะอาหาร ชื่อว่าภตตสัมมทะ อาการ คือ ความย่อหย่อนแห่งจิต
 ชื่อว่าความย่อหย่อนแห่งจิต และชื่อว่าอโยนิโสมนสิการ คือการทำในใจโดยไม่แยบคาย, การไม่ใช้
 ปัญญาพิจารณา, ความไม่รู้จักคิด, การปล่อยให้อวิชชาตัณหาครอบงำ^{๓๙} ในขณะนั้น ควรกำหนดรู้
 อโยนิโสมนสิการนั้นว่า ฐุหนอ โดยรู้ว่าสภาวะธรรมอย่างนี้เกิดขึ้นในจิต ส่วนเหตุให้ละหรือห้ามถีนมิทระ
 คืออโยนิโสมนสิการ คือการใส่ใจโดยแยบคายด้วยการเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน เมื่อสติเกิด

^{๓๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖ - ๓๑๗.

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๕๐๗.

ขึ้นกับกุศลจิตและดำเนินไปด้วยกัน ความง่วงซึมเซาอย่าอมเกิดขึ้นไม่ได้ แม้ในขณะที่เกิดความง่วงซึมเซาก็ควรกำหนดว่า ง่วงหนอ จัดเป็นการละความง่วงซึมเซาที่ปรากฏในขณะนั้นด้วยผู้ปฏิบัติยอมเข้าใจว่า ความง่วงซึมเซาดับไปด้วยกำลังของวิปัสสนา ความเข้าใจอย่างนี้จัดเป็นการรู้ชัดถึงเหตุละความง่วงซึมเซาอันเป็นวิปัสสนาเช่นกัน พึงทราบว่า เมื่อมีวิชชาและตัดหากระบวนการปฏิบัติสมุพบาทฝ่ายเหตุยอมปรากฏขึ้นให้ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ได้ด้วยเช่นกัน

๔) อุทัจจกุกุกุจะ เป็นธรรมชาติที่ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ กระสับกระส่าย ในลักษณะที่ตรงกันข้ามจากถีนมิทธนิวรรณ์ เปรียบเหมือนน้ำใสแต่ถูกทำให้เป็นละลอกคลื่นหรือกระเพื่อม พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการกำหนดรู้อุทัจจกุกุกุจะว่า

เมื่ออุทัจจกุกุกุจะ(ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ)ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘อุทัจจกุกุกุจะภายในของเรามีอยู่’ หรือเมื่ออุทัจจกุกุกุจะภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘อุทัจจกุกุกุจะภายในของเราไม่มีอยู่’ การเกิดขึ้นแห่งอุทัจจกุกุกุจะที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละอุทัจจกุกุกุจะที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และอุทัจจกุกุกุจะทีละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น^{๔๐}

เหตุเกิดของอุทัจจกุกุกุจะนิวรรณ์ ได้แก่ อโยนิโสมนสิการ หรือการใส่ใจโดยอุบายไม่แยบคายในความสงบเป็นต้นนั้นว่า เป็นสิ่งที่น่าพอใจ คือความพอใจในความไม่สงบในตนเอง ในขณะนั้นพึงกำหนดรู้อโยนิโสมนสิการนั้นว่า รู้หนอ โดยรู้ว่ามีสภาวะธรรมอย่างนี้ปรากฏขึ้นในจิต ส่วนเหตุดับอุทัจจกุกุกุจะนิวรรณ์โยนิโสมนสิการ เป็นการใส่ใจโดยแยบคายด้วยการเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน เมื่อสติเกิดร่วมกับกุศลจิตและดำเนินไปด้วยกัน ความง่วงซึมเซาอย่าอมเกิดขึ้นไม่ได้ แม้ในขณะที่ผู้ปฏิบัติเกิดฟุ้งซ่านรำคาญใจ ก็ควรกำหนดว่า คิดหนอ, ฟุ้งซ่านหนอ, ร้อนใจหนอ การกำหนดรู้อย่างนี้จัดเป็นการละความฟุ้งซ่านรำคาญใจที่ปรากฏในขณะนั้นด้วยโยนิโสมนสิการ คือวิปัสสนา ความเข้าใจอย่างนี้ จัดเป็นการรู้ชัดถึงเหตุละความฟุ้งซ่านรำคาญใจ

๕) วิจิกิจฉา เป็นธรรมชาติที่เกิดความสงสัยเพราะไม่รู้ มีอะไรมารบกวนความอยากรู้ ไม่มี ความสงบลงได้ ทำให้เกิดความมืดมัวแก่จิต ไม่อาจจะเห็นแจ้งในสิ่งที่ควรเห็น เปรียบเหมือนน้ำใสอยู่ในที่มืด ไม่อำนวยการให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ในน้ำนั้นได้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการกำหนดรู้วิจิกิจฉาว่า

เมื่อวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘วิจิกิจฉาภายในของเรามีอยู่’ หรือเมื่อวิจิกิจฉาภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘วิจิกิจฉาภายในของเราไม่มีอยู่’ การเกิดขึ้นแห่งวิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น และวิจิกิจฉาทีละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น^{๔๑}

เหตุเกิดของวิจิกิจฉานิวรรณ์ ได้แก่ อโยนิโสมนสิการ หรือการใส่ใจโดยอุบายไม่แยบคายใน พุทธคุณเป็นต้นนั้นว่า เป็นสภาวะที่น่าสงสัย คือความพอใจในความสงสัยนั่นเอง ในขณะนั้นพึง

^{๔๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๗.

^{๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๗.

กำหนดรู้โยนิโสมนสิการนั้นว่า รู้หนอ โดยรู้ว่ามีสภาวะธรรมอย่างนี้ปรากฏขึ้นในจิต ส่วนเหตุดับวิจิกจณานิวรณ์ คือโยนิโสมนสิการ เป็นการใส่ใจโดยแยกกายด้วยการเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน เมื่อสติเกิดร่วมกับกุศลจิตและดำเนินไปด้วยกัน ความสงสัยลังเลใจย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ในขณะที่ผู้ปฏิบัติเกิดความสงสัยในใจ ก็ควรกำหนดว่า สงสัยหนอ การกำหนดรู้แบบนี้จัดเป็นการละความสงสัยลังเลใจที่ปรากฏในขณะนั้นด้วยโยนิโสมนสิการ คือวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติย่อมเข้าใจว่า ความสงสัยลังเลใจดับไปด้วยกำลังของวิปัสสนา ความเข้าใจแบบนี้จัดเป็นการรู้ชัดถึงเหตุละความสงสัยลังเลใจนั่นเอง

๔.๔.๒ หมวดชั้น ๕

ชั้น ๕ คือ กองแห่งรูปธรรมและนามธรรม หมายถึงการรวมตัวกันของรูปนามที่จำแนกเป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต ที่เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด ทรามหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ ส่วนอุปาทาน คือความยึดมั่นว่าเป็นตัวเราของเรา ดังนั้น อุปาทาน คือหมู่รูปและนามที่เป็นปัจจัยแห่งความยึดมั่น มี ๕ ประการ ได้แก่

๑) รูปชั้น คือ สิ่งที่ชำรุด ทрудโทรม สิ่งแตกสลาย สิ่งที่แปรผันได้ หมายถึง รูปร่างที่มองเห็นได้ด้วยตา คือ ร่างกายหรือตัวตนของคน สัตว์ สิ่งของ อันเกิดขึ้นจากการรวมตัวกันของธาตุ ๔ ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม^{๔๒}

๒) เวทนา คือ ความเสวยอารมณ์ การรับรู้อารมณ์หรือสิ่งมากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น แล้วเกิดความรู้สึกรู้จักจากการกระทบสัมผัสนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง คือ

(๑) ความรู้สึกว่าสุข คือ ดีใจ เบิกบานใจ

(๒) ความรู้สึกว่าทุกข์ คือ เสียใจ ไม่สบายใจ

(๓) ความรู้สึกเฉยๆ คือ ไม่สุขไม่ทุกข์ ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ

๓) สัญญา คือ ความจำได้ ความหมายรู้ได้ หมายถึง ระบบความจำที่สามารถจำคน จำสัตว์ สิ่งของ และเหตุการณ์ต่างๆ ได้ เช่น จำสิ่งที่ได้เห็น จำเสียงที่ได้ยิน จำกลิ่นที่ได้หอม จำรสที่ได้ลิ้ม หรือจำสิ่งในอดีตที่ผ่านมาได้ เป็นต้น

๔) สังขาร คือ การปรุงแต่ง หมายถึง สิ่งปรุงแต่งจิต ระบบคิดปรุงแต่ง แยกแยะสิ่งที่รู้สึกและจำได้ ซึ่งก็ได้แก่ความคิด ความรู้สึกปกติทั่วไปของคนเรา เช่น รัก ชัง โกรธ ละอายใจ ยอยากได้ เป็นต้น ได้แก่ เจตสิกธรรม คือ สิ่งประกอบจิตอยู่ เกิดดับพร้อมกับจิต รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต เป็นส่วนดีที่เรียกว่ากุศลบ้าง เป็นส่วนไม่ดีที่เรียกว่าอกุศลบ้าง เป็นส่วนกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่วที่เรียกว่าอัปยาคฤตบ้าง

๕) วิญญาณ คือ ความรู้แจ้ง ได้แก่ ธาตุรู้ (วิญญาณธาตุ) และระบบการรับรู้ของจิต หลังจากที่ได้สัมผัสกับอารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นระบบการรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส เช่น เมื่อตาได้สัมผัสกับรูป คือได้เห็นรูป เกิดการรับรู้ขึ้น จึงเรียกว่าวิญญาณ

ชั้น ๕ นี้ ย่อลงมาเป็น ๒ คือ นามและรูป, รูปชั้นจัดเป็นรูป, ๔ ชั้น นอกนั้นเป็นนาม อีกอย่างหนึ่ง จัดเข้าในปรมัตถธรรม ๔ วิญญาณชั้นเป็นจิต, เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น

^{๔๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดคำวัด, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เอี่ยมเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๘๒๖.

เป็นเจตสิก, รูปชั้น เป็นรูป, ส่วนนิพพานเป็นชั้นวิมุตติ คือ พ้นจากชั้น ๕^{๔๓}

ปฏิจสมุปบาทกับชั้น ๕ มีความสัมพันธ์กัน เป็นวงจรแห่งความทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น เมื่อมีทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ย่อมมี คือสมุทัย อันได้แก่ ตัณหา ความดับทุกข์คือนิโรธ ในปฏิจสมุปบาท และใน อูปาทานชั้น ๕ ควรทำให้แจ้ง ทำให้แจ้งนั้นต้องดำเนินตามมรรคมองค์ ๘ ประการ เมื่อเป็นอย่างนี้ ความทุกข์ก็สิ้นสุดลง วงจรปฏิจสมุปบาทและวงจรชั้น ๕ สิ้นสุดลงเช่นกัน สัมพันธ์กันโดยความเป็น ทุกข์เบื้องต้น และบรรลุลหรรณ

เหตุเกิดของรูปชั้น ได้แก่ อวิชา ตัณหา กรรม อาหาร ดังกล่าวแล้วในกายานุปัสสนา สติปัฏฐาน เหตุเกิดของนาม ๓ คือ เวทนา สัญญาและสังขาร มี ๔ อย่างคือ อวิชา ตัณหา กรรม และผัสสะ ส่วนเหตุเกิดของวิญญานมี ๔ อย่าง คือ อวิชา ตัณหา กรรมและรูปนาม

ในขณะที่พิจารณาลมหายใจเข้าออก ผู้ปฏิบัติย่อมได้ชื่อว่าการกำหนดรูปชั้น คือ รูป ความเกิดของรูป และความดับของรูป ในขณะที่ปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติเกิดความเอิบอิ่มใจซึ่งเป็นปีติโสมนัส ควรกำหนดว่า อิ่มใจหนอ ซึ่งเป็นการกำหนดรู้เวทนา ในขณะที่พิจารณาด้วยสัญญาตามที่เคยเรียนว่า ลมหายใจเป็นรูป จิตที่กำหนดรู้เป็นนาม ควรกำหนดว่า จำได้หนอ เพื่อเป็นการกำหนดรู้สัญญา ในบางครั้งอกุศลเจตสิกได้แก่ โลภะ เป็นต้น เกิดขึ้นในจิตควรกำหนดรู้ว่า โลภะหนอ เพื่อเป็นการ กำหนดรู้สังขาร และขณะเห็นควรกำหนดว่า เห็นหนอ การรับรู้จิตที่เห็นนี้เป็นกรรับรู้วิญญาน และเมื่อทราบความที่วิญญานเป็นปัจจัยแก่นามรูปแล้วก็ย่อมทราบในปฏิจสมุปบาทฝ่ายเหตุด้วยเช่นกัน เมื่อพิจารณาความเป็นรูปและนามพร้อมทั้งปัจจัยแล้วยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์เพื่อปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนาย่อมเกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับจนกระทั่งบรรลุลหรรณตามสมควรได้

๔.๔.๓ หมวดอายตนะ ๑๒

อายตนะ แปลว่า ที่อาศัยของจิตและนามธรรมที่เกิดร่วมกับจิต (เจตสิก) จำแนกออกเป็น อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ส่วนอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ (มโนสัมผัส) อายตนะทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อนามรูปปรากฏก่อรูป เป็นชีวิตแล้ว เพื่อจะสนองความต้องการของตัวตนและพร้อมโต้ตอบกับโลกภายนอก จึงเกิดอายตนะ ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และเครื่องรับรู้อารมณ์ภายในคือใจ โดยอายตนะแต่ละคู่จะทำงานเป็น คู่ของตัวเองโดยไม่สลับกัน เช่น ตารับรูปเท่านั้น หูไม่สามารถรับรูปได้ เพื่อแสดงความสัมพันธ์ของ อายตนะภายในและภายนอกแต่ละคู่ จึงแสดงกระบวนการของอายตนะแบ่งเป็น ๖ คู่ ดังต่อไปนี้

๑) อายตนะคือจักขุ (ตา) นี้ พึงพิจารณาให้เห็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา” ย่อมเป็นการเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง อันเป็นทางให้ถึงที่สุด แห่งทุกข์ได้^{๔๔} ในขณะที่กำหนดว่า เห็นหนอ สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ จักขุประสาท สี (รูปารมณ) วิญญาน ผัสสะทางตา หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร^{๔๕}

^{๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๒.

^{๔๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘ /๗๑/๖๑ - ๖๒.

^{๔๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), พระคัมภีร์สาราวิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๗๘.

๒) อายตนะคือโสตะ (หู) นี้ พิจารณาเช่นเดียวกับจักขุ โดยในขณะที่กำหนดว่า ได้ยินหนอ สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ โสตประสาท เสียง (สัททารมณ์) โสตวิญญูณ ผัสสะทางหู หรือ เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางหู ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

๓) อายตนะคือฆานะ (จมูก) พิจารณาเช่นเดียวกับจักขุและโสตะ โดยขณะที่กำหนดว่า รู้หนอ เมื่อได้กลิ่น สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ ฆานประสาท กลิ่น (คันธารมณ์) ฆานวิญญูณ ผัสสะทางจมูก หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางจมูก ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

๔) อายตนะคือชีวหา (ลิ้น) พิจารณาเช่นเดียวกับจักขุ โสตะและฆานะ โดยขณะที่กำหนดว่า ลิ้มหนอ หรือ รู้หนอ สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ ชิวหาประสาท รส (รสารมณ์) ชิวหาวิญญูณ ผัสสะทางลิ้น หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางลิ้น หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางลิ้น ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

๕) อายตนะคือกาย พิจารณาเช่นเดียวกับจักขุ โสตะ ฆานะและชีวหา โดยขณะที่กำหนดว่า ถูกหนอ สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ กายประสาท สัมผัส (โณฐัพพารมณ์ อันได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุและวาโยธาตุ) กายวิญญูณ ผัสสะทางกายหรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางกาย ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

๖) อายตนะคือมโน (ใจ) พิจารณาเช่นเดียวกับจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย โดยขณะที่กำหนดว่า คิดหนอ พิจารณาหนอ ไคร่ครวญหนอ เป็นต้น ก็จะเป็นการรับรู้มโนทวาร ธรรมารมณ์ มโนวิญญูณ ผัสสะและเวทนา อย่างไรก็ดีอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดในขณะนั้น

อรรถกถาได้ขยายความเหตุเกิดของสังโยชน์อันเนื่องมาจากอายตนะว่า เพราะอาศัย อายตนะทั้ง ๒ อย่าง คือทั้งตาด้วย ทั้งรูปด้วย สังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ ๑) กามราคะสังโยชน์ ๒) ปฏิฆะ ๓) มานะ ๔) ทิฏฐิ ๕) วิจิกิจฉา ๖) สีสัพพตปรามาส ๗) ภวราคะ ๘) อิสสา ๙) มัจฉริยะ ๑๐) อวิชชา สังโยชน์อันใดย่อมเกิดขึ้น เธอย่อมรู้ชัดสังโยชน์นั้น โดยลักษณะตามความเป็นจริงด้วย อธิบายว่าใน จักขุทวาร เมื่อเธอชอบใจเพติดเพลินยินดี อิกุฐารมณ์ที่มาสู่คลอง (จักขุ) ด้วยอำนาจแห่งความพอใจ ในอิกุฐารมณ์ กามราคะสังโยชน์จะเกิดขึ้น เมื่อโกรธเพราะอนิฏฐารมณ์ ปฏิฆะสังโยชน์จะเกิดขึ้น เมื่อ สำคัญว่า นอกจากเราแล้วไม่มีใครอื่นจะสามารถสำแดงอารมณ์นี้ให้แจ่มแจ้งได้ มานะสังโยชน์จะ เกิดขึ้น เมื่อยึดถือว่า รูปารมณ์นี้เที่ยง ยั่งยืน ทิฏฐิสังโยชน์จะเกิดขึ้น เมื่อสงสัยว่ารูปารมณ์นี้เป็นสัตว์ หรือหนอ หรือเป็นของสัตว์ วิจิกิจฉาสังโยชน์จะเกิดขึ้น เมื่อปรารถนาภพว่า ภพ (การเกิด) นี้มิใช่จะหา ได้ง่ายในสัมปตติภพเลย ภวราคะสังโยชน์จะเกิดขึ้น เมื่อยึดมั่นศีลและพรตว่า เราสมาทานศีลและพรต แบบนี้แล้วอาจจะได้ (บรรลुकุณวิเศษ) ต่อไป สีสัพพตปรามาสสังโยชน์จะเกิดขึ้น เมื่อริษยาว่า ไฉนหนอ คนอื่นๆ จึงจะไม่ได้รูปารมณ์นี้ อิสสาสังโยชน์จะเกิดขึ้น เมื่อตระหนี่รูปารมณ์อันตนได้แล้ว ต่อผู้อื่น มัจฉริยะสังโยชน์จะเกิดขึ้น เมื่อไม่รู้ โดยไม่รู้ธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับธรรมเหล่านั้นทั้งหมดนั้น แหละ อวิชชาสังโยชน์จะเกิดขึ้นได้ ผู้ปฏิบัติพึงกำหนดรู้เหตุเกิดสังโยชน์ ด้วยการไม่ฟุ้งซัน การละ สังโยชน์แม้ทั้ง ๑๐ อย่างนั้นที่เกิดขึ้นแล้วโดยความหมายว่า ยังละไม่ได้ก็ดี โดยการฟุ้งซันก็ดี ด้วยเหตุใด ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ชัดซึ่งเหตุนั้น สังโยชน์ ๑๐ อย่างนั้นแม้ที่ละได้แล้วโดยตทังคปหานและวิกขัมภนปหาน จะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป เพราะเหตุใด ผู้ปฏิบัติก็รู้เหตุนั้นด้วย สังโยชน์นั้นจะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป คือ สังโยชน์ ๕ อย่างต่างด้วยทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรามาส อิสสาและมัจฉริยะจะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป เพราะโสดาปัตติมรรคก่อน สังโยชน์ทั้งคู่ คือกามราคะและปฏิฆะอย่างหยาบจะไม่มีการเกิดขึ้นต่อไป

เพราะสกทาคามีมรรค สังโยชน์ทั้งคู่คือ กามราคะและปฏิฆะที่ไปด้วยกันอย่างละเอียดจะไม่มี การเกิดขึ้นต่อไป เพราะอนาคามีมรรค สังโยชน์ ๓ อย่าง คือมานะ ภวราคะและอวิชชาจะไม่มี การเกิดขึ้นต่อไป เพราะอรหัตตมรรค ด้วยเหตุใด เธอก็รู้เหตุ นั้นด้วย แม้ในการได้ยินเสียง ในการได้กลิ่น ในการ ได้รับรส ในการถูกต้องสัมผัส และในการคิดใคร่ครวญ ก็มีลักษณะเดียวกัน ในหมวดอายุตนะ ๑๒ นี้ สมุทยธรรมและวชธรรม ควรนำออกไปโดยนัยแห่งรูปายตนะที่กล่าวไว้แล้วในรูปชั้นแห่งอายตนะใน บรรดาอรุพายตนะทั้งหลาย ที่กล่าวไว้ในวิญญูญาณชั้นแห่งธรรมายตนะ ที่กล่าวไว้ในชั้นที่ เหลือว่า เพราะอวิชชาเกิดจักขุจึงเกิดดังนี้

๔.๔.๔ หมวดโพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการตรัสรู้ เป็นองค์ที่ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาหยั่งเห็น สภาวะธรรมตามความเป็นจริง แล้วก่อให้เกิดวิชชาและวิมุตติในที่สุด พระพุทธองค์ตรัสว่าโพชฌงค์ เป็นธรรมที่โน้มไปสู่พระนิพพาน เหมือนแม่น้ำคงคาที่ไหลไปสู่มหาสมุทรตามปกติ^{๔๖} การกำหนดรู้ โพชฌงค์คล้ายกับการกำหนดรู้นิรวณ โดย การกำหนดรู้นิรวณเป็นการระลึกรู้นิรวณที่มีอยู่หรือไม่มีอยู่ เหตุเกิด และเหตุดับ พร้อมทั้งเหตุไม่เกิดขึ้นของนิรวณเป็นลำดับสุดท้าย แต่การกำหนดรู้โพชฌงค์เป็น การระลึกรู้โพชฌงค์ที่มีอยู่หรือไม่มีอยู่ เหตุเกิด และเหตุเพิ่มพูนโพชฌงค์ให้มากขึ้น^{๔๗} โดยโพชฌงค์ ทั้ง ๗ ประการ ได้แก่

๑) สติ ความระลึกได้ หมายถึง ความสามารถทวนระลึกนึกถึง หรือกุ่มจิตไว้กับสิ่งที่ พึงเกี่ยวข้องหรือต้องใช้ต้องหาในเวลา นั้น ในโพชฌงค์นี้ สติมีความหมายคลุมตั้งแต่การมีสติกำกับตัว ใจอยู่กับสิ่งที่กำลังกำหนดพิจารณาเฉพาะหน้า จนถึงการทวนระลึกรวบรวมเอาธรรมที่ได้สดับ เล่าเรียนแล้วหรือสิ่งที่พึงเกี่ยวข้องต้องใช้ต้องทำ มานำเสนอต่อปัญญาที่ตรวจตรองพิจารณา

๒) ธรรมวิจย ความเพินธรรม หมายถึง การใช้ปัญญาสอบสวนพิจารณาสิ่งที่สติ กำหนดไว้ หรือธรรมที่สตรระลึกรวมนำมาเสนอ นั้นตามสภาวะ เช่น ไตรตรองให้เข้าใจความหมาย จับสาระของสิ่งที่พิจารณานั้นได้ ตรวจตราเลือกเพินเอาธรรมหรือสิ่งที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ หรือสิ่งที่ ใช้ได้เหมาะที่สุด ในกรณีนั้นๆ หรือมองเห็นการที่สิ่งที่พิจารณานั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เข้าใจตาม สภาวะที่เป็นไตรลักษณ์ ตลอดจนปัญญาที่มองเห็นอริยสัจจ์

๓) วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความแก่ว้าก้า เข้มแข็ง กระตือรือร้นในธรรมหรือ สิ่งที่ปัญญาเพินได้ อาจหาญในความดี มีกำลังใจ สู้กิจ บากบั่น รุดไปข้างหน้า ยกจิตไว้ได้ ไม่ให้หลุด ถดถอยหรือท้อแท้

๔) ปีติ ความอิ่มใจ หมายถึง ความเอิบอิ่ม ปลาบปลื้ม ปรีดิ์เปรม ต็มด้า ซาบซึ้ง แ่มชื่น ซาบซ่าน และฟูใจ

๕) ปัสสัทธิ ความสงบกายใจ หมายถึง ความผ่อนคลายกายใจ สงบระงับ เรียบเย็น ไม่เครียด ไม่กระสับกระส่าย เบาสบาย

๖) สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น หมายถึง ความมีอารมณ์หนึ่งเดียว จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่ กำหนด ทรงตัวสม่ำเสมอ เดินเรียบ อยู่กับกิจ ไม่วอกแวก ไม่ซัดส่าย ไม่ฟุ้งซ่าน

^{๔๖} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๔.

^{๔๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๓๓๘.

๗) อุเบกขา ความวางเฉย หมายถึง ความมีใจเป็นกลาง สามารถวางเฉย เรียบ นิ่งดูไปในเมื่อจิตแน่วแน่อยู่กับงานแล้ว และสิ่งต่างๆ ดำเนินไปด้วยดีตามแนวทางที่จัดวางไว้หรือที่มันควรจะเป็น

๔.๔.๕ หมวดอริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ นั้นแสดงตามองค์ปฏิจจสมุปบาทไปที่ละองค์ๆ จะเปลี่ยนองค์ธรรมที่เป็นทุกข์ไปเรื่อยๆ ตามองค์ปฏิจจสมุปบาท สมุทัย กับ นิโรธ ก็เปลี่ยนไปตาม ส่วนอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นนิโรธคามินีปฏิปทา ยืนพื้นอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง เปลี่ยนทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ส่วนทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอริยมรรคมีองค์ ๘ ตลอด ดังปรากฏในทุติยสูตรต้นตนิทเทสว่า

ชราและมรณะเป็นทุกข์สัง ขาติเป็นสมุทยสัง การสลัดชราและมรณะและขาติ
แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งชราและมรณะและขาติเป็นมคคสัง

ขาติเป็นทุกข์สัง ภพเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากขาติและภพ แม้ทั้งสอง
เป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งขาติและภพเป็นมคคสัง

ภพเป็นทุกข์สัง อุปาทานเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากภพและอุปาทาน
แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งภพและอุปาทานเป็นมคคสัง

อุปาทานเป็นทุกข์สัง ตัณหาเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากอุปาทานและ
ตัณหา แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งอุปาทานและตัณหาเป็นมคคสัง

ตัณหาเป็นทุกข์สัง เวทนาเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากตัณหาและเวทนา
แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งตัณหาและเวทนาเป็นมคคสัง

เวทนาเป็นทุกข์สัง ผัสสะเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากเวทนาและผัสสะ
แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งเวทนาและผัสสะเป็นมคคสัง

ผัสสะเป็นทุกข์สัง สฬายตนะเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากผัสสะ
และสฬายตนะ แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งผัสสะและสฬายตนะ
เป็นมคคสัง

สฬายตนะเป็นทุกข์สัง นามรูปเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากสฬายตนะและ
นามรูป แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งสฬายตนะและนามรูปเป็นมคคสัง

นามรูปเป็นทุกข์สัง วิญญานเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากรูปและ
วิญญาน แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งนามรูปและวิญญานเป็นมคคสัง

วิญญานเป็นทุกข์สัง สังขารเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากวิญญานและ
สังขาร แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งวิญญานและสังขารเป็นมคคสัง

สังขารเป็นทุกข์สัง อวิชชาเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากสังขารและอวิชชา
แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งสังขารและอวิชชาเป็นมคคสัง

ชราและมรณะเป็นทุกข์สัง ขาติเป็นทุกข์สังก็มี เป็นสมุทยสังก็มี การสลัดออก
จากชราและมรณะและขาติ แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งชราและมรณะและ
ขาติเป็นมคคสัง

ขาติเป็นทุกข์สังก็มี เป็นสมุทยสังก็มี ภพเป็นทุกข์สังก็มี เป็นสมุทยสังก็มี การ
สลัดออกจากขาติและภพ แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งขาติและภพ

เป็นมัจฉาสัจ ฯลฯ สังขารเป็นทุกขสัจ อวิชชาเป็นทุกขสัจก็มี เป็นสมุทยสัจก็มี การ
สลัดสังขารและอวิชชา แม้ทั้งสองเป็นนิโรธสัจ การรู้ชัดความดับแห่งสังขารและอวิชชา
เป็นมัจฉาสัจ^{๔๘}

ผู้ปฏิบัติพึงกำหนดสติปัฏฐานโดยการระลึกถึงอริยสัจ ๔ ตามนัยแห่งสติปัฏฐาน ว่า

ทุกขสัจ ได้แก่ ชาติ (ความเกิด) เป็นทุกข์ ชรา (ความแก่) เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย)
เป็นทุกข์ โสกะ (ความโศก) ปรีทเวระ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ)
อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพราก
จากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้นร์ เป็นทุกข์

ทุกขสมุทยอริยสัจ คือ ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหระคตด้วยความกำหนด
ยินดี เป็นเหตุเพิลิตเพิลินในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ในช่องทางแห่ง
อายตนะทั้ง ๖ คู่

ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสละคืน
ความพ้น ความไม่ติด ในช่องทางแห่งอายตนะทั้ง ๖ คู่

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ เมื่อผู้ปฏิบัติระลึกรู้เท่าทัน
สภาวะธรรมปัจจุบันที่เป็นกองรูป เวทนา จิต หรือสภาวะธรรม อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมเกิดขึ้นใน
ขณะนั้นได้แก่

๑) สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) คือการหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ตามลำดับ
แห่งวิปัสสนาญาณจนกระทั่งถึงมรรคญาณ

๒) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) คือการน้อมจิตไปสู่สภาวะธรรม เหมือนการเล็งเป้าใน
เวลายิงธนู

๓) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) คือ การงดเว้นจากวจีทุจริต ๔

๔) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) คือ การงดเว้นจากกายทุจริต ๓

๕) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) คือ การงดเว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔
อันเกี่ยวกับการเลี้ยงชีพ

๖) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) คือ การเพียรจจัดจ่อสภาวะธรรมปัจจุบัน

๗) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) คือ การระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมได้อย่างชัดเจน
โดยปราศจากสมมุติบัญญัติใดๆ

๘) สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) คือ การตั้งใจมั่นไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่านไปในอดีตหรืออนาคต

๔.๕ ประโยชน์ที่ได้จากการศึกษาปฏิบัติจนสมบูรณ์พบเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การศึกษาปฏิบัติจนสมบูรณ์พบเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานี้ เป็นการศึกษาความเป็น
เหตุที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นขององค์ธรรมในปฏิจจนูปบาทที่ปรากฏในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
ทำให้ผู้ปฏิบัติได้ทราบว่า กระบวนการแห่งปฏิจจนูปบาทฝ่ายเหตุนั้นปรากฏอยู่ในทุกฐานการกำหนดรู้

^{๔๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕/๔๔๑ - ๔๔๒.

ในสติปัฏฐานทุกหมวด ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดความเข้าใจที่ถูกต้องต่อกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทว่า สติปัฏฐานทั้ง ๔ เมื่อก้าวโดยความเป็นรูปกัมมัญฐานและอรูปกัมมัญฐาน หรือกล่าวโดยสังเคราะห์กับ ชั้น ๕ ว่า กายานุปัสสนาเป็นรูปชั้น เวทนานุปัสสนาเป็นเวทนาชั้น จิตตานุปัสสนาเป็นวิญญานชั้น และธัมมานุปัสสนาเป็นสัญญาชั้นและสังขารชั้น ก็มีความเกี่ยวเนื่องกับปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุ ทั้งสิ้นเพราะแม้นามชั้นก็ต้องอาศัยรูปชั้น จึงแสดงถึงความเป็นปัจจัยอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น เมื่อปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุเกิดขึ้นโดยกระบวนการในฐานใดของสติปัฏฐานทั้ง ๔ ก็ตาม ผู้ปฏิบัติย่อม รู้โดยความเป็นนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัยที่อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น และเมื่อมีความเห็นที่ถูกต้องที่ เรียกว่า ทิฐิวินิสุทธิตีแล้ว คือ การเห็นรูปนามที่ปราศจากสัตว์บุคคล และเห็นโดยความเป็นปัจจัยว่า เพราะจิตที่เป็นนามเป็นเหตุในรูปเกิดการเคลื่อนไหว ไม่มีความสงสัยในเหตุปัจจัยของรูปนาม ผู้ปฏิบัติ ย่อมเข้าถึงกัฏฐาตรณวิสุทธิตี อันเป็นรากฐานสำคัญก่อนที่จะยกอุปมาพร้อมทั้งปัจจัยนั้นพิจารณาโดย ความเป็นไตรลักษณ์เพื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ซึ่งแม้ปฏิจจสมุปบาท ฝ่ายเหตุจะมีลักษณะทั้งในปัจจุบันขณะหรือแบบข้ามภพข้ามชาติก็ตาม ผู้ปฏิบัติควรมุ่งประเด็นความ สนใจในความเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันเท่านั้น ซึ่งเมื่อเข้าใจในกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุ พร้อมทั้งปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อย่างถูกต้องนี้ ย่อมทำให้ผู้ปฏิบัติประสบความสำเร็จในการปฏิบัติ คือบรรลुरुธรรม

๔.๖ สรุปท้ายบท

การศึกษาปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น เป็นการศึกษาถึงความสัมพันธ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุปรากฏ ในกระบวนการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาทั้งในฐานกาย เวทนา จิต และธรรม คือปรากฏในการพิจารณา เห็นธรรมเป็นเหตุเกิดขึ้นในกาย ในเวทนา ในจิต และในธรรม องค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาทแต่ละองค์ ปรากฏในสติปัฏฐานอย่างครบถ้วน เช่น เวทนานุปัสสนา ผู้ปฏิบัติย่อมกำหนดรู้เวทนาในปฏิจจสมุปบาท ฝ่ายเหตุไปด้วยกัน โดยที่เวทนานั้นก็มีผัสสะเป็นปัจจัยให้เวทนาเกิด ดังนั้น การที่ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ เวทนาย่อมทราบถึงผัสสะที่เป็นปัจจัยให้เวทนานั้นเกิดด้วย และรู้ธรรมอันเป็นเหตุให้เวทนาเกิด ได้แก่ อวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร ในส่วนของอายตนะในการรู้ชัดตาและรูปก็ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิด ผัสสะและเวทนา อันเป็นกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเหตุทั้งสิ้น ดังนั้น การศึกษาปฏิจจสมุปบาท ฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาจึงมีประโยชน์คือทำให้เห็นความเป็นปัจจัยของรูปนามในขณะที่กำหนด รู้ตามฐานต่างๆ ในสติปัฏฐานทั้ง ๔ อย่างถูกต้อง และทำลายความสงสัยในปัจจัยให้เกิดรูปนาม อันจะ เป็นทางให้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้อย่างถูกต้อง อันจะส่งผลให้เกิดความก้าวหน้าในการปฏิบัติจนถึง ความหลุดพ้น คือ มรรค ผล และนิพพานต่อไปได้

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

เรื่อง “ศึกษาปัจจัยสมุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” ในครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัจจัยสมุปบาทในพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ และ เพื่อศึกษาปัจจัยสมุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นงานวิจัยงานเอกสาร(Documentary Research) มีวิธีดำเนินงานวิจัย โดยการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ พระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น วิสุทธิมรรค คัมภีร์ปกรณ์วิเสส และตำราอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งมีขอบเขตด้านเนื้อหาคือ

ศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยสมุปบาทในพุทธศาสนาเถรวาทการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ และเพื่อศึกษาปัจจัยสมุปบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา แล้วนำข้อมูลที่เรียบเรียงตรวจสอบแล้วมาแก้ไขและเขียนบรรยายเชิงพรรณนา

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ ปัจจัยสมุปบาทในพุทธศาสนาเถรวาท

ปัจจัยสมุปบาทนี้ เป็นองค์ธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในฐานะเป็นตัวของสภาวะหรือกฎของธรรมชาติ ซึ่งเป็นหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระองค์ทรงแสดงไว้ ๒ ประการ คือ ประการแรกเรียกว่า ภาวะบังเกิด คือ สมุทยวาร ประการที่สองเรียกว่า ภาวะดับ คือ นิโรธวาร ปัจจัยสมุปบาทเป็นองค์ธรรมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันเกี่ยวโยงกันเป็นลูกโซ่ตลอดสาย ทั้งสายเกิดและสายดับ โดยเป็นธรรมที่อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น ปัจจัยสมุปบาทมีองค์ธรรมที่เป่นปัจจัย ๑๒ อย่าง ได้แก่ ๑. อวิชชา ๒. สังขาร ๓. วิญญาณ ๔. นามรูป ๕. สฬายตนะ ๖. ผัสสะ ๗. เวทนา ๘. ตัณหา ๙. อุปาทาน ๑๐. ภพ ๑๑.ชาติ ๑๒. ชรา มรณะ รูปแบบการแสดงผลปัจจัยสมุปบาท มี ๒ อย่าง คือ ปัจจัยสมุปบาทฝ่ายอนุโลม (ฝ่ายเกิด) และ ปัจจัยสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม (ฝ่ายดับ) ปัจจัยสมุปบาทนี้ได้ปรากฏแก่พระพุทธองค์ในยามที่ ๓ แห่งวันเพ็ญเดือนวิสาขะ คือวันที่พระองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ปัจจัยสมุปบาทแสดงถึงสภาวะของชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิตเป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่ประกอบด้วยชั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือนามรูปอันเป็นทุกข์ มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปัจจัยสมุปบาทนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้หายสงสัยในเรื่องโลกและชีวิต นรก สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ ชาติหน้า และนิพพานว่าเป็นของจริง ดังนั้น การศึกษาเรื่องปัจจัยสมุปบาทจึงทำให้เข้าใจถึงตัวสภาวะธรรมชาติ ที่เป็นสังสารธรรมและ

ประการสำคัญที่สุดก็คือ ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ อันเป็นคุณธรรมในการดำเนินชีวิตนำไปสู่ความสิ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง คือพระนิพพาน

๕.๑.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔

วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง เพื่อความดับแห่งอาสวะทั้งหลาย ประการหนึ่ง และเพื่อความมีสติและสัมปชัญญะเพื่อกำหนดรู้ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของเวทนา ของสัญญา และวิตก วิจารณ์ เป็นต้น การเจริญวิปัสสนาภาวนา ต้องเป็นไปตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ ๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะต้องมีองค์คุณ ๓ คือ มีความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลส มีสติ มีสัมปชัญญะ ในการกำหนดรู้ทางกาย เวทนา จิต และธรรม ที่สำคัญต้องพยายามสร้างฉันทะ ระดมความเพียร คอยเฝ้าจิตตนเองไว้ให้มุ่นมั่น เพื่อระวังป้องกันและละเสียซึ่งอกุศล เพียรเจริญและรักษากุศลมิให้เสื่อมไป เมื่อปฏิบัติด้วยคุณธรรมตามนี้ ย่อมบรรลุถึงความดับทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ ย่อมถึงความบริสุทธิ์หมดจดปราศจากกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้

จุดหมายปลายทางของการเจริญ “วิปัสสนา” คือ (๑) ความรู้แจ้งแห่งใจในความทุกข์ที่แท้ทางพระพุทธศาสนา (๒) ความรู้แจ้งแห่งใจในเหตุแห่งความทุกข์ที่แท้ทางพระพุทธศาสนา (๓) ความรู้แจ้งแห่งใจในความดับทุกข์ที่แท้ทางพระพุทธศาสนา (๔) ความรู้แจ้งแห่งใจในหนทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ที่แท้ทางพระพุทธศาสนา

๕.๑.๓ ปฏิจจสมุพบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การศึกษาปฏิจจสมุพบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น เป็นการศึกษาถึงความสัมพันธ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งปฏิจจสมุพบาทฝ่ายเหตุปรากฏในกระบวนการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาทั้งในฐานกาย เวทนา จิต และธรรม องค์ธรรมในปฏิจจสมุพบาทแต่ละองค์ ปรากฏในสติปัฏฐานอย่างครบถ้วน เช่น เวทนานุปัสสนา ผู้ปฏิบัติย่อมกำหนดรู้เวทนาในปฏิจจสมุพบาทฝ่ายเหตุไปด้วยกัน โดยที่เวทนานั้นก็มีผัสสะเป็นปัจจัยให้เวทนาเกิด ดังนั้น การที่ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้เวทนาย่อมทราบถึงผัสสะที่เป็นปัจจัยให้เวทนานั้นเกิดด้วย และรู้ธรรมอันเป็นเหตุให้เวทนาเกิดอันได้แก่ อวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร ในส่วนของอายตนะในการรู้ซัดตาและรูปก็ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะและเวทนา อันเป็นกระบวนการของปฏิจจสมุพบาทฝ่ายเหตุทั้งสิ้น การศึกษาปฏิจจสมุพบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาจึงมีประโยชน์คือทำให้เห็นความเป็นปัจจัยของรูปนาม ในขณะที่กำหนดรู้ตามฐานต่างๆ ในสติปัฏฐานทั้ง ๔ อย่างถูกต้อง และทำลายความสงสัยในปัจจัยให้เกิดรูปนาม อันจะเป็นทางให้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้อย่างถูกต้อง อันจะส่งผลให้เกิดความก้าวหน้าในการปฏิบัติจนถึงความหลุดพ้นคือมรรค ผล และนิพพานต่อไปได้

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาเรื่อง “ศึกษาปฏิจจสมุพบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ผู้ศึกษา มุ่งประเด็นศึกษาเฉพาะ การศึกษาปฏิจจสมุพบาทที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และ การศึกษาปฏิจจสมุพบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ซึ่งเป็นแนวทางในการพิจารณาไปตาม

หลักสติปัญญา ๔ ที่ปรากฏในชีวิตประจำวันในลักษณะต่างๆ เพื่อประโยชน์แก่การกำหนดรู้และพัฒนาปัญญา เพื่อความเข้าใจในปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุตามหลักพุทธศาสนาเถรวาทได้อย่างถูกต้อง โดยมีข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการศึกษาไปใช้

๑) ควรทำความเข้าใจในองค์ธรรมแต่ละประเภทที่ปรากฏในปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุว่า กระบวนการปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันหรือในปัจจุบันขณะนั้นว่ามีองค์ธรรมใดปรากฏเด่นชัดให้กำหนด ไม่ใช่กำหนดจากการคิดนึก

๒) ปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น มุ่งเน้นสำคัญที่การกำหนดรู้ในปัจจุบันโดยไม่อาศัยความคิดอันเกิดจากปริยัติธรรม ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาหากความรู้อันเกิดจากความคิดในทางปริยัติปรากฏขึ้นเช่นพิจารณา ควรกำหนดรู้ว่า ใครครวญหนอ พิจารณาหนอ เพื่อป้องกันไม่ให้ปัญญาตกไปสู่จินตมยปัญญา เพื่อให้ภาวนามยปัญญาเจริญก้าวหน้าต่อไป

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาปฏิจสุมุบาทฝ่ายเหตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ยังมีแนวคิดและประเด็นที่น่าสนใจควรนำไปศึกษาวิจัยเพิ่มเติม คือ

- ๑) ศึกษาความสัมพันธ์ของปฏิจสุมุบาทกับอายตนะปัพพะในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๒) ศึกษาความสัมพันธ์ของอานาปานสติกับปฏิจสุมุบาทในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเถลิง ๒๕๒๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๒๕.

_____. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(๑) หนังสือ:

ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมัตถธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัทรุ่งเรืองวิริยะพัฒนาโรงพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๙.

_____. ลักษณะที่จตุกะ. กรุงเทพมหานคร: บริษัท คัลเลอร์ โฟร์ จำกัด, ๒๕๓๗.

ฉันทนา อุษาคัลป์. พุทธปัญญา คู่มือสร้างปัญญา. กรุงเทพมหานคร: ธนัชการพิมพ์, ๒๕๔๙.

จิตตมโน ฤทธิ. วิปัสสนาภาวนา. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๔.

บรรจบ บรรณรุจิ. ปฏิภาณสมาธิ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พุทธทาสภิกขุ. อทิปปัจจยตา. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗.

พระกัจจายนะมหาเถระ รจนา. คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตรแปลพร้อมอุทาหรณ์. แปลโดย พระมหาสมปอง มุทีโต. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๗.

พระคันธसारากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง. **ปรมัตถทีปนี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.

พระญาณธชะ. **ปรมัตถทีปนี ปริจเฉทที่ ๗ สมุจจยสังคหะ**. พระคันธसारากวีวงศ์ แปล. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.

_____. **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑.

_____. **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดคำวัด**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๘.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). **ปฏิจจนุสุมปาหะ: เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖.

พระธรรมธีรราชฆาตมุนี (โชดก ญาณสิทธิตเถร ป.ธ.๙). **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒.

_____. **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕.

_____. **หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๖.

_____. **ทาง ๗ สาย The Seven Paths**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท แอ็ดวานซ์ อินเตอร์ พริ้นติ้ง จำกัด, (ม.ป.ป.): ๗๙ - ๙๗.

พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุฐานจริยะ., ดร. **วิปัสสนาธุระ**. กรุงเทพมหานคร: C100 DESIGN CO.LTD, ๒๕๓๖.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ – เพิ่มเติมครั้งที่ ๑)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____. **ไตรลักษณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา, ๒๕๕๔.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.

พระมหากัจจายนเถระ. **สัททนิติธาตุมาลาคัมภีร์บาลิมหาไวยากรณ์**. พระมหานิมิต ธรรมสาโร นายจรรยา ธรรมดา แปล. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.

พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต). **ศัพท์วิเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, ๒๕๕๘.

พระมหาสมปอง มุกีโต. **คัมภีร์อภินาหารวรรณา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์ พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.

พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจาริยะ. **ปฏิจสมุปปาตที่ปนี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: มุลินิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔.

_____. **ปรมัตตโชติกะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๑ สมถกรรมฐานที่ปนี**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี.อินเตอร์ พรินท์ จำกัด, ๒๕๔๗.

พระโสภณมหาเถระ(มหาสีสยาตอ). **ปฏิจสมุปปาต เหตุผลแห่งวิภูสงสาร**. แปลโดย พระคันธสาราภิงค์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓.

_____. **มหาสติปฏิฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน**. แปลโดย พระคันธสาราภิงค์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๕.

_____. **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลโดย พระคันธสาราภิงค์. กรุงเทพมหานคร: ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘.

พระอัครมหาบัณฑิต ภัททันตโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **แนวทางเจริญวิปัสสนากรรมฐานการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน**. พระกัมมัญฐานาจารย์ พระปณิตตาภิงค์. ความหมายของสติปฏิฐาน, คำแนะนำผู้ปฏิบัติธรรมในการสอบอารมณ์. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด. ๒๕๕๗.

พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) ดร.จำลอง สารพัฒน์. **พจนานุกรม บาลี-ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘.

พระอนรุทธะ. **อภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๙ กัมมัญฐานสังคหวิภาค**. พระคันธสาราภิงค์ แปล. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา (วิภาวินี)**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๖.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร ป.ธ. ๙). **สัมมาทิฎฐิ ตามพระเถรอธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๕.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

(๒) วิทยานิพนธ์:

พระครูสุวรรณวิจิตร. “การศึกษาปฏิจสมุปปาตกับการบรรลุดธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

- พระมหาชัยศิลป์ พุทธรวิโร (จะลา). “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจจสมุปบาทอันเป็นภูมิวิปัสสนา เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิต วิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระมหาเด่น กลุณณวิโช (รุ่งกุล). “ศึกษาวิปัสสนูปกิเลสในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระมหาประทีป อภิวัตตโน (แถวพันธ์). “ศึกษาเปรียบเทียบการอธิบายปฏิจจสมุปบาทตามแนวของ พุทธโฆษาจารย์กับพุทธทาสภิกขุ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- พระมหาพิสูตน์ จนทวิโส (พะนิรัมย์). “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาทกับขั้นที่ ๕”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระมหารุ่งเรือง รกชิตธมโม (ปะมะชะ). “ผลการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน: ศึกษากรณีเยาวชน ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมสวนเวฬุวัน อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- พระมหาอุทัย ภูริเมธี (ชะกิจ). “ศึกษาคุณค่าของการเกิดเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระวัฒนา ญาณวโร (ดาทอง). “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจจสมุปบาทเพื่อการตอบปัญหาความจริงของโลก และจักรวาลในอภิปรายตวันตก”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิต วิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- นายจिर รัตไสย์. “การศึกษาวิเคราะห์อุปาทานในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่มีผลกระทบต่อสังคมพุทธไทย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- นายวิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจจสมุปบาทในแนวปรมัตถสังขะ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- พัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล. “ศึกษาสังโยชน์ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา ๔ เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- อณิวัชร เพชรนรรัตน์. “การศึกษาวิเคราะห์ผลสัมฤทธิ์ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวของ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

(๓) เอกสารที่ไม่ได้ตีพิมพ์เผยแพร่:

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์. เอกสารประกอบการสอน รายวิชา สติปัฏฐานภาวนา
(Satipat thanabhavana). ม.ป.ท., ๒๕๕๖.

The Venerable Sayādaw Ashin U Jaṭila Mahāsi. **DHAMMA DISCOURSES by The
Venerable Sayādaw Ashin U Jaṭila Mahāsi**. Meditation Centre Yangon
Myanmar. แปลโดย พระชาญชัย กิตติวิโส, ธรรมะบรรยายประกอบการปฏิบัติ
วิปัสสนากรรมฐาน. ๒๕๕๔. (อัดสำเนา)

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ : แม่ชีวรรณรักษ์ ธนธรรมทิศ

ว/ด/ป เกิด : วันที่ ๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๖

สถานที่เกิด : กรุงเทพมหานคร

การศึกษา

พ.ศ. ๒๕๒๗ : ปริญญาตรี บริหารธุรกิจบัณฑิต (บธ.บ.) สาขาการจัดการทั่วไป มหาวิทยาลัย
สุโขทัยธรรมาธิราช

พ.ศ. ๒๕๓๘ : ปริญญาตรี บริหารธุรกิจบัณฑิต (บธ.บ.) สาขาการบัญชี มหาวิทยาลัย
สุโขทัยธรรมาธิราช

พ.ศ. ๒๕๔๒ : ปริญญาโท พัฒนบริหารศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) สาขาพัฒนาสังคม
สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ (นิด้า)

พ.ศ. ๒๕๖๐ : ธรรมศึกษาชั้นเอก วัดอุดมรังสี สำนักเรียนคณะเขตหนองแขม

ประสบการณ์การทำงาน

พ.ศ. ๒๕๒๔ : เจ้าพนักงานตรวจสอบบัญชี กรมตรวจบัญชีสหกรณ์ กรุงเทพมหานคร

พ.ศ. ๒๕๓๔ : นักวิชาการเงินและบัญชี กรมชลประทาน กรุงเทพมหานคร

พ.ศ. ๒๕๕๓ : นักวิเคราะห์นโยบายและแผน กรมธนารักษ์ กรุงเทพมหานคร

ประสบการณ์ปฏิบัติธรรม

: ผ่านการอบรมโครงการทดสอบภาคปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก่อนเข้าศึกษา ๑ เดือน
หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา (รุ่นที่ ๙) ประจำปี
การศึกษา ๒๕๕๖ ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา

: ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ตามหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต ณ
ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา, วัดนาหลวง (อภิญญา
เทสิตธรรม) ตำบลคำด้วง อำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานีและที่ Mahasi Sasana
Yeiktha Meditation Centre Yangon, Myanmar.

บรรพชา/บวชชี : ๒๙ กรกฎาคม ๒๕๕๗

สังกัดวัด : -

ปีที่เข้าศึกษา : ๑ มิถุนายน ๒๕๕๖

ปีที่สำเร็จการศึกษา : ๒๕๖๑

ที่อยู่ปัจจุบัน : ๖๕๑ หมู่บ้านวังทอง เพชรเกษม ๗๗ หนองแขม กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๖๐

ติดต่อ : โทร. ๐๘๑-๕๕๖๖๑๑๕

E-mail : Vanarak.th@gmail.com